

Међународни тематски зборник
СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ
Књига 1

СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ
(Међународни тематски зборник)
Књига 1

Издавач

Институт за српску културу – Приштина
Лепосавић
e-mail: institut.skr@gmail.com

За издавача

Проф. др Драган Танчић

Главни и одговорни уредник издавачке делатности

Проф. др Драган Танчић

Уредили и приредили:

Проф. др Марко Атлагић, редовни професор
Др Велибор Лазаревић, научни сарадник
Др Срђан Словић, виши научни сарадник

Рецензенти:

Проф. др Татјана Александровна Сењушкина,
Кримски федерални универзитет В. И. Вернадски, Симферопољ
Др Наталија Николаевна Муравева,
Јужни федерални универзитет, Ростов на Дону
Др Јуриј Владимирович Шахин,
Институт економије и права, Севастопољ

Резиме на енглеском језику

Срђан Словић

Лектура и коректура

Одељење за књижевност Института за српску културу

Компјутерска обрада и штампа

ГИД „PI-PRESS“, Пирот

Тираж: 150

СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ У ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ

(Међународни тематски зборник)

Књига 1

Уредили и приредили

Марко Атлагић

Велибор Лазаревић

Срђан Словић

САДРЖАЈ

Татјана Александровна Сенјошкина, Андрей Владимирович Мохов, Николай Александрович Вовк, ЦИВИЛИЗАЦИОННА ИДЕНТИЧНОСТ КАК ФАКТОР ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИАЛОГА РОССИИ И СЕРБИИ	9
Андрей Юрьевич Хошев, ОТНОШЕНИЕ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ К ПРОБЛЕМЕ ПОЛОЖЬНИХ ХРАМОВ И МОНАСТЫРЕЙ СЕРБСКОГО ПАТРИАРХАТА В КОСОВЕ И МЕТОХИИ	23
Natalia Muraveva, POTENTIAL OF RURAL TOURISM IN SERBIA AND RUSSIA.....	37
Стефан И. Анчев, БАЛКАНЫ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСАХ РОССИИ И ЗАПАДА В XIX ВЕКЕ	43
Марко П. Атлагић, Далибор Елезовић, Милан М. Мацура, УЛОГА РУСИЈЕ У СТВАРАЊУ МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ	53
Миодраг Л. Гордић, Иван Н. Петровић, Предраг М. Гордић, ПЕРСПЕКТИВЕ ОПРЕМАЊА ВОЈСКЕ СРБИЈЕ СИСТЕМИМА ОРУЖЈА РУСКОГ ПОРЕКЛА	63
Будимир Р. Алексић, СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРОВУ У ИСТРАЖИВАЊИМА ДР ИВАНА ШАЈКОВИЋА И МИЛОРАДА ПАНИЋА-СУРЕПА	77
Јасмина М. Ахметагић, РУСИЈА И КОСОВСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ ВУКА И ПАВЛА ИСАКОВИЧА	89
Марија С. Јефтимијевић Михајловић, АРСЕНИЈЕ ТАРКОВСКИ У СРПСКОЈ ПРЕВОДНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ	105
Мирјана М. Бечејски, ДАНИЛО КИШ И РУСКИ ФОРМАЛИЗАМ. ПРИПОВЕТКА „ЦИПЕЛЕ“ У КОНТЕКСТУ ТЕОРИЈЕ ОЧУЉЕЊА ВИКТОРА ШКЛОВСКОГ	125
Вељко Б. Благојевић, РУСИЈА И РАЗВОЈ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ОД 1805. ДО 1917. ГОДИНЕ	139

Весна С. Зарковић, БОРБА СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ ЗА НАКЛОНОСТ РУСИЈЕ У МАКЕДОНИЈИ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА	161
Далибор З. Велојић, ДЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА НОВЈ И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ У ПРЕСЕЦАЊУ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПРАВЦА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА НИШКУ ОПЕРАЦИЈУ ОКТОБРА 1944	173
Александар М. Савић, КНЕЖЕВИНА СРБИЈА И РУСИЈА (1852 – 1853)	185
Александар В. Бережнов, ДОПРИНОС РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ КРАЉЕВА 1921–1950	205
Слађана Б. Митровић, Марија В. Живковић, Оливера М. Думић, ЈАСТРЕБОВЉЕВА ЕТНОЛОШКА И ФОЛКЛОРНА ИСТРАЖИВАЊА СИРИНИЋКЕ И СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ	219

CONTENT

- Татьяна Александровна Сенюшкина, Андрей Владимирович Мохов,
Николай Александрович Вовк, ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ
ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ФАКТОР ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИАЛОГА
РОССИИ И СЕРБИИ 9
- Андрей Юрьевич Хошев, ОТНОШЕНИЕ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ
ЦЕРКВИ К ПРОБЛЕМЕ ПОЛОЖЕНИЯ ХРАМОВ И МОНАСТЫРЕЙ
СЕРБСКОГО ПАТРИАРХАТА В КОСОВЕ И МЕТОХИИ 23
- Natalia Muraveva, POTENTIAL OF RURAL TOURISM IN SERBIA
AND RUSSIA 37
- Стефан И. Анчев, БАЛКАНЫ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСАХ \
РОССИИ И ЗАПАДА В XIX ВЕКЕ 43
- Marko P. Atlagić, Dalibor Elezović, Milan M. Macura, THE ROLE OF RUSSIA
IN THE CREATION OF MODERN SERBIAN STATE 53
- Miodrag Gordić, Ivan Petrović, Predrag Gordić, PERSPEKTIVES
OF THE EQUIPMENT OF SERBIAN ARMY OF RUSSIAN ORIGIN
WEAPON SYSTEMS 63
- Budimir R. Aleksić, THE SONG OF IGOR'S CAMPAIGN IN RESEARCH OF
PHD IVAN ŠAJKOVIĆ AND MILORAD PANIĆ-SUREPA 77
- Jasmina M. Ahmetagić, RUSSIA AND THE KOSOVO PERSUASION OF
VUK AND PAVLE ISAKOVIĆ 89
- Marija S. Jeftimijević Mihajlović, ARSENIE TARKOVSKY IN SERBIAN
TRANSLATING LITERATURE 105
- Mirjana M. Bečejski, DANILO KISS, AND RUSSIAN FORMALISM.
THE SHORT STORY „SHOES” IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF
WONDERMENT OF VIKTOR SHKLOVSKY125
- Veljko B. Blagojević, Igor Pejić, RUSSIA AND THE DEVELOPMENT OF
THE SERBIAN MILITARY FROM 1805 TO 1917139

Vesna S. Zarković, THE STRUGGLE OF SERBIA, AND BULGARIA FOR THE FAVOUR OF RUSSIA IN MACEDONIA IN THE 90-S OF THE 20TH CENTURY	161
Dalibor Z. Veljić, ACTIONS OF THE UNITS OF NLA OF YUGOSLAVIA, AND THE RED ARMY IN THE DISCONNECTION OF SOUTHERN MORAVIAN DIRECTION, AND THEIR IMPACT ON NIS' OPERATION IN OCTOBER 1944	173
Aleksandar M. Savić, THE PRINCIPALITY OF SERBIA, AND RUSSIA (1852–1853)	185
Alexander V. Berezhnov, CONTRIBUTION OF RUSSIAN EMIGRATION TO THE DEVELOPMENT OF KRALJEVO 1921 – 1950	205

Оригинални научни рад

Татьяна Александровна СЕНЮШКИНА *

Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского

Андрей Владимирович МОХОВ **

Черноморский информационно-аналитический центр

Николай Александрович ВОВК ***

Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского

ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ФАКТОР ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИАЛОГА РОССИИ И СЕРБИИ

Аннотация: В статье анализируется роль цивилизационной идентичности в развитии политического диалога России и Сербии. Политический диалог рассматривается как многоуровневое системное явление, включающее все сферы общественной жизни – экономику, политику, социальную сферу и культуру. Подчёркивается особая функция культуры, которая заключается в формировании смыслового и ценностного отношения к политическому диалогу двух стран. Обосновывается тезис о том, что развитие политического диалога между Россией и Сербией может осуществляться исключительно в пространстве доверия сторон друг к другу, которое, в свою очередь, основывается на актуализации позитивного потенциала коллективной памяти, укоренённой в культурно-символическом пространстве двух стран, основа которого содержится в православном культурном наследии.

Цивилизационная идентичность рассматривается как фактор формирования взаимоотношений участников русско-сербского политического диалога, основанных на общих культурных ценностях. Подчёркивается, что Россия и Сербия сформировались в контексте влияния православных ценностей, которые определили развитие всех сфер жизни общества, в том числе, политики, права, экономики, социальной сферы и культуры. Авторы делают акцент на объединяющей функции православных ценностей для России и Сербии.

Ключевые слова: Россия, Сербия, русско-сербские взаимоотношения, цивилизационная идентичность, политический диалог, доверие, православные ценности, православная цивилизация, культурно-символические ресурсы, коллективная память.

* профессор кафедры политических наук и международных отношений доктор политических наук, профессор, tsenyushkina@yandex.ru

** директор, chiac-92@bk.ru

*** старший преподаватель кафедры английской филологии, nick.wolf@mail.ru

Новые геополитические вызовы, которые возникли перед Россией и Сербией, начиная с распада биполярного мира и формирования нового мирового порядка, нацеливают на всестороннее теоретическое осмысление и практическое использование разнообразных ресурсов и механизмов политического диалога, который следует рассматривать как многоуровневое системное явление, включающее все сферы общественной жизни – экономику, политику, социальную сферу и культуру.

Современная активизация политического, экономического и культурного взаимодействия России и Сербии обуславливает особое внимание к изучению общих для наших стран идентификационных практик на уровне личности, общества, народа и государства. В контексте развития политического диалога между Россией и Сербией особое значение приобретает цивилизационная идентичность.

Важность процесса цивилизационной идентификации отмечается сегодня как на уровне индивидуального сознания, так и в пространстве политической культуры социума. В решающей степени это связано с тем, что цивилизационная идентичность – это наивысший уровень идентификации, который отражается в отождествлении индивида, группы индивидов, народов с их местом, ролью, системой связей и отношений в цивилизации. В её основе лежит огромная межэтническая мегаобщность людей, которые долгое время находятся в одном культурно-символическом пространстве, взаимосвязаны общими ценностями, нормами и идеалами.

Целью данной статьи является обоснование тезиса о том, что в процессе политического диалога России и Сербии может быть задействован культурно-символический и мировоззренческий потенциал цивилизационной идентичности.

В современной академической литературе существует большое количество исследований, посвящённых теме идентичности. На основании обзора литературы по этой теме можно сделать вывод о том, что идентичность – это форма самообнаружения многогранной сущности человека, способ выстраивания внутреннего мира в соответствии с определенными типами общности – религиозной, культурной, этнической, политической, гражданской и др. Идентичность помогает человеку ориентироваться в сложном мире этнических и культурных символов, имеющих своё преломление в пространстве политических смыслов и идей.

Цивилизационная идентичность связана с наивысшим уровнем осознания человеком своей культурной принадлежности. Пытаясь

ответить на вопрос: «Кто я»?; человек сопоставляет себя с другими людьми, близкими себе по культурному, религиозному, этническому, социальному, языковому признаку. Цивилизационная идентичность связана также с конкретным политическим пространством и социальным временем, общественным устройством, духовными традициями и коллективной памятью.

Внешними признаками цивилизации выступают широкий охват отдельных культур и народов, устойчивость их социальных и культурных характеристик, который выражается в социокультурной идентификации. Основоположник цивилизационного подхода Н.Я.Данилевский в своей книге «Россия и Европа» подчёркивал, что «Цивилизация, свойственная каждому культурно-историческому типу, тогда только достигает полноты, разнообразия и богатства, когда разнообразны этнографические элементы, его составляющие, – когда они, не будучи поглощены одним политическим целым, пользуясь независимостью, составляют федерацию, или политическую систему государств»¹. Примечательно, что свою книгу «Россия и Европа» Данилевский писал, находясь в Крыму, в своём имени во Мшатке (Форос).

Согласно Дж. Тойнби, цивилизации – это общности, «более широкие, чем отдельная нация, но менее широкие, чем всё человечество»². С. Хантингтон рассматривает цивилизацию «как культурную общность наивысшего ранга, как самый широкий уровень культурной идентичности людей»³. В своей книге «Столкновение цивилизаций» он подчеркивает, что «цивилизации определяются наличием общих черт объективного порядка, таких как язык, история, религия, обычаи, институты, а также субъективной самоидентификацией людей»⁴.

Цивилизационная идентичность является базовым мировоззренческим фактором формирования взаимоотношений участников русско-сербского политического диалога, основанного на общих культурных ценностях. Это обусловлено тем, что Россия и Сербия сформировались в контексте влияния православных ценностей, которые определили развитие всех сфер жизни общества, в том числе, политики, права, экономики, социальной сферы и культуры. В современных условиях, когда славянский мир претерпевает раскол, вызванный острым геополитичес-

1) Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М.: Институт русской цивилизации, 2011. 816 с. // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.vehi.net/danilevsky/rossiya/05.html>

2) Тойнби А. Дж. Постигание истории. М.: Айрис-Пресс, 2010. 640 с. // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://lib.ru/HISTORY/TOYNBEE/history.txt#Toynbee003.htm>

3) Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2007. 603 с.

4) Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2007. 603 с. С. 34.

ким противостоянием, православные ценности являются основой для сотрудничества и взаимодействия народов России и Сербии.

В связи с этим сегодня возникает объективная потребность в новых оригинальных идеях, отражающих новейшие тенденции в цивилизационном развитии современного мира. В качестве одной из подобных идей можно рассматривать теоретическую проработку А.С.Панариным понятия «Православная цивилизация» в его книге «Православная цивилизация в глобальном мире». Во введении к этой книге он обосновал необходимость использования термина «православная цивилизация» в научном обороте. «То, в чём нам по-настоящему отказывают сегодня, писал А. С. Панарин, – это наличие особой цивилизационной идентичности. Нашу специфику пытаются подать в сугубо отрицательных терминах – как традиционализм, отсталость, нецивилизированность»⁵.

Отметим, что идея православной цивилизации формировалась в понимании Панарина, исходя из дихотомии Запад – Россия. По мнению Панарина, вопрос о цивилизационной идентичности России, о её праве быть непохожей на Запад, иметь собственное призвание, судьбу и традицию, на наших глазах превращается в вопрос о нашем праве на существование вообще, о национальном бытии как таковом»⁶. Всё сказанное А.С.Панариным имеет отношение и к Сербии, как стране-хранительнице православных идеалов и ценностей.

Актуализация цивилизационной идентичности в контексте политического диалога России и Сербии связана с потребностью в осмыслении событий, происходящих в условиях глобализации. При этом следует отметить, что цивилизационная идентичность – это «пассивная идентичность», которая не осознаётся в повседневной жизни, а остаётся в скрытом, латентном состоянии. Вопрос о цивилизационной идентичности возникает у человека тогда, когда актуализируется необходимость осмысления его собственного места, а также места его общества, страны в цивилизационном многообразии мира, т. е. в глобальном позиционировании.

Цивилизационная идентичность как один из структурирующих элементов общественной и социокультурной системы оказывается особо востребованным в переломные моменты истории. Именно таким моментом можно считать период конца XX – начала XXI века. В решающей степени это связано с тем, что в это время на наших глазах

5) Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 544 с. С.5.

6) Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 544 с. С. 6.с

осуществился переход от биполярного мира к однополярному. Сегодня, оценивая опыт этого перехода, можно утверждать, что вместе с разрушением биполярного мира мировая система стала менее устойчивой и более уязвимой. Кроме того, переходный период, во многом болезненный и трагичный для ряда стран, включая и Россию, и Сербию, можно рассматривать в качестве сущностного стержня развития мира после распада двух крупнейших федераций – СССР и СФРЮ.

В начале XXI века, вслед за попытками установления мирового господства одной сверхдержавы и связанными с этим процессами перераспределения сфер влияния в глобальном масштабе, на исторической арене нового тысячелетия заявили о своих геополитических амбициях новые мировые игроки. В контексте обострения геополитической конкуренции и выстраивания новых коалиций формируется новая система международных отношений, основными центрами влияния которой являются такие страны как США, Китай, ЕС и Россия.

Российская цивилизация сформировалась на большом континентальном пространстве, её особенность – в полиэтничности населения (более 150 национальностей) и многоконфессиональности (более 60 вероисповеданий). При этом интегрирующим началом многонационального суперэтнуса, сплотившего народы Восточной Европы и Северной Азии, стал русский народ. Большинство этносов, вовлечённые русским народом в единое культурное пространство, приобщённые к русской культуре, скреплённые русским языком как языком межнационального общения, выступили участниками единого культурного процесса и создателями общих ценностей в едином географическом, политическом и культурном пространстве. Эти народы также образовали широкую поликонфессиональную общность, отдельные составляющие которой веками сохраняли присущие им особенности. В ней представлены все три мировые религии, в т.ч. практически все христианские конфессии. При этом ключевую роль в формировании российской культуры и цивилизации сыграло православие⁷.

Особенность российской цивилизации – в цикличности культурных и политических влияний Востока и Запада. По мнению А.С. Панарина, в качестве страны, занимающей стратегическое положение между Востоком и Западом, Россия периодически сталкивается с необходимостью пересмотра своего цивилизационного статуса⁸.

7) *Логинов А. В.* Россия и Евразия. Евразийский вектор: поиски российской цивилизационной идентичности в XX столетии. М.: Большая Российская Энциклопедия, 2013. 551 с. С.13.

8) *Россия: Опыт национально-государственной идеологии / В. В. Ильин, А. С. Панарин, А. В. Рябов; под ред. В. В. Ильина.* М.: Изд-во МГУ, 1994. 231 с. С 113.

«Русская экзистенция – это напряжённая межцивилизационная и межкультурная динамика, преобразованная во внутренний код культуры, готовый к периодической смене идентичности», – подчёркивал А. С. Панарин. – «Россия с самого начала формировалась как гетерогенное западно-восточное образование, сознательно решая проблему творческого синтеза различных цивилизационных начал. Российское общество вступало в фазу нестабильности не тогда, когда сталкивалось с внешним вызовом со стороны Запада или Востока, а когда этот внешний вызов интериоризировался, получая значение тотальной внутренней самокритики. Неустойчивость России как социокультурного типа связана, таким образом, не столько с промежуточным геополитическим положением как таковым, сколько с проблематичностью тех синтезов, которые российское общество создавало в разные моменты своей истории»⁹.

В этой связи уместно обратить внимание на популярную в академической среде тему конфликта западных и восточных цивилизаций. По мнению А. С. Панарина, современное противоборство миров интерпретируется посредством разных понятий, в том числе «конфликта цивилизаций» (западной) с «восточным варварством», с «фундаментализмом и терроризмом», наконец, как борьба современного «открытого общества» с архаикой национал-патриотизма и изоляционизма¹⁰. Сущность описанного выше конфликта А. Панарин видел в том, что в «недрах западной культуры издавна соперничают (зачастую причудливо переплетаясь) два принципа: расистский и мессианско-универсалистский. Первый ориентирует на последовательное противопоставление миру незападного большинства человечества, второй – на интеграцию последнего в обустроиваемую Западом «современность»¹¹.

По мнению Панарина, драматической особенностью наступившей эпохи является «неожиданное доминирование первого, расистского принципа, потеснившего классический западный гуманизм. Возможно, в этом повинна холодная война. Восток, олицетворяемый грозным СССР, впервые стал внушать не столько снисходительное презрение, сколько смертельный страх»¹².

В контексте сказанного выше проанализируем идеи С. Хантин-

9) Россия: Опыт национально-государственной идеологии / В. В. Ильин, А. С. Панарин, А. В. Рябов; под ред. В. В. Ильина. М.: Изд-во МГУ, 1994. 231 с. С.113.

10) Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. – М.: Алгоритм, 2003. 560 с. С. 238.

11) Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. – М.: Алгоритм, 2003. 560 с. С.239.

12) Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. – М.: Алгоритм, 2003. 560 с. С.239.

гтона, который утверждает, что «универсалистские претензии Запада все чаще приводят к конфликтам с другими цивилизациями, наиболее серьёзными – с исламом и Китаем; на локальном уровне войны на линиях разлома, большей частью – между мусульманами и немусульманами, вызывают «сплочение родственных стран», угрозу дальнейшей эскалации конфликта...»¹³. Таким образом, американский политолог очерчивает линии разлома между цивилизациями, проводя их по линии «мусульмане-немусульмане», и связывает это противостояние с локальными войнами.

Как видно из приведённого выше текста, С. Хантингтоном была разработана идеологическая конструкция, обслуживающая на теоретическом уровне геополитические стратегии США. При этом исламские страны, как известно, богатые энергетическими ресурсами, приобрели ореол врага не только для Запада, но для всех «немусульман»¹⁴. На наш взгляд, сегодня необходима всесторонняя и основательная критика теории столкновения цивилизаций С. Хантингтона, т.к. само противостояние по линии «Запад – ислам» может быть рассмотрено не только как уязвимое с теоретической точки зрения, но и опасное по своим геополитическим последствиям.

И ещё одно обстоятельство, на котором следует остановиться. Не стоит забывать, что цивилизационная проблематика была вытянута из исторических архивов и вновь озвучена в конце XX – начале XXI века во многом благодаря появлению сначала статьи, а затем и книги С. Хантингтона «Столкновение цивилизаций». После провозглашения этим автором теории цивилизационных войн и конфликта западного мира с незападным последовала целая череда невиданных ранее по своим масштабам террористических актов. Известно, что книга Хантингтона была с воодушевлением воспринята в исламском мире. Его несколько раз приглашали для чтения лекций мусульмане Индии. После терактов 11 сентября 2001 года запад впервые заговорил об «исламской угрозе» всему цивилизованному миру¹⁵.

Известно, что идеи могут управлять миром, воодушевляя массы. Вполне резонно возникает вопрос: а не играют ли идеи Хантингтона роль катализатора для опасных политических игр? На наш взгляд, не

13) Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2007. 603 с.

14) Сенюшкина Т. А. Через конструирование идентичности – к столкновению цивилизаций? // Христианство и ислам – диалог культур и цивилизаций: тезисы докладов междунауч. конф., 16–20 мая 2011 г., Севастополь / [под ред. Ю. А. Бабинова]. – Севастополь: Рибэст, 2011. – с. 78–79.

15) Сенюшкина Т. А. Концептуальное обоснование философии нации в цивилизационной теории Н. Я. Данилевского // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ/Збірник. К.: ІПіЕНД, 2003. Випуск 24. с. 205–206.

следует искать корни терроризма в цивилизационных различиях. Мир разный, и эти различия существуют тысячи лет, ровно столько, сколько существует человечество. Гораздо разумнее прислушаться к мнению Юргена Хабермаса, который в своей Франкфуртской речи, сразу же после терактов 11 сентября, заметил, что «корни терроризма нужно искать в психологии униженного человеческого достоинства»¹⁶.

В качестве аргументации приведём слова А.С. Панарина о том, что «Требуется смена самой парадигмы отношений между Западом и Востоком, Севером и Югом, Морем и Континентом, «полюсами роста» и обездоленной периферией. Таким образом, вопрос о качественно ином будущем – это не очередная утопия, а жизненная необходимость, ибо в настоящем, как оно сегодня сложилось, нам, по всей видимости, не дано долго пребывать, даже если некоторых оно и устраивает»¹⁷.

В контексте геополитического конфликта, имеющего глобальный характер, можно рассматривать и воссоединение Крыма с Россией, которое произошло весной 2014 г. Для понимания произошедших в 2014 году в Крыму процессов необходимо отметить, что применение технологии мягкой силы в ходе подготовки и организации Евромайदानа в Киеве осенью 2013 года было осуществлено для выдавливания Украины из сферы геополитического влияния России и перемещения в пространство обеспечения национальных интересов США. Новый уровень конкуренции между США и Китаем, связанный с критической точкой в развитии их взаимоотношений, стал катализатором этих процессов.

В этих условиях полуостров Крым стал символическим местом на карте мира. События 2014 года в Крыму следует рассматривать как цивилизационный ответ на геополитические вызовы современного мира. На референдуме 16 марта 2014 года, в котором приняло участие 83,1% населения, жители Крыма сделали свой цивилизационный выбор, приняв тем самым участие в определении вектора дальнейшего развития крымского полуострова.

Рассматривая воссоединение Крыма с Россией как акт восстановления исторической справедливости, большая часть крымчан высказалась за вхождение Республики Крым в состав Российской Федерации (96,7 % от числа принявших участие в референдуме)¹⁸.

16) Philosophy in a Time of Terror. Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida by Giovanna Borradori [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.press.uchicago.edu/Misc/Chicago/066649.html>.

17) Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование. М.: Алгоритм, 2000. с. 348. С. 7.

18) Сеньюшкина Т. А. Воссоединение Крыма с Россией как этнополитический процесс // Политическая экспертиза: ПОЛИТЕКС. Научный журнал. Том 11. № 4. – Спб: Изд-во С.-Петербурга, ун-та, 2015. с. 75–91. С. 78. <http://www.politex.info/content/view/1226/30/>

Результаты выборов Президента Российской Федерации, которые состоялись 18 марта 2018 года, через 4 года после референдума, подтвердили правильность выбранного курса. В выборах Президента РФ приняли участие 1 079 531 избиратель, что составляет 71,55%. Наибольшее количество голосов набрал кандидат Владимир Владимирович Путин, за которого отдали свои голоса 994 569 крымских избирателей, или 92,15%. В выборах приняли участие 3976 наблюдателей, включая и международных наблюдателей из Германии, Австрии, Франции, Италии, Испании, Бельгии, Норвегии, Венгрии, Болгарии, Польши, Латвии, Греции и Кипра, включая и депутатов Европарламента, которые присутствовали в помещениях для голосования.

Хотелось бы подчеркнуть, что нахождение Крыма в России – это результат осознанного личного и коллективного выбора, основанного на преобладающей в регионе цивилизационной идентичности, которая сформировалась под влиянием религиозной, языковой и культурной принадлежности большинства населения. Роль цивилизационной идентичности в определении вектора крымского геополитического выбора обусловлена связью процесса идентификации с коллективной мотивацией и коллективным политическим действием.

Наряду с этим, цивилизационная идентичность определяет не только свободой выбора. Цивилизационная идентичность как русского, так и сербского народов – это явление их общей исторической судьбы, где цивилизационная принадлежность относится к прошлому, настоящему и будущему.

Русский и сербский народы являются братскими народами, и их совместная история имеет общие культурно-цивилизационные корни, духовное родство. Взаимодействие между нашими странами выходит за общепринятые рамки межгосударственных отношений.

Ещё в XII столетии будущий основатель Сербской православной церкви Растко Неманич (сын великожупана Стефана Немани и один из самых известных сербских святых св. Архиепископ Савва), принял монашеский постриг в русском монастыре Св.Пантелеймона на горе Афон. Свой выбор стать иноком на Афоне он сделал в результате беседы с русским святогорцем, насельником монастыря, который ранее был послушником в Сербии¹⁹. В период монгольского нашествия сербские правители оказывали поддержку этой обители православия, равно как и многим другим.

В XVIII веке при Петре Великом и Елизавете Петровне Россия от-

19) Шкаровский М. Тысяча лет Русского Афона. Духовный подвиг русского монашества. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургской духовной академии, 2018. с. 430.

крыла двери для сербских переселенцев, многие из которых оставили след в российской истории, например, генералы М. А. Милорадович, Г. А. Эммануэль, И. Г. Шевич, Н. И. Депрерадович, И. М. Дука, и другие выдающиеся полководцы, участвовавшие в битвах с Наполеоном.

23 февраля 1838 года сербский князь Милош Обренович принял в своей резиденции в Крагуеваце первого российского консула Герасима Васильевича Ващенко. Открытие русского консульства совпало с периодом становления сербской государственности.

В Сербии и России будут вечно хранить память о тысячах русских добровольцах, самоотверженно сражавшихся в сербско-турецкой войне 1876–1877 гг плечом к плечу со своими славянскими братьями. Имена генерала Михаила Григорьевича Черняева, возглавлявшего сербскую армию в это время, полковника Николая Николаевича Раевского, погибшего в сражении под селом Горни Адровац, золотыми буквами вписаны в единую российско-сербскую летопись.

После революции 1917 года и в годы Гражданской войны король Александр I Карагеоргиевич приютил десятки тысяч русских эмигрантов, вынужденных покинуть родину. Для многих из них сербская земля стала вторым домом. Российская община внесла большой вклад в развитие сербской экономики, науки, культуры и искусства. В Белграде широко известно имя Николая Петровича Краснова – знаменитого архитектора, много сделавшего для создания современного облика города. Николай Краснов был также архитектором известных дворцов в Крыму, включая и дворец Георгия Михайловича Романова в Хараксе.

В Сербии до сих пор чтят память об императоре Николае II, решительно выступившем на защиту её народа. Русские люди искренне признательны сербским братьям за бережное отношение к памяти о воинах, погибших в боях за Белград и при освобождении Югославии в ходе Второй мировой войны.

Важным элементом цивилизационной идентичности является осознание человеком своей религиозной принадлежности. В этом смысле Россия и Сербия являются частью восточнохристианской цивилизации. Свое начало она ведет от православной Византийской традиции. Влияние православно-христианской цивилизации на наши страны подтверждается расширением и утверждением на русских и сербских землях православия. Единая религия, языковая и культурная общность, а также историческая память в условиях острого геополитического противостояния приобретают особое значение.

В 1999 году отношения России и Сербии прошли очередную проверку на прочность. В результате совместных усилий была остановле-

на агрессия НАТО против Союзной Республики Югославии, конфликт вокруг Косово переведён в русло политического урегулирования, обеспеченного принятием резолюции Совета Безопасности ООН 12-44, в которой закреплён сербский суверенитет в отношении края. И сегодня Россия последовательно отстаивает легитимные права Сербии применительно к Косово, опираясь на международное право.

Сегодня политический диалог между нашими государствами вышел на новый уровень стратегического партнёрства, что зафиксировано в соответствующей Декларации о стратегическом партнёрстве, подписанной президентами России и Сербии в мае 2013 года в Сочи. Политический диалог на высшем государственном уровне динамично развивается в атмосфере доверия и взаимопонимания.

С момента образования Республики Сербия и признания её Россией в июне 2006 года Президенты Сербии приезжали в Россию 11 раз. Так, Борис Тадич (2004–2012) трижды посещал Москву с рабочими визитами. Томислав Николич (2012–2017) приезжал в Россию 8 раз. Отметим, что в 2016 году в Москве ему была вручена награда Международного фонда единства православных народов.

В декабре 2017 года состоялся визит президента Александра Вучича в Россию. Развивается межпарламентское взаимодействие, в частности, в ноябре 2017 года состоялся визит председателя Совета Федерации Федерального Собрания РФ Валентины Матвиенко, а в июне 2017 года – визит председателя Государственной Думы РФ В. В. Володина. Политический диалог дополняется положительной динамикой торгово-экономических и военно-технических связей между нашими странами.

Наши страны осуществляют самостоятельную, прагматичную, взвешенную внешнюю политику, опирающуюся на собственные национальные интересы. При этом и Россия, и Сербия последовательно выступают за преодоление ключевых вызовов и угроз современности, опираясь на международное право.

Сегодня перед нами стоят масштабные задачи по дальнейшему раскрытию неисчерпаемого потенциала российско-сербского политического диалога, основанного на общей православной цивилизационной идентичности и испытанных веками традициях дружбы и доверия.

ВЫВОДЫ

Политический диалог следует рассматривать как многоуровневое системное явление, включающее все сферы общественной жизни – экономику, политику, социальную сферу и культуру. При этом особая функция культуры заключается в формировании смыслового и ценностного отношения к политическому диалогу двух стран.

Развитие политического диалога между Россией и Сербией может осуществляться исключительно в пространстве доверия сторон друг к другу, которое, в свою очередь, основывается на актуализации позитивного потенциала коллективной памяти, укоренённой в культурно-символическом пространстве двух стран, основа которого содержится в общем православном культурном наследии.

Политический диалог России и Сербии может быть рассмотрен в качестве одного из стратегических приоритетов внешней политики, в соответствии с национальными интересами наших государств. При этом особую роль в реализации этой стратегии может играть актуализация православной цивилизационной идентичности, так как славянский и восточно-христианский компоненты российской и сербской культуры органично вписываются в контекст концептуального дискурса православной цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА

- Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. М.: Институт русской цивилизации, 2011. 816 с. // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.vehi.net/danilevsky/rossiya/05.html>
- Логинов А. В.* Россия и Евразия. Евразийский вектор: поиски российской цивилизационной идентичности в XX столетии. М.: Большая Российская Энциклопедия, 2013. 551 с.
- Панарин А. С.* Глобальное политическое прогнозирование. М.: Алгоритм, 2000. 348 с.
- Панарин А. С.* Православная цивилизация в глобальном мире. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. 544 с.
- Панарин А. С.* Стратегическая нестабильность в XXI веке. – М.: Алгоритм, 2003. 560 с.
- Россия: Опыт национально-государственной идеологии / В. В. Ильин, А. С. Панарин, А. В. Рябов; под ред. В. В. Ильина. М.: Изд-во МГУ, 1994. 231 с.
- Сенюшкина Т. А.* Концептуальное обоснование философии нации в цивилизационной теории Н. Я. Данилевского // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ/Збірник. К.: ІПіЕНД, 2003. Випуск 24. 205–206 с. (на укр. языке).
- Сенюшкина Т. А.* Воссоединение Крыма с Россией как этнополитический про-

- цесс // Политическая экспертиза: ПОЛИТЕКС. Научный журнал. Том 11. № 4. – СПб: Изд-во С.-ПЕТерб. ун-та, 2015. 75–91. с. <http://www.politex.info/content/view/1226/30/>
- Сенюшкина Т. А.* Через конструирование идентичности – к столкновению цивилизаций? // Христианство и ислам – диалог культур и цивилизаций: тезисы докладов междунауч. конф., 16–20 мая 2011 г., Севастополь / [под ред. Ю. А. Бабинова]. – Севастополь: Рибэст, 2011. 78–79. с.
- Тойнби А. Дж.* Постижение истории. М.: Айрис-Пресс, 2010. 640 с. // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://lib.ru/HISTORY/TOYNBEE/history.txt#Toynbee003.htm>
- Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2007. 603 с.
- Philosophy in a Time of Terror. Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida by Giovanna Borradori* // <http://www.press.uchicago.edu/Misc/Chicago/066649.html>.
- Шкаровский М.* Тысяча лет Русского Афона. Духовный подвиг русского монашества. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургской духовной академии, 2018. 430 с.

Татјана СЕЊОШКИНА
Андреј МОХОВ
Николај Александрович ВОВК

ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИ ИДЕНТИТЕТ КАО ЧИНИЛАЦ ПОЛИТИЧКОГ ДИЈАЛОГА ИЗМЕЂУ РУСИЈЕ И СРБИЈЕ

Сажетак

Овај чланак се бави анализом улоге цивилизацијског идентитета у развоју политичког дијалога између Русије и Србије. Политички дијалог се посматра као системски феномен на више нивоа, који укључује све сфере јавног живота – економију, политику, друштвену сферу и културу. Акцент је стављен на посебну функцију културе, која се састоји у образовању семантичког и вредносног става према политичком дијалогу између две земље. Аутори потврђују тезу да би развој политичког дијалога између Русије и Србије могао бити ексклузивно спроведен на пољу поверења између странака узајамно, а које је, заузврат, засновано на актуализацији позитивног потенцијала колективног сећања укоренењеног у културни и симболички простор две земље чија је основа садржана у православном културном наслеђу.

Цивилизацијски идентитет се сматра чиниоцем образовања односа између учесника руско-српског политичког дијалога заснованог на заједничким културним вредностима. Треба нагласити да су Русија и Србија образоване у контексту утицаја православних вредности које су одредиле развој свих сфера друштва, укључујући политику, право, економију, друштвену сферу и културу. Аутори наглашавају и обједињујућу функцију православних вредности за Русију и Србију.

Кључне речи: Русија, Србија, руско-српски односи, цивилизацијски идентитет, политички дијалог, поверење, православне вредности, православна цивилизација, културни и симболички извори, колективно памћење.

Оригинални научни рад

*Андрей Юрьевич ХОШЕВ**

Общецерковная аспирантура и докторантура им. св. равноап. Кирилла и Мефодия
Москва, Российская Федерация

ОТНОШЕНИЕ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ К ПРОБЛЕМЕ ПОЛОЖЕНИЯ ХРАМОВ И МОНАСТЫРЕЙ СЕРБСКОГО ПАТРИАРХАТА В КОСОВЕ И МЕТОХИИ

Аннотация: Русская Православная Церковь в период с 1999 г. оказывала систематическую поддержку Сербской Православной Церкви в вопросах сохранения храмов и монастырей в Косове и Метохии. Главным в этой поддержке были усилия, направленные на привлечение внимания государственной власти и общественности в странах Московского Патриархата и за пределами его канонической территории к проблеме катастрофического положения церковных объектов в крае и обеспечения внимания к этой проблеме в числе приоритетных аспектов косовского кризиса. Священный Синод Русской Православной Церкви неоднократно принимал заявления с призывом к обеспечению безопасности храмов и монастырей заветного сербского края, Святейшие Патриархи Московские и всея Руси Алексей II и Кирилл выступали с заявлениями по данной теме и затрагивали её в своих интервью. Русская Православная Церковь поддерживала проекты восстановления храмов и монастырей, пострадавших от преступлений албанских экстремистов, активно участвовала в информационной кампании в поддержке Сербской Православной Церкви и осуществляла сбор средств, внося свой вклад в восстановление полноценной церковной жизни в Косове и Метохии.

Ключевые слова: Русская Православная Церковь, Православные праздники, реконструкция, сохранение, Косово и Метохия.

Вопрос о судьбе храмов и монастырей Сербской Православной Церкви имеет большое значение для будущего Косова и Метохии, находясь в тесной непосредственной связи с темой политического статуса края и проблемами положения проживающего на его территории сербского населения.

* кандидат технических наук, преподаватель кафедры Внешних церковных связей
Общецерковной аспирантуры и докторантуры, ahoshev@gmail.com

Настоящая статья посвящена систематическому обзору деятельности, осуществлявшейся Русской Православной Церковью в период с 1999 г. в целях поддержки Сербской Православной Церкви в вопросах защиты культурного исторического наследия в Косове и Метохии. Данная тема межцерковных отношений не получила до сих пор самостоятельного изучения, несмотря на наличие изданий, раскрывающих историческую ретроспективу проблем в положении Сербской Православной Церкви в Косове и Метохии¹, посвящённых систематизации сведений об ущербе, нанесённом храмам и монастырям Косовского края как бомбардировками НАТО в 1999 г.², так и действиями албанских экстремистов после ввода на эту территорию сил КФОР³, а также работ, затрагивающих данную тему в контексте истории конфликта в Косове⁴.

Работа также имеет определённое источниковедческое значение, поскольку вводит в научный оборот систематизированные сведения о координатах официальной публикации важных документов Московского Патриархата по событиям, связанным с проблемами храмов и монастырей в Косове и Метохии.

В исследовании использованы материалы официальных информационно-печатных и электронных ресурсов Русской Православной Церкви⁵.

Исследование не затрагивает собственно хронику преступлений НАТО и экстремистов против православных религиозных объектов в Косове и Метохии, а имеет своим предметом важнейшие моменты в истории отношения Русской Православной Церкви к проблеме положения святынь заветного сербского края.

1) Терзич С. *Старая Сербия. Драма одной европейской цивилизации*. Вече, Москва 2015; *События из распятого Косово*. Москва 2014; *Страдания Срба на Косову и Метохији од 1941 до 1990*. Единство, Приштина 1990

2) *Преступления НАТО в Югославии. Документальные свидетельства*. Ч. 1: 24 марта – 24 апреля 1999; Ч. 2: 25 апреля – 10 июня 1999. МИД СРЮ, Белград 1999

3) Амфилохий (Радович), митр. *Летопись нового Косовского распятия*. Светигора, Цетинье 2013; *Меморандум о Косово и Метохии Священного Архиерейского Собора Сербской Православной Церкви*. Пер. С.А. Луганской. Типография Сербской Патриархии, Белград 2004

4) Гуськова Е.Ю. *Агрессия НАТО против Югославии в 1999 году и процесс мирного урегулирования*. Индрик, Москва 2013, 144; Гуськова J. *Косово и Метохија: рат и услови мира*. Косовска Митровица 2014; Гуськова Е.Ю. *История югославского кризиса (1990-2000)*. Москва 2001

5) Наибольшая часть публикаций по косовской проблематике появлялась в 1998–2009 гг. в официальном печатном периодическом издании Отдела внешних церковных связей (ОВЦС) Московского Патриархата – журнале «Информационный бюллетень ОВЦС» (ИБ ОВЦС), который выпускался до июня 2009 г., после чего его функции окончательно перешли к официальному интернет-сайту ОВЦС www.mospat.ru. Наиболее важные документы, отражающие позицию Русской Православной Церкви, публиковались в официальном периодическом общецерковном печатном издании Московского Патриархата «Журнал Московской Патриархии» (ЖМП), которое продолжает выпускаться и по сей день (www.jmp.ru), и на официальном сайте Московского Патриархата www.patriarchia.ru.

Поддержка со стороны Московского Патриархата в вопросах сохранения православного культурного наследия в Старой Сербии во многом определялась видением исключительной значимости Косовского края для Сербского Православия, что подчеркнул Патриарх Московский и всея Руси Алексий II в своём послании Патриарху Сербскому Павлу 25 марта 1999 г., направленном в связи с началом агрессии НАТО против Союзной Республики Югославии: «Для православных сербов Косово – это не только географический объект на карте, но отеческая святыня, земля с расположенными на ней древними храмами и монастырями, имеющими непреходящее духовное и культурное значение»⁶.

В ночь с 22 на 23 апреля 1999 г. при авиаударе по центру Белграда пострадал и Свято-Троицкий храм, с 1954 г. являющийся Подворьем Русской Православной Церкви при Сербском Патриаршем Престоле. Патриарх Алексий в заявлении 23 апреля 1999 г.⁷ назвал разгром этого храма «актом кощунства и святотатства»; ремонт Подворья занял длительное время, а чин его освящения был совершён 25 марта 2007 г. – председателем Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата митрополитом Смоленским и Калининградским Кириллом (ныне – Святейший Патриарх Московский и всея Руси) в сослужении митрополита Черногорско-Приморского Амфилохия и епископа Бачского Иринейя. На богослужении было оглашено послание Святейшего Патриарха Алексия, в котором говорилось: «Те разрушения, которым подвергся этот храм во время НАТОвских бомбардировок в 1999 году, стали символом соучастия Русской Церкви и русского народа в страданиях и ранах сербского народа, его Церкви»⁸.

После перевода Косова и Метохии под международное управление Русская Православная Церковь прилагала усилия к тому, чтобы привлечь внимание общественности к катастрофическому положению храмов и монастырей края. 22 июня 1999 г. Патриарх Алексий выступил с заявлением⁹, в котором говорилось: «... к нам поступает множество сообщений об осквернении и даже разрушении многих православных святынь, о надругательстве над духовенством и монашествующими, об исходе со своей исторической земли десятков тысяч сербов, включая служителей Церкви Христовой. Эти злодеяния совершаются боевиками так называемой «Армии освобождения Ко-

6) ИБ ОВЦС. № 3. Март 1999 г., 5–6; ЖМП. № 4. Апрель 1999 г., 26.

7) ИБ ОВЦС. № 4. Апрель 1999 г., 24.

8) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2007 г., 140–146.

9) ИБ ОВЦС. № 6. Июнь 1999 г., 4–5; ЖМП. № 7. Июль 1999 г., 18.

сово» и отнюдь не всегда находят должный отпор со стороны международных миротворческих сил. Новая ужасающая трагедия, которая происходит при молчании мирового сообщества, не должна оставлять нас безучастными. Страдания мирных православных христиан и акты святотатства необходимо немедленно прекратить». 19 июля 1999 г. Священный Синод Русской Православной Церкви выступил с Воззванием, где констатировалось, что в крае «оставлены, разорены или даже сожжены и разрушены многие православные храмы»¹⁰; в обоих этих обращениях содержался призыв к обеспечению КФОРМ защиты православных святынь края.

Святейший Патриарх Сербский Павел в беседе с российскими журналистами в Белграде сказал: «Присутствие КФОР в Косове необходимо, хотя с сожалением надо признать, что с 1999 года, несмотря на пребывание миротворческих сил в этом регионе, экстремистам удалось разрушить более 120 православных монастырей и храмов... Эти храмы выдержали 500-летнее турецкое иго, но были практически стёрты с лица земли всего за несколько лет после 1999 года». На вопрос журналиста, чем может в этой ситуации помочь Россия, Патриарх ответил: «Пусть Россия молится за скорейшее решение этой проблемы и свидетельствует мировому сообществу о том, что происходит здесь. Одна из главных задач сейчас – привлечь внимание государств мира к творимым на древней земле Косова беззакониям, чтобы сохранить уцелевшие от варварства бандитов древние святыни и восстановить всё то, что было ими разрушено»¹¹.

Информационные ресурсы Русской Православной Церкви со ссылкой на Информационную службу Рашско-Призренской епархии и другие источники способствовали распространению правдивых сведений об осуществлявшейся в Косове и Метохии широкой кампании по осквернению, разорению и даже разрушению храмов средствами профессиональной взрывотехники. Когда албанский экстремизм выплеснулся из Косова в соседние регионы, Священный Синод Русской Православной Церкви выступил 3 апреля 2001 г. с заявлением¹², где характеризовалась деятельность экстремистов: «Ненавистники Православия разрушили около ста храмов, многие из которых причислены ко всемирному культурному наследию. К сожалению, всё это происходит при попустительстве стран, взявших на себя ответственность за водворение мира в Косове...».

10) ИБ ОВЦС. № 7. Июль 1999 г., 3–4; ЖМП. № 8. 1999 г., 17–18.

11) ИБ ОВЦС. № 1. Январь 2004 г., 75–76.

12) ЖМП. № 5. Май 2001 г., 11–12.

20 ноября 2002 г. в связи с подрывом храмов в Джураковце и Любове Патриарх Алексей направил Патриарху Сербскому Павлу телеграмму с выражением братской поддержки¹³. «Уничтожению памятников духовной культуры нет и не может быть оправданий», – писал Патриарх Алексей. – «Русская Православная Церковь всегда выступала за мирное сосуществование народов, исповедующих разные религии»¹⁴.

Тема положения православного населения и святынь в Косове и Метохии была в центре внимания встреч во время визита в Москву Святейшего Патриарха Сербского Павла 20-23 января 2002 г.¹⁵, при посещении России и других стран Московского Патриархата клириками и иерархами Сербской Православной Церкви¹⁶, в ходе поездок в Югославию общественных делегаций, архиереев и представителей Синодальных учреждений Русской Православной Церкви¹⁷.

Урон, нанесённый силами НАТО и албанскими экстремистами сербскому наследию в Косове и Метохии, обсуждался на целом ряде мероприятий, в том числе на встрече Патриарха Алексея с Послом СРЮ Б. Милошевичем 10 декабря 1999 г.¹⁸, на приуроченной к 1-й годовщине начала операции НАТО Международной конференции «Последствия агрессии НАТО против Союзной Республики Югославии» 26 марта 2000 г. в Белграде¹⁹, в ходе визитов в Москву министра иностранных дел СРЮ Ж. Йовановича в мае 2000 г.²⁰, делегации Союзной Скупщины СРЮ во главе с председателем Вече граждан СРЮ М. Миничем в июне 2000 г.²¹, на встрече митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла с Президентом Югославии В. Коштуницей в рамках визита в Белград 27-28 ноября 2000 г.²², 19 июня 2001 г. в Москве на встрече Патриарха Алексея с председателем Вече республик СРЮ С. Божовичем, в ходе которой Предстоятель Русской Православной Церкви заявил, что памятники Сербского Правосла-

13) ИБ ОВЦС. № 11. Ноябрь 2002 г., 42.

14) ИБ ОВЦС. № 11. Ноябрь 2002 г., 36–37.

15) ИБ ОВЦС. № 1. Январь 2002 г., 59–60.

16) ИБ ОВЦС. № 11. Ноябрь 2002 г., 36; № 2. Февраль 2004 г., 65–67; № 9. Сентябрь 2007 г., 115–116.

17) ИБ ОВЦС. № 12. Декабрь 2000 г., 8; № 3. Март 2001 г., 35–37; № 1. Январь 2003 г., 70–72; № 2. Февраль 2003 г., 29–31; № 11. Ноябрь 2003 г., 56.

18) ИБ ОВЦС. № 12. Декабрь 1999 г., 45.

19) ИБ ОВЦС. № 4. Апрель 2000 г., 34.

20) ИБ ОВЦС. № 6. Июнь 2000 г., 69.

21) ИБ ОВЦС. № 6. Июнь 2000 г., 71.

22) ИБ ОВЦС. № 11. Ноябрь 2000 г., 65.

вия в Косове и Метохии «должны быть взяты под охрану ЮНЕСКО и спасены от варварского уничтожения»²³.

Эта поддержка с благодарностью отмечалась рядом югославских политиков и государственных деятелей. Премьер-министр З. Джинджич на встрече с Патриархом Алексием в Москве 19 апреля 2001 г. сказал: «Поддержка, которую Русская Православная Церковь оказывает своей сестре – Сербской Православной Церкви, очень важная, так как Сербская Православная Церковь – фундамент нашей государственности и основа нашей духовности... В случае полной утраты священной для нас земли – Косова – все наши духовные ценности останутся в диаспоре; это было бы большим несчастьем для нашего народа»²⁴.

Святейший Патриарх Алексий не упускал возможности напомнить политикам, журналистам и общественности о проблемах положения Сербского Православия в Косовском крае. 19 марта 2000 г. в ходе пресс-конференции на приёме в Посольстве Греции Патриарх подчеркнул: «Продолжающееся разрушение православных монастырей и храмов в Косове является очевидным нарушением религиозных прав косовских сербов»²⁵. На пресс-конференции после церемонии открытия X Всемирного Русского Народного Собора (4-6 апреля 2006 г.), Патриарх сказал журналистам: «Однажды меня попросили высказать своё суждение по вопросу о разрушении буддийских статуй в Афганистане. Я ответил, что это прискорбное явление, но почему же, протестуя против него, мы не замечаем разрушения в Косове, в центре Европы, древних православных храмов, являющихся памятниками культуры?»²⁶

Кульминацией борьбы албанского экстремизма против остатков сербского населения Косова и Метохии, а также против расположенных на этой территории святынь Сербской Православной Церкви, стали погромы 17–19 марта 2004 г.²⁷

Информационные ресурсы Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата освещали внеочередное заседание Свя-

23) ИБ ОВЦС. № 7. Июль 2001 г., 42.

24) ЖМП. № 5. 2001, 67.

25) ИБ ОВЦС. № 4. Апрель 2000 г., 8.

26) ИБ ОВЦС. № 4. Апрель 2006 г., 75.

27) Поводом најновијих трагичних збивања на Косову и Метохији. Апел са ванредног, проширеног заседања Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве / Гласник Српске Православне Цркве. № 3. Март 2004, 76–81; March Pogrom – Kosovo 17–19 March 2004 // // Serbian Orthodox Diocese of Raska and Prizren // [URL: http://www.kosovo.net/news_pogrom.html]

щенного Синода Сербской Православной Церкви 18 марта 2004 г.²⁸, заявления Архиерейских Соборов Сербской Православной Церкви 10–19 мая²⁹ и 6–8 сентября 2004 г.³⁰, содержащих статистику катастрофы в Косове и Метохии, а также призывы к защите духовного и культурного наследия Сербского Православия в крае.

19 марта 2004 г. Святейший Патриарх Московский и всея Руси Алексий II выступил с заявлением³¹ в связи с антисербскими погромами в Косове и Метохии. «В сердце Балкан, на земле Косова и Метохии, происходят трагические события, которые уже привели к гибели десятков людей. Судьба сербского населения края оказалась под угрозой. Разрушены многие древние храмы и монастыри – святыни сербского Православия, ценнейшие памятники истории и культуры мирового значения», – говорилось в Заявлении. Ещё одним выражением поддержки стало изданное в мае 2004 г. послание Патриарха Алексия Священноначалию и чадам Сербской Православной Церкви³².

На заседании 25 марта 2004 г., заслушав доклад митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла³³, Священный Синод Русской Православной Церкви выступил с заявлением по теме новой волны насилия в Косове³⁴. «В Косове в результате массового насилия тысячи сербов вынуждены покинуть свои дома и бежать за пределы края. Здесь, на земле, которая является колыбелью сербского народа и Сербской Церкви, снова страдают невинные люди, уничтожаются бесценные памятники культуры, разрушаются храмы и монастыри, в которых столетиями возносились молитвы о мире всего мира», – констатировалось в Заявлении Священного Синода. – «Необходимо срочно остановить исход сербского населения из края, прекратить варварское уничтожение находящихся здесь святынь и памятников архитектуры».

Озабоченность в связи с погромами была выражена также в заявлении, принятом 22 марта 2004 г. правлением Международного фонда единства православных народов под председательством Па-

28) В связи с событиями в Косове состоялось внеочередное заседание Священного Архиерейского Синода Сербской Православной Церкви. 19.03.2004. // Официальный сайт ОВЦС. [URL: <https://mospat.ru/archive/2004/03/27156/>]; ИБ ОВЦС. № 3. Март 2004 г., 116–117.

29) ИБ ОВЦС. № 5. Май 2004 г., 103–104.

30) ИБ ОВЦС. № 5. Май 2004 г., 84.

31) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2004 г., 31–32.

32) ИБ ОВЦС. № 5. Май 2004 г., 77–78.

33) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2004 г., 10; ЖМП. № 4. 2004 г., 20.

34) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2004 г., 18–20; ЖМП. № 4. 2004 г., 15.

триарха Алексия³⁵, где говорилось: «Разрушение храмов и надругательство над православными святынями, совершённые албанскими экстремистами в скорбные дни Великого поста, вызывают справедливый гнев и осуждение всего мирового сообщества».

22–23 марта 2004 г. митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл принял участие в заседании Исполнительного комитета Европейского совета религиозных лидеров (ЕСРЛ), на котором было решено направить в Косово группу представителей разных конфессий³⁶ и настаивать, чтобы в Конституции Европы было зафиксировано признание ценности религиозного наследия³⁷. 7–11 ноября 2004 г. председатель ОВЦС принял участие в новом заседании ЕСРЛ, на котором было принято заявление по положению в Косове³⁸ с выражением надежды на скорейшее восстановление разрушенных религиозных объектов.

Ситуация, сложившаяся в итоге мартовских антисербских погромов, обсуждалась в ходе визита в Москву 14–16 ноября 2004 г. Патриарха Сербского Павла³⁹. Предстоятель Сербской Православной Церкви выразил благодарность за помощь сербскому народу в трудную для него эпоху, а также дал высокую оценку информационной поддержке со стороны светских СМИ России и ресурсов Русской Православной Церкви. За поддержку сербского народа на Косове и Метохии, оказывавшуюся Правительством Москвы Патриарх Павел вручил мэру Москвы Ю.М. Лужкову орден святителя Саввы Сербского I ст.⁴⁰

Информационные ресурсы Русской Православной Церкви общали об успехах Рашско-Призренской епархии в налаживании церковной жизни – например, об освящении восстановленного монастыря святых Космы и Дамиана в Зочиште⁴¹, о продлении статуса особо охраняемой зоны для территории вокруг монастыря Високи Дечани⁴² вопреки протестам албанских активистов⁴³, о включении монастыря Високи Дечани в Список всемирного наследия ЮНЕСКО в 2004 г. и о расширении объекта «Дечанский монастырь» за счёт

35) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2004 г., 36

36) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2004 г., 100.

37) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2004 г., 104.

38) ЖМП. № 1. Январь 2005 г., 30.

39) ИБ ОВЦС. № 11. Ноябрь 2004 г., 104–106; № 12. Декабрь 2004 г., 5.

40) ИБ ОВЦС. № 11. Ноябрь 2004 г., 108–109.

41) ИБ ОВЦС. № 7. Июль 2007 г., 82.

42) ИБ ОВЦС. № 4. Апрель 2006 г., 138.

43) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2006 г., 108–109.

включения в него монастыря Печской Патриархии, монастыря Грачаница и храма в честь Левишской иконы Божией Матери – с новым названием объекта «Средневековые памятники Косово»⁴⁴.

Патриарх Алексей направил Патриарху Сербскому Павлу письмо, где приветствовалось подписание 24 марта 2005 г. «Меморандума о взаимопонимании по согласованным общим принципам восстановления объектов Сербской Православной Церкви в Косово и Метохии». Патриарх Павел в своём ответе благодарил Патриарха Алексея за поддержку в деле возведения и реставрации святынь, поруганных албанскими экстремистами⁴⁵.

Благодаря влиянию Русской Православной Церкви государственное руководство Российской Федерации во взаимодействии с ООН и ЮНЕСКО отводило особое место вопросам восстановления православных святынь Косова и Метохии⁴⁶, пострадавших от действий экстремистов.

Восстановление храмов и монастырей на практике столкнулось с рядом проблем⁴⁷, связанных с незаинтересованностью как косовских албанцев, так и международного сообщества в сохранении сербского культурного наследия.

10 апреля 2008 г. Генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун, находившийся с визитом в Москве, встретился с группой религиозных лидеров, в которую вошёл митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл, а также был принят Патриархом Алексием, который призвал обеспечить представителям Сербской Православной Церкви доступ к святыням и принять меры по предотвращению актов вандализма в отношении религиозно значимых объектов Косова⁴⁸.

10 июня 2008 г. Патриарх Алексей принял Генерального директора ЮНЕСКО К. Мацууру, выразив поддержку инициативе ЮНЕСКО по восстановлению пострадавших святынь Косова и участию России в данном проекте⁴⁹, особо отметив, что восстановленные объекты должны передаваться в распоряжение Сербской Православной Церкви: «Не следует повторять опыт Совета Европы, под патронатом

44) ИБ ОВЦС. № 7. Июль 2006 г., 124.

45) ИБ ОВЦС. № 8. Август 2005 г., 52.

46) ИБ ОВЦС. № 10. Октябрь 2005 г., 118.

47) Несостоятельность восстановления. Как реализуется меморандум о восстановлении сербских святынь на Косово и Метохии. [URL: <http://www.pravmir.ru/nesostoyatelnost-vostanovleniya-kak-realizuetsya-memorandum-o-vostranovlenii-serbskix-svyatyn-na-kosovo-i-metohii/>]

48) ЖМП. № 6. Август 2008 г., 14.

49) ИБ ОВЦС. № 10. Октябрь 2008 г., 23–24.

которого проводится сегодня восстановление некоторых памятников в Косовском крае. Часто Сербская Церковь не имеет возможности полноценно контролировать этот процесс. К тому же отреставрированные православные святыни нередко объявляются «архитектурным и историческим наследием Косова» и де-факто не возвращаются в церковную юрисдикцию». К. Мацуура заверил Патриарха Алексия, что ЮНЕСКО в своей деятельности будет учитывать интересы Сербской Православной Церкви, подчеркнув, что ЮНЕСКО в своей деятельности не исходит из признания независимости Косова⁵⁰.

Поддержка Сербского Православия в Косове и Метохии занимала важное место в деятельности Святейшего Патриарха Алексия вплоть до его кончины 5 декабря 2008 г. 27 января 2009 г. на Патриарший Престол Русской Православной Церкви был избран председатель ОВЦС митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл, продолживший труды своего предшественника.

13 марта 2009 г. Святейший Патриарх Московский и всея Руси Кирилл направил председателю ПАСЕ Л. М. де Пучу и Генеральному директору ЮНЕСКО К. Мацууре послания⁵¹ с выражением озабоченности судьбой сербского наследия в Косовском крае. «До сих пор находятся в руинах церковные памятники мирового значения... К сожалению, международные организации не смогли обеспечить их защиту и предпринять достаточно активные действия для восстановления порушенных святынь ... Продолжаются провокации экстремистов в отношении ещё действующих монастырей и церквей. Уровень их защищённости со стороны миротворческих сил резко снижен, а зоны безопасности вокруг них так и не созданы», – с сожалением констатировалось в посланиях Патриарха Кирилла. – «В Русской Православной Церкви существуют серьёзные опасения, что настоящий курс администрации Косова и Метохии и пассивная позиция международных сил приведут в конечном итоге к исчезновению православного наследия в этом крае».

Русская Православная Церковь поддержала участие Российской Федерации в проекте ЮНЕСКО по восстановлению пострадавших святынь Косова и Метохии, осуществлявшемся в рамках Всеобъемлющего меморандума о взаимопонимании между ЮНЕСКО и МООНК от 11 сентября 2006 г. На средства в размере 2 млн. дол., внесённые Россией, были проведены работы по реставрации четы-

50) ИБ ОВЦС. № 10. Октябрь 2008 г., 35–37; ЖМП. № 9. Сентябрь 2008 г., 53; № 11. Ноябрь 2008 г., 17–18.

51) ИБ ОВЦС. № 3. Март 2009 г., 134–136.

рѣх святынь, входящих в состав комплексного объекта Всемирного наследия ЮНЕСКО «Средневековые памятники в Косово»: в монастырях Печской Патриархии, Високи Дечани и Грачаница, а также в храме Богородицы Левишской в Призрене⁵². Ход работ освещался на официальном интернет-сайте Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата⁵³.

Вопросам восстановления святынь было уделено значительное внимание в ходе визита в Косово и Метохию председателя ОБЦС архиепископа Волоколамского Илариона 27-30 октября 2009 г.⁵⁴. В сопровождении епископа Рашско-Призренского Артемия иерарх посетил руины храмов и монастырей⁵⁵, а также имел рабочую встречу с представителями Миссии ООН в Косове⁵⁶ для знакомства с программами по восстановлению церковных объектов, осуществлявшихся Советом Европы при содействии ЮНЕСКО и МООНК.

Второй раз председатель ОБЦС (возведѣнный в сан митрополита 1 февраля 2010 г.⁵⁷) посетил край для участия в торжествах по случаю интронизации Патриарха Сербского Иринейя 3 октября 2010 г.⁵⁸ В интервью по итогам поездки иерарх выразил озабоченность возможностью передачи КФОР охраны объектов Сербского Патриархата полиции Косова: «Приходилось слышать, что в рядах сотрудников косовской полиции немало лиц, которые принимали активное участие в антисербских погромах 2004 года. Эти люди разрушали, поджигали и оскверняли православные храмы и монастыри. Понятно, что православным жителям края трудно доверять этим силам охраны

52) В Косове начата реставрация православных святынь на средства, предоставленные Россией // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2012/08/03/news68640/>]

53) Правительство России продолжает восстанавливать православные святыни Косово // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2012/12/07/news77284/>]

54) Начался визит архиепископа Волоколамского Илариона в Косово и Метохию // Официальный сайт ОБЦС [URL: <http://mospat.ru/ru/2009/10/28/news7266/>]; Архиепископ Иларион посетил Печскую Патриархию // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2009/11/02/news7556/>]; Архиепископ Иларион посетил монастырь Высокие Дечаны // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2009/10/30/news7501/>]

55) Архиепископ Волоколамский Иларион посетил разорѣнные и разрушенные храмы Косово и Метохии // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2009/10/30/news7513/>]

56) Председатель Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата встретился с представителями Миссии ООН в Косово // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2009/11/02/news7560/>]

57) Иларион Волоколамский, митр. Свидетельство о вере через диалог с миром // ЖМП. №9. Сентябрь 2011 г., 32–35.

58) Делегация Русской Православной Церкви приняла участие в торжествах по случаю официальной интронизации Патриарха Сербского Иринейя // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2010/10/04/news27268/>]; ЖМП. № 11. Ноябрь 2010 г., 5, 52–55; Председатель ОБЦС посетил монастырь Высоки Дечаны // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2010/10/04/news27254/>]

древних святынь». В интервью агентству «ТАНЮГ» от 8 декабря 2012 г. митрополит Волоколамский Иларион подверг критике не прекращающиеся посягательства властей Приштины на храм Христа Спасителя на территории университета⁵⁹.

Святейший Патриарх Кирилл в интервью белградской газете «Вечерние новости» 28 января 2012 г.⁶⁰ сказал: «Очень важно не допустить запустения святых обителей Косово. Это стало бы настоящей духовной катастрофой и нанесло бы серьёзный урон православному наследию Европы».

Озабоченность в Русской Православной Церкви вызвала новая волна беспорядков в крае в конце 2012 г. - начале 2013 г., ознаменовавшаяся нападениями на кладбища, храмы и монастыри⁶¹.

В докладе на Архиерейском Соборе Русской Православной Церкви, прошедшем 2-5 февраля 2013 г. в Москве⁶², Святейший Патриарх Кирилл сообщил о начале общецерковной кампании сбора средств для поддержки монастырей и православного населения Косовского края⁶³. 200 тыс. евро из средств, предоставленных в дар Русской Православной Церковью в данный период, были направлены на восстановление Призренской семинарии⁶⁴, а остальные – на благоустройство ряда монастырей в Косове и Метохии, в том числе на оборудование кухонь и установку охранных систем видеонаблюдения.

59) «Возмущение вызывает озвученное недавно намерение руководства Косовского университета в Приштине либо снести расположенный на его территории собор Христа Спасителя, либо преобразовать этот храм в музей косовских албанцев. Иного варианта не предполагается. Это заявление очень показательно – получая немалую поддержку извне, представители большинства в Косове продолжают стремиться не к мирному сосуществованию с сербами, а к их полному насильственному вытеснению». Цит. по: Митрополит Волоколамский Иларион: не прекращаются попытки отнять у сербского народа его многовековую историю и заглушить его историческую память // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2012/12/10/news77515/>]

60) Святейший Патриарх Кирилл дал интервью сербской газете «Вечерние новости» // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2012/01/29/news57353/>]; *Branko Vlahović*. Ruski patrijarh: Srbi su žrtve velikih igara [URL: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:364013-Ruski-patrijarh-Srbi-su-zrtve-velikih-igara>]

61) О росте напряженности в Косове и Метохии. *Заявление Службы коммуникации Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата*. 05.02.2013 // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2013/02/05/news80484/>]

62) Цит. по: Доклад Святейшего Патриарха Кирилла на Архиерейском Соборе Русской Православной Церкви. 2 февраля 2013 г. // Официальный сайт Московского Патриархата [URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2770923.html>]

63) В монастырях Русской Православной Церкви начат сбор средств в помощь православным сербам в Косово и Метохии // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2012/02/14/news58229/>]

64) Состоялась встреча Предстоятелей Русской и Сербской Православных Церквей // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2013/07/17/news88605/>]; Митрополит Волоколамский Иларион: не прекращаются попытки отнять у сербского народа его многовековую историю и заглушить его историческую память // Официальный сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2012/12/10/news77515/>]

Вклад Московского Сретенского ставропигиального мужского монастыря⁶⁵ был отмечен орденом свт. Саввы II ст., который был вручен 18 мая 2016 г. насельнику Сретенского монастыря иеромонаху Игнатию (Шестакову) Патриархом Сербским Иринеем в присутствии участников Архиерейского Собора Сербской Православной Церкви⁶⁶.

Твёрдая негативная позиция Русской Православной Церкви по вопросу членства Косова в ЮНЕСКО была выражена в интервью митрополита Волоколамского Илариона изданию «Вечерние новости», где, в частности, сказано, что «было бы абсолютно неприемлемым решение государств-членов ЮНЕСКО передать право на защиту уникальных памятников тем, кто на протяжении многих лет сквозь пальцы взирал на варварские действия вандалов». Иерарх подчеркнул, что принятие Косова в ЮНЕСКО стало бы «ошибкой, последствия которой будут непоправимы»⁶⁷.

ЛИТЕРАТУРА

- Амфилохий (Радович), митр. *Летопись нового Косовского распятия*. Светигора, Цетинье 2013;
- Гуськова Е.Ю. *Агрессия НАТО против Югославии в 1999 году и процесс мирного урегулирования*. Индрик, Москва 2013
- Гуськова Е.Ю. *История югославского кризиса (1990-2000)*. Москва 2001
- Меморандум о Косово и Метохии Священного Архиерейского Собора Сербской Православной Церкви*. Пер. С.А. Луганской. Типография Сербской Патриархии, Белград 2004
- Несостоятельность восстановления. Как реализуется меморандум о восстановлении сербских святынь на Косово и Метохии. [URL: <http://wwwpravmir.ru/nesostoyatelnost-vosstanovleniya-kak-realizuetsya-memorandum-o-vosstanovlenii-serbskix-svyatyn-na-kosovo-i-metoxii/>]
- Преступления НАТО в Югославии. Документальные свидетельства*. Ч. 1: 24 марта – 24 апреля 1999; Ч. 2: 25 апреля – 10 июня 1999. МИД СРЮ, Белград 1999
- Страдания серба на Косову и Метохији од 1941 до 1990*. Јединство, Приштина 1990
- Терзич С. *Старая Сербия. Драма одной европейской цивилизации*. Вече, Москва 2015

65) Обращение к прихожанам Сретенского монастыря к читателям сайта «Православие.Ru» и ко всем готовым оказать помощь Святой Христовой Церкви в Косово и Метохии [URL: <http://www.pravoslavie.ru/51907.html>]

66) Орден Светог Саве Сретенском манастиру из Москве // Официальный сайт Сербского Патриархата [URL: http://www.spc.rs/sr/orden_svetog_save_sretenjskom_manastiru_iz_moskve/]

67) Митрополит Иларион ответил на вопросы сербской газеты // Официальный интернет-сайт ОБЦС [URL: <https://mospat.ru/ru/2016/01/21/news127055/>]

Андреј Јуревич ХОШЕВ

ОДНОС РУСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ПРЕМА
ПРОБЛЕМУ СТАЊА ХРАМОВА И МАНАСТИРА СРПСКЕ
ПАТРИЈАРШИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Резиме

Реферат је посвећен односу Руске Православне Цркве према проблему стања православних светиња на Косову и Метохији у периоду после увођења међународне управе у покрајини 1999. г. Цитирају се главне изјаве и интервјуи на ову тему Патријараха московских и целе Русије Алексија II и Кирила, Светог синода и јерарха Руске Православне Цркве. Наводе се подаци о пружању званичне подршке ставу Српске Патријаршије у вези обнове и очувања храмова и манастира у покрајини Косово, као и о помоћи и реализацији пројеката усмерених на спасавање културног наслеђа српског православља на Косову и Метохији.

Кључне речи: Руска Православна Црква, православне светиње, обнова, очување, Косово и Метохија.

Natalia MURAVEVA *

Southern Federal University

Faculty of Management

Department of Theory and Technology in Management, Rostov on Don

POTENTIAL OF RURAL TOURISM IN SERBIA AND RUSSIA

Abstract: Abstract at present, the issue of creating a modern highly effective and competitive recreational complex in Serbia and Russia combining the production of agricultural products and the realization of a full-fledged agro-tourism product is topical.

Key words: tourism, agro-tourism, eco and agro-tourism cluster, classification of rural tourism.

Russia and Serbia are interested in new projects and in the possibility of cooperation. Confirmation of this is the talks of Vladimir Putin with the President of Serbia on December 19, 2017 in the Kremlin. As a result of the consultations, a bilateral document was signed: "Memorandum on cooperation in the field of tourism between the Ministry of Culture of the Russian Federation and the Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications of the Republic of Serbia" [2].

A necessary condition for the formation of a highly efficient and competitive tourism industry that provides ample opportunities to meet the needs of Russian and foreign citizens is the creation of a regional tourist and recreational system.

In recent years in Russia, attention has been growing in the study of the peculiarities of the formation of the tourist market, the search for and development of its new directions, and new tools for providing tourist services.

Rural tourism (agrotourism) is a sector of the tourist industry, focused on the use of natural, cultural-historical and other resources of the countryside and its features for the creation of a comprehensive tourist product [1]. Tourists for a while lead a rural way of life, get acquainted with local culture and local customs, take part in traditional rural labor. This

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Natasha_2009@inbox.ru

type of tourism is well developed in Spain, Italy, France.

Rural tourism involves the organization of recreation, providing accommodation in environmentally friendly conditions with the maximum level of comfort. It includes any kinds of tourism and recreation in nature, which do not damage natural complexes, contribute to the preservation of the environment, contribute to the improvement of the well-being of the rural population.

The complex nature of rural tourism is designed to combine the provision of tourist services in rural areas with the sale of food at producer prices. This will create an inexpensive and competitive market product.

The concept of rural tourism can be treated in two ways. In the narrow sense, rural tourism is understood as the recreation of urban residents in rural areas, involving a more or less long lease of suburban housing. In a broad sense, rural tourism includes all kinds of pastime for urban residents in rural areas - elements of recreation.

Table 1 – Classification of rural tourism [3]

View	Characteristic
Agrarian tourism	harvesting
Tourism	to live in the countryside (village)
Tourism for practical experience	gaining life experience
Gastronomic tours	traditional food and drinks
Sports tourism	walking tours, horseback riding, cycling
Community Ecotourism	ecosystem tourism
Ethnographic tourism	familiarity with local traditions

The emerging tourist images of Serbia and Russia, still not the most attractive for the countries of Europe, can be substantially supplemented with hunting and fishing, mountain skiing, rafting, sanitation at spa-resorts and thermal springs. This is an incomplete list of those directions that will be increasingly in demand in the tourist services market. Serbia provides ample opportunities for quality recreation in rural areas (for example, the villages of Shumadii, spurs of Zlatibor, Tara, Divchibar, Ozren, Rtanya, Suva-Planina and many others are oases of clean air, clear rivers and lakes and picturesque landscapes). At present you can still see how the wool is processed in small valalnies, wheat is ground in water mills, bread is baked in large yard ovens; to meet the masters of old handicraft work: basket-makers, copper workers, potters, blacksmiths, carpenters... Healthy natural food in the farmhouse, homemade milk and cottage

cheese cooked right there, homemade bread, kaimak and fresh meat products, and also homemade rakia from plums or grapes at very affordable prices.

In Serbia, rural tourism is very widely developed, that is, the inhabitants of rural areas - the resorts of Serbia have the opportunity to host citizens of other countries. The price for accommodation and 3-4 meals a day is about 20 euros per person. To date, about 600 farms in almost 30 villages are organized in rural tourism, where about 6,000 people are at the disposal of the guests.

Among other things, you can treat yourself to thermal mineral waters [4].

As an example, we can cite a new type of tourism in Serbia, which is closely connected with rural tourism, through medical tourism located in most of the spa resorts in rural areas. The sense of the program of this type of tourism in the combination of public and private clinics, medical tourism agencies, SPA hotels – all participants of the medical tourism industry. The goal of the “Serbian Medical Tourism Group” is to present the country on the international market as a destination for medical tourism with its 25 rehabilitation centers and 40 resorts. The main problem of the development of Serbian tourism until recently was the lack of information about Serbia as a country that is wealthy in terms of organizing various types of recreation, and, therefore, attractive for the tourist. Serbia is increasingly declaring its tourist potential, not inferior to its neighbors. According to the National Tourism Organization of Serbia, the flow of tourists to the Serbian land last year increased by 15%. About 20 thousand Russian citizens visited Serbia. This is due to the fact that Russian tourists have become more interested in various types of recreation, including rural tourism.

For Russia and the Rostov region, an approach seems logical, within which the development of both agricultural production and rural tourism will be combined.

The eco- and agro-tourism cluster can:

- to become an instrument for achieving a balance between the ecological, economic and sociocultural interests of society;
- to attract citizens by direct contact with nature (rural areas, fresh air, natural food and various opportunities for outdoor activities)
- to stimulate rural infrastructure development
- contribute to overcoming the estrangement of urban from rural residents
- to increase employment and income of peasant families
- contribute to the improvement and psychological relief of citizens

The top 10 most popular resorts and places for wine tourism in Russia include:

1. Abrau-Durso (Novorossiysk, Krasnodar Territory)
2. Massandra (Yalta, Crimea)
3. Elbuzd (Azov district, Rostov region)
4. Levokumsk (Stavropol Territory)
5. Phanagoria (Temryuk, Krasnodar Region)
6. Inkerman (Sevastopol, Crimea)
7. Vedernikov (Rostov Region)
8. Myskhako (Novorossiysk, Krasnodar Territory)
9. The New World (Sudak, Crimea)
10. The Golden Balk (Balaklava, Crimea) .

The agreement on the creation of the wine cluster “Don Valley” was signed in September 2015. Five enterprises united in the cluster:

- “Mariinsky distillery”,
- “Donviprom”, which unites “Millerovsky winery” and “Vedernikov Winery”,
- “Rostov Champagne Wine Factory”,
- “Yantarny”,
- “Villa star”.

The cluster also includes the Union of Winemakers and Winemakers of the Don, the All Russian Research Institute of Viticulture and Wine-Making named after Potapenko, the DSTU and the Rostov branch of VTB Bank.

The cluster unites scientific-educational, production, engineering and innovation-innovative enterprises of the Rostov region, engaged in viticulture and winemaking, as well as wine and gastronomic tourism. The main idea and mission of this cluster is the promotion of Don wine to the domestic and world markets. Now, the Don wine takes only 3% of the Russian market, but the quality of products will take a large share.

To popularize the Don wine, a tourist wine route lasting from one to two days with an overnight stay at the ethnographic tourist complex Stanitsa Tsimlyanskaya was developed.

Pukhljakovskiy farm (Ust-Donetsk region) – exhibition “History of viticulture and winemaking on the Don”, wine tasting, it is possible to visit the Razdorsk ethnographic museum-reserve and the museum of the Pukhlyakovo agricultural college.

Vedernikov Farm (Konstantinovsky District) – excursion to the Vedernikov Winery, visiting vineyards and wine cellars, wine tasting made from own native grapes.

The village of Yantarny – visiting the viticulture of JSC “Yantarnoye”

Tsimlyansky district – a walk through the vineyards, collecting and tasting grapes, visiting Tsimlyansk winery, wine tasting, visiting the ethnographic complex “Stanitsa Tsimlyanskaya”.

Visiting private wineries (by agreement)

The objects of wine tourism are located in Tsimlyansky, Martynivsky, Bagaevsky and Azov districts. It is assumed that the development of tourism in the wineries of the region will in the future attract hundreds of thousands of tourists a year to the Rostov region. Thus, it is planned not only to increase the profit of winemakers, but also to create additional jobs from the calculation of four seats per tourist. The capacity of the wine tourism market in the region can be quite comparable with the volume of the wine industry.

Tourist infrastructure includes: guest houses of wooden type, with necessary amenities, equipped according to European living standards; restaurant of traditional Russian cuisine, using environmentally friendly products of its own farm. A significant place is given to medicinal products. The infrastructure includes traditional elements of rural life (bath, crafts, stables, etc.); a souvenir shop selling agricultural products of the finished cycle and handicrafts of folk crafts and crafts. The center of service of visitors offers the programs of the organization of leisure in territory of a complex; provides the guest with communication services, such as Internet access.

Thus, it was revealed that the optimal branches of agriculture for the development of agro-tourism in the RO are viticulture and winemaking, which need active promotion in the market of tourist services

Schemes of agrotouristic routes in the Rostov region are developed

To promote the Russian and Serbian tourist product to the external level, it is necessary to develop a marketing strategy. The basis of the strategy for the development of rural tourism should be an active advertising campaign that will provide information support to potential tourists; creation of information banks of tours and routes; accommodation facilities for tourists; transport support. The marketing policy includes participation in international exhibitions, fairs devoted to rural tourism.

LIST OF REFERENCES

- Rural Tourism [electronic resource] https://en.wikipedia.org/wiki/Russia_and_Serbia_strengthen_cooperation_in_the_field_of_tourism [electronic resource]
https://www.mkrf.ru/press/news/v_kremle_sostoyalis_peregovory_glav_rossii_i_serbii/
Europe in figures. Eurostat Yearbook 2010 // URL: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
Rural tourism in Serbia [electronic resource] <http://www.srbija.ru/mat/interes/419-id>

Наталија МУРАВЕВА

ПОТЕНЦИЈАЛ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ И РУСИЈИ

Резиме

У овом тренутку актуелно је питање стварања савременог високо-ефикасног и конкурентног рекреативног комплекса у Србији и Русији, који би комбиновао производњу пољопривредних производа и стварање самосталног туристичког производа.

Кључне речи: туризам, агротуризам, удруживање еколошког и агротуризма, класификација руралног туризма.

Стефан И. АНЧЕВ*

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ Велико Търново, Република Българи

БАЛКАНЫ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСАХ РОССИИ И ЗАПАДА В XIX ВЕКЕ.

Абстрактен: Последният етап на Източната криза е много важен момент в целия процес на отношенията между Русия и Запада, в борбата за влияние на Балканите, в Истанбул и в контролирането на Проливите. Тя се обуславя от резултатите в региона след Кримската война.

Съгласно Парижкия мирен договор от 18/30 март 1856 г. Русия е губи правото да има флот в Черно море, което означава, че няма право да използва и Проливите. В международен финансов и политически план загубите за империята на султаните също са значителни, което, 20 години по-късно, ще доведе до нейния първия финансов фалит.

Русия играе решаваща роля и за възстановяването и консолидирането на балканската държавност през XIX век. От своя страна Запада, в лицето на Великобритания, Австрия и Франция, прави всичко възможно да намали и унищожи руското влияние и политическото присъствие на полуострова. Сблъсък, който преминава при споделено господство. Резултатите от руската политика до 80-те години на XIX век са успешни, както за нея така и за балканските народи, които възстановяват държавността си.

Ключови думи: Русия, проливи, Великобритания, Австрия, Франция, Балканите

В последнее время в западных странах разбушевaлась яростная и не аргументированная никакими фактами русофобия. Эта тенденция перекинулась и на Болгарию, что вероятнее всего порождено стремлением болгарских управляющих понравиться своим политическим менторам и работодателям. Мы вовсе не считаем подобную оценку преувеличением, поскольку история последних лет показывает, что правительства или премьеры, которые неудобны своей политикой Западу, сразу же начинают переживать тотальный экономический или политический кризис, и соответственно свергаются. Тот

* доцент, stivanch@yandex.ru

факт, что западные политики из ЕС или США хвалят болгарскую управляющую элиту, используя смешные и даже обидные сравнения, показывает, что они довольны нашей зависимостью от них, что в действительности обратно пропорционально политической обстановке в стране.

Целенаправленно и без научной аргументации идет спекуляция с исторической памятью, внушаются вымышленные, абсурдные факты, которые многократно повторяются и превращаются в основу „нового прочтения истории“.

Россия, как и любая империя, имела свои интересы на Балканах. Этому благоприятствовали такие факторы, как общая православная религия, славянское происхождение преобладающей части населения, исторические традиции и культурные связи еще со времен средневековья, когда балканские народы имели свою государственность и сформировавшуюся народность. Пролиты и политическое влияние в регионе были частью российской внешней политики, но это не входило в противоречие с балканским стремлением к восстановлению государственности.

У западных государств не было ни одного из этих преимуществ. В течение длительного периода Россия являлась основным противником в их стремлении установить контроль над Черноморскими проливами, используя влияние на турецких султанов. Эта кампания началась еще при Сулеймане II с наложением „режима капитуляций“. В этой своей политике „западный великий оркестр“ или отдельные его представители использовали ошибки России, чтобы подорвать ее влияние и авторитет на полуострове. Если мы проследим в хронологическом порядке время от Кючук-Кайнарджийского договора (1774 г.) вплоть до конца XIX в., то увидим, что нет ни одного послевоенного договора между Россией и Османской империей, который не был бы подвергнут ревизии после вмешательства Запада. Последствия таких ревизий наносили вред не столько России, сколько тому или иному балканскому народу, или его восстановленной государственности. Запад не мог себе позволить существование русского влияния на полуострове. Эта тенденция и подчиненная ей политика, действуют уже более двух с половиной веков.

В процессе восстановления государственности любого балканского народа нет ни одного случая, чтобы этот народ сразу получил независимость. По настоянию Запада каждое восстановленное балканское государство прошло сначала через широкую автономию, т.е. оставалось в определенной зависимости от Османской империи. Зде-

сь уместно отметить различное отношение Запада к православным христианам и мусульманам в империи султанов, которое было в пользу исповедующих ислам. И сегодня существует подобное различие в отношении к балканским мусульманам и православным христианам. Это порождение католической и протестантской неприязни к балканскому православию, которое было идеологизировано, даже до распада Восточного блока, а сегодня квалифицируется как основа русофильства и русской политики на Балканах.

В западной политике существует еще одна особенность по отношению к уже восстановленным балканским государствам и по отношению к созданию их монархических институтов. В значительной степени она обусловлена не только позициями великих сил, но и желанием элит определенных балканских народов. Эта особенность состоит в том, что монархи приходили из западных династий, причем ни один из них не исповедовал православие или ислам. В качестве примера можем указать на князя Албании Вильгельма фон Вида. Впоследствии наследники престола воспринимали традиционную для народа, которым управляли, религию. Есть и исключения: это два теократических государства, а именно Османская империя и Черногория. Династия в Черногории сохранилась, но ее представители уже превратились в светских лиц. Сербия являет собой исключение, здесь после двух восстаний 1804 и 1815 годов, появились две династии, происходившие из вождей этих восстаний. В какой-то момент эта традиция в Сербии могла быть нарушена во время Крымской войны. В 1855 г. делегация уставобранителей отправилась в Париж, чтобы попросить Наполеона III помочь с выбором князя Сербии. Эта миссия была вызвана острой неприязнью и политической борьбой между Александром Карагеогиевичем и уставобранителями (которые входили в 17-членный совет, созданный Турецкой конституцией). Каких-либо перемен, однако, не произошло.

В своей балканской политике Россия, как любая другая великая сила, руководствовалась своими интересами. В разные исторические периоды она проявляла различное отношение к тому или иному балканскому народу. В конце XVIII в. греки были тем народом, на который возлагала надежды Екатерина Великая. Это ясно видно из идеи „греческого проекта“. Эта идея имела не столько практический смысл по реализации русского присутствия на Балканах, сколько дипломатический смысл в отношениях между Россией и Австрией. В первой половине XIX в. Россия сосредоточила свои интересы на проблемах сербов и их двух восстаниях. Впрочем, есть некоторые нюансы. Во время Первого

сербского восстания и после него Карагеоргий Петрович настойчиво просил Россию помочь в деле получения независимости молодым сербским государством. С российской стороны никто не давал конкретного ответа, кроме уклончивого: „Пусть сербы примут то, что им предлагает султан“. Фанариот Константин Рудофиникин, испытывавший личную неприязнь к руководителю Первого сербского восстания, сыграл свою негативную роль. Во время Русско-турецкой войны (1806–1812 гг.) он был послан в Сербию для согласования совместных действий против турецкой армии. По всей вероятности, именно тогда зарождался конфликт. В 1821 г. началось греческое восстание, которое перерасло в революцию. С 1821 по 1830 год и еще спустя некоторое время русская внешняя политика была сконцентрирована как на самом восстании, так и на восстановлении греческого государства. Во время восстания Великобритания вмешалась со своей финансовой поддержкой, что привело к целой веренице событий, принесших как пользу, так и вред грекам. Весьма показателен тот факт, что во главе восстания был А. Ипсиланти, адъютант императора Александра I, а Иоан Каподистрия (впоследствии управляющий освобожденными греческими территориями) был зам. министра в Азиатском департаменте Министерства иностранных дел России.

Россия играла основную политическую, военную и дипломатическую роль в восстановлении греческой государственности. По причине участия в „Священном союзе“, она не могла открыто вмешаться и непосредственно помогать в военных действиях, но окончание войны с Турцией (1828–1829 гг.) привели к этому результату. После того как в январе 1828 г. в Англии пришло к власти правительство Веллингтона, в английской политике усилились протурецкие тенденции. Греция стала теперь зависеть в первую очередь от исхода начавшейся в апреле 1828 г. русско-турецкой войны. В царском манифесте, опубликованном 14 (26) апреля 1828 г. в связи с объявлением войны Османской империи, греческий вопрос не упоминался. Но фактически именно это урегулирование было одной из главных военных целей России. Программа царского правительства по урегулированию греческого вопроса была изложена в конфиденциальном письме К.В. Нессельроде до И. Каподистрии от 3 (15) июля 1828 г. Суть ее сводилась к созданию из освобожденных греческих территорий жизнеспособного государства с консервативной монархической системой, связанного политическими и торговыми узами с Россией¹. После пе-

1) Арш Г. Л., Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Очерки. М., 2012. с. 167.

реговоров, продолжавшихся полмесяца, представители Великобритании, Франции и России подписали протокол по греческому вопросу. согласно договору, новосозданное греческое государство оставалось под верховной властью султана и было обязано платить ежегодно 1,5 млн. пиастров. Греция получала полную внутреннюю автономию под управлением князя, чья власть была наследственной. Выбор князя должен был состояться представителями трех вышеуказанных государств и Османской империей. Подписанный 2/14 сентября 1829 г. Адрианопольский мир соответствовал упомянутому уже Лондонскому протоколу, что касается признания греческого государства. Решающая роль России в этом процессе давала возможность усилению роли русской партии в стране. Россия и Великобритания оказались перед лицом серьезного дипломатического конфликта. В этой обстановке уполномоченные российского правительства на Лондонской конференции Х.А. Ливен и А.Ф. Матушевич предложили признать Грецию независимой, но в урезанных границах, совместным решением трех держав². Конечный результат был зафиксирован Лондонским протоколом, подписанным 3 февраля 1830 г.

В 50-х годах XIX века Россия занималась делами как Сербии, так и Греции, чтобы защитить их интересы на международной арене. Россия сыграла значительную роль в деле консолидации Объединенных княжеств (Румынии) и в Освобождении Болгарии.

В XVIII и XIX веках Россия достигла значительных успехов относительно влияния в Османской империи и защиты балканского православия и славянства. Начало этому процессу заложил Кючук-Кайнарджийский мирный договор, потом последовали Бухарестский (1812 г.) и Адрианопольский (1829 г.) мирные договоры. Ункяр-Искелесийский договор, подписанный 26 июня 1833 г., представляет уже кульминацию.

Последний этап Восточного кризиса представляет важный момент в целостном процессе взаимоотношений между Россией и Западом, как в борьбе за влияние на Балканах и в Стамбуле, так и в борьбе за Черноморские проливы. Он был обусловлен результатами Крымской войны в регионе. Согласно Парижскому мирному договору от 18/30 марта 1856 г., Россия теряла право иметь флот в Черном море, что означало, что она не имела права использовать проливы. Балканские народы и консолидированные государства региона уже не могли надеяться только на Россию в решении спорных вопросов с им-

2) Там же, с. 170, 172–173.

перией султанов, при таком положении дел право вмешательства во внутренние дела империи имели и все западные силы, подписавшие договор. Именно этот факт позднее сыграл решающую роль в определении Сан-Стефанского договора как прелиминарного с возможностью его ревизии, что и произошло во время Берлинского конгресса (июнь 1878 г.). Болгария теряла от этого международного условия, потому что ее границы, определенные в Сан-Стефано, сузились до размеров Княжества Болгарии и Восточной Румелии, находящихся в различной степени зависимости от Османской империи. В международном финансовом и политическом плане потери для империи султанов тоже были значительными, что привело ее 20 лет спустя к первому финансовому банкротству. Именно поэтому следует отметить, что Парижский мир нанес окончательный удар по российскому влиянию в Черноморских проливах, которое она получила в результате подписания Ункяр-Искелесийского договора (26 июня/8 июля 1833 г.). Именно этот договор был результатом русской военной (военный контингент насчитывал 30 тыс.) и дипломатической помощи, оказанной султану Махмуду II во время вооруженного конфликта с его вассалом Мухаммедом Али пашой, управлявшим Египтом. Согласно этому договору, Россия была обязана в течение 8 лет предоставлять Османской империи военную помощь в случае войны. Взамен этого договор давал ей право беспрепятственного прохода ее военных кораблей через проливы, а также возможность потребовать их закрытия для военных кораблей третьих стран. Одновременно с этим договор создавал значительные стратегические преимущества России в Средиземном море в ущерб английским и французским интересам там. Султан Махмуд II тоже трудно „проглотил“ наложенные ему политическими обстоятельствами русское присутствие. Лондонская конференция о проливах от 13 июля 1841 г. (в 1840 г. она была подписана без Франции) положила конец русскому одностороннему праву влияния. Ряд авторов считает, что она была результатом истечения 8-летнего срока действия Ункяр-Искелесийского договора. Мы считаем, что это всего-лишь формальный подход: ряд международных событий 1836 г. и после него показывают одностороннее нарушение договора с турецкой стороны, а также желание Великобритании и Франции нарушить доминирование России. Необдуманные действия Махмуда II, который ввязался в военный конфликт с Мохаммедом Али пашой, привели к трагической кончине султана. Конференция была вызвана вмешательством западных великих сил и демонстративной пассивностью России. По решению конференции Россия утратила преиму-

щественное положение в проливах, созданное Ункяр-Искелесийским договором, который обязывал Турцию закрывать проливы по требованию России, а также предусматривал совместную оборону проливов Турцией и Россией. Султан снова получал право разрешать проход через проливы для легких военных кораблей дружественных государств. Среди западных государств наибольшую пользу извлекла Великобритания, которой удалось ограничить русское военное влияние в Средиземном море, что гарантировало ее доминирование в регионе. Значение принятой конвенции проявилось 12 годами позднее. Тем самым было положено начало уменьшения русского влияния в районе проливов, в столице Османской империи и, соответственно, на Балканах. Продлением конвенции явился вызванный Западом кризис, который привел к очередной русско-турецкой войне, переросшей в Крымскую войну. По окончании войны согласно Парижскому договору, западные государства окончательно ликвидировали русское доминирование, которое было достигнуто после нескольких последовательных войн конца XVIII и начала XIX вв.

В новой ситуации, сложившейся на Балканском полуострове, Россия должна была ориентироваться на новую политику и приложить усилия, чтобы вернуться к своему предыдущему влиянию. После 1856 г. процессы развивались в ускоренном темпе. Обстановка на Балканах накалялась. В 1861–1862 гг. вспыхнуло восстание в Герцеговине; Черногория пришла на помощь восставшим; началась черногорско-турецкая война 1862 г. Летом того же года произошел вооруженный сербо-турецкий конфликт в Белграде с трудом улаженный с помощью России и Франции. Сербско-турецкий конфликт был улажен дипломатическим путем. В России была закуплена большая партия оружия³.

По просьбе России А. Й. Куза согласился помочь преодолеть охрану турецкой флотилии по р. Дунаю. Ее прекратили до пределов Сербии.

После кризиса в Белграде сербское правительство в главе с И. Гарашаниным перешло к реальным действиям в создании Балканского союза. Переговоры с Грецией и Черногорией не привели к желаемым результатам. Причиной этого явились сербско-черногорское соперничество между двумя династиями за влияние в Герцеговине, а также недовольство в Цетине сербским нейтралитетом во время

3) Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг., М. 1986 г. С. 121; 167.

черногорско-турецкой войны 1862 г⁴. В мае 1866 г. переговоры между Сербией и Черногорией возобновились. Достигнутое взаимопонимание и подписанные договоры между двумя странами положили начало первому балканскому союзу. В течение двух последующих лет к ним присоединились Греция и Румыния. В преодолении несогласованности Греции важную роль сыграла Россия. Румыно-сербский договор 1868 г., в отличие от договоров Сербии с Черногорией и Грецией, не имел ярко выраженной антитурецкой направленности, но и в таком виде он являлся одним из инструментов Балканского союза, способствовал освободительной борьбе народов региона. Результатом активной деятельности сербского правительства стало объединение в различной степени правительств балканских государств в мае 1868 г. Была даже намечена дата совместного выступления против Порты – 1 октября 1868 г. С большим или меньшим успехом сербское правительство вело переговоры о сотрудничестве и взаимодействии с болгарями, хорватами, пречанскими сербами и албанцами⁵.

1 (13) марта 1871 г. в Лондоне был, наконец, подписан акт, отменявший статьи 11, 13 и 14 Парижского мира 1856 г. Был снят запрет на существование в Черном море русского и турецкого флотов⁶. Спустя два года Россия уже была членом Союза трех императоров. Это дает основание сделать вывод, что во время последнего этапа Восточного кризиса (после восстания в Боснии и Герцеговине) Россия в значительной степени вернула свое влияние на международной арене. Она была уже не так изолирована в Черном море и на Балканах.

Встреча в Рейхштадте 26 июня/ 8 июля 1876 г. была очень важной в вопросе создания новых балканских границ, особенно спустя два года. Согласно запискам с российской стороны, после возможной победы христиан предполагались следующие шаги со стороны России и Австро-Венгрии: „Державы будут действовать согласованно в целях урегулирования последствий войны. Они не окажут содействия образованию большого славянского государства, но Черногория и Сербия будут иметь возможность аннексировать: первая – Герцеговину и порт на Адриатическом море, вторая – некоторые части старой Сербии и Боснии.“ В австрийском варианте не допускалась возможность образования славянского государства⁷. (Общеизвестно,

4) Там же, с. 169.

5) Там же, с.172–174.

6) Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII начало XX века. М. 1978 г. с. 188–189.

7) 1876 г. Запись русской стороны. с. 144–146. Австрийский вариант, с. 146–148. //Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. М., 1952.; Россия и восстание в

что разговоры в Рейхштадте не были отражены в общем документе, поэтому необходимо сослаться на тексты, написанные двумя сторонами. Поведение Вены во время Берлинского конгресса доказывает ее несогласие на создание „большого славянского государства“, что явилось одним из основных мотивов в решении конгресса по уничтожению Сан-Стефанской Болгарии.

В XIX в. Россия играла решающую роль в восстановлении и консолидации балканской государственности. Со своей стороны Запад в лице Великобритании, Австрии и Франции делал все возможное, чтобы уменьшить и уничтожить русское влияние и политическое присутствие на полуострове. В результате столкновения влияние на Балканы оказывали различные силы. Подводя итоги российской политики XIX в., следует отметить, что они были более успешными, чем это может показаться Западу.

ЛИТЕРАТУРА

- Арш Г. Л., Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Очерки. М., 2012.
- Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII начало XX века. М. 1978 г.
- История Балкан: Судьбоносное двадцатилетие 1856–1878 гг. М., 2012.
- Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг., М. 1986 г.
- Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. Документы. М., 2008.
- Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. М., 1952 г.

Стефан И. АНЧЕВ

БАЛКАН У ПОЛИТИЦИ ИНТЕРЕСА РУСИЈЕ И ЗАПАДА У XIX ВЕКУ

Сажетак

Завршна етапа источне кризе представља веома важан тренутак у целокупним односима између Русије и Запада у борби за утицај на Балкану, у Истанбулу и мореузима. Она је условљена ситуацијом у региону након завршетка Кримског рата. Саобразно одредбама Париског мировног споразума 18–30. марта 1856. године, Русија је изгубила право на своју морнарицу у Црном мору, што је значило да нема права да користи мореузе. Са аспекта међународних финансијских и политичких услова, губици султановог царства су били знатни, што ће 20 година касније довести до његовог финансијског банкрота.

Русија је одиграла одлучујућу улогу у повраћају и консолидацији државности балканских земаља током XIX века. Запад је под окриљем Велике Британије, Аустрије и Француске свим силама настојао да смањи и неутралише руски утицај и политичко присуство на полуострву. Колизација је окончана заједничком доминацијом. Руска политика је у XIX веку била успешнија од западне.

Кључне речи: Русија, мореузи, Велика Британија, Аустрија, Француска, Балкан.

Марко П. АТЛАГИЋ*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет у Косовској Митровици
Катедра за историју

Далибор М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет у Косовској Митровици
Катедра за историју

Милан М. МАЦУРА***

УЛОГА РУСИЈЕ У СТВАРАЊУ МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Апстракт: Већ почетком Првог српског устанка 1804. године отпочела је борба српског народа за ослобођење од Турака, али и за изградњу модерне српске државе. Србији је одмах било јасно да не може сама решити свој положај и српско питање, ако га не интернационализује. Зато се обратила Русији. У ту сврху Срби су посетили Русију и затражили војну и дипломатску помоћ. У раду се говори о конкретној руској помоћи, како у оружју и људству, тако и на пољу стварања нових органа власти. Зато је Русија послала у Србију Родофинкина и друге дипломате, како би помогли у решавању уставног питања и закона Карађорђево Србије. Органи власти су стварани по узору на Русију. Србија ће се изборити за аутономију, наравно, уз помоћ Русије. Помоћ Русије, како на војном, тако и на дипломатском пољу, реализоваће се кроз читав 19. век. Посебна је била улога Русије у стварању независности Србије на Берлинском конгресу 1878. године. Тако је Русија дала огроман допринос у стварању модерне српске државе. Не треба заборавити да су и Срби дали огроман допринос и у ударању темеља модерне руске државе. Та политика узајамне помоћи и сарадње протезаће се и у 20. и 21. веку.

Кључне речи: Русија, Србија, устанак, помоћ, војска, државност

*Редовни професор, atlagicmarko@gmail.com

**Доцент, dalibor.elezovic@pr.ac.rs

***МА, milan.macura992@gmail.com

Првим српским устанком 1804. године отпочела је борба српског народа за ослобођење од Турака и стварање модерне српске државе¹. Тада су Срби знали да не могу решити српско питање ако га не интернационализују. Зато су се обраћали за помоћ Аустрији и Русији. Карловачки митрополит Стеван Стратимировић упутио је 1804. године Меморандум, преко руског сомборског проте, за руског цара Александра I. У том Меморандуму изнесен је план обнове српског царства под руским кнезом, а царство би обухватило српске крајеве под Турском, Срем и део Далмације са Боком. Митрополит Стратимировић² је тада писао: „...Нема народа под капом небеском, који толику љубав и наклоност ка Русији и руском императору има, као што га има српски...“ (Јелачић 1940: 10; *Москва – Србија, Београд – Русија* 2011: 19), и молио да се руски цар заузме код турског султана да државама настањеним Србима призна независност и пусти их под заштиту Русије.

Срби су одлучили да се обрате Русији за помоћ. У ту сврху кренула је у Русију група устаника са протом Матијом Ненадовићем на челу, која ће званично затражити помоћ од Русије. Они су тражили од Руса да се у Србији установи самостална српска управа под именом „Сербскије правленије“. Тако је испуњена жеља Срба за аутономијом и руском заштитом (Ђоровић 2007: 52). Српску делегацију примио је министар иностраних дела Русије, Адам Чарторијски³. Русија је тада била у добрим односима са Турском и није желела да ремети односе мешајући се у унутрашње ствари Турске. У исто време Русија је очекивала рат са Наполеоном. Зато је Русија саветовала да Србија остане верна султану, али да не одлаже оружје док не остваре неке

1) Сарадња Србије и Русије и помоћ у успостављању државности није почела Првим српским устанком; она сеже далеко у прошлост. Још у 12. веку, утемељивач Српске православне цркве, Растко Немањић, замонашио се у руском манастиру Свети Пантелејмон, на Светој Гори. У 12. веку, са најездом Монгола на Русију, српски владари су пружали уточиште Русима.

2) Био је српски православни митрополит карловачки од 1790. до 1836. године. Породица Стратимировић је пореклом из Херцеговине. Добили су имање 1745. године у Кулпину и племство за војне заслуге од царице Марије Терезије. Завршио је филозофију и право у Бечу и Будиму, а богословију је учио приватно, у Сремским Карловцима, код архимандрита Јована Ристића. Био је архимандрит крушедолски. Постао је 1876. године епископ будимски, а затим митрополит карловачки 1790. Са 33 године живота уредио је митрополијску библиотеку и завео ред у цркви и дисциплину међу свештенством. Постао је вођа Срба у Аустријској царевини и водио борбу против бечких покушаја унијаћења Срба. На челу Карловачке митрополије провео је 46 година, што износи једну петину од 230 година њеног трајања (1690-1920).

3) Адам Чарторијски (1770-1861), пољско-литвански политичар и министар иностраних дела Руске империје, који се, након поделе Пољске, борио за обнову пољске државе. Активно је учествовао у настојању хришћанске Европе да војно потисне Османско царство. Да би испитао прилике у Србији и на славенском југу почетком четрдесетих година 19. века, шаље на Балкан и у Турску неколико обавештајних мисија. Упутио је 1843. године Илији Гарашанину, најистакнутијој личности тадашње уставобранитељске Србије, посебног изасланика, Франтишека Заха, са саветима за израду српског националног програма, познатог под називом „Начертаније“.

своје циљеве, због којих су подигли устанак (Арсенијевић Баталака 1895). Руси су обећали Србима новчану помоћ и да ће препоручити, дипломатском акцијом, руског посланика у Цариграду, који ће се узети код Порте за српско питање. Сваки члан српске делегације који је ишао у Русију добио је 300 дуката и неколико других поклона (Јелачић 1940: 58). Међутим, 28. 06. 1807. године у Неготину је Палучи⁴ потписао Конвенцију, којом се први пут у тачкама постављају основне руске политике у Србији, по којој ће касније Родофиникин радити (Новаковић 1907: 21-39). Конвенција се састојала од два главна дела: војничког и политичког. Војнички део Меморандума односио се на сарадњу Срба и Руса против Турака и Француза. Већ у првом члану Меморандума испољава се народна воља да Србија дође под заштиту руског цара и тражи да се одреди земљоуправитељ који би српски народ довео у пристојан ред и који би у име руског народа дао српском народу конституцију. У другом члану Конвенције признаје се право да се у Србији могу поставити чиновници, како војни, тако и они грађански, у име руског цара. Када се Конвенција потписивала, био је присутан и руски генерал Исајев. Управо је он у Србију довео прве руске помоћне чете. Са тим четама Карађорђе је разбио Мула –пашу на Штубику. Новопостављени руски заступник у Србији Родофиникин⁵ брзо је дошао у Неготин, 1. јула 1817. године. Конвенцијом је Србија постала заштитна област Руског царства. Тим актом призната је идеја о Уставу земље. Родофиникин је имао задатак да у Србији уведе квалитетну управу и покаже како треба уредити власт. Већ у првим данима боравка Родофиникина (Поповић 1994: 23), у Србији је сачињен Устав, који је познат под називом „Основаније Правитељства Сербскога“ (Караџић 1860). По том Родофиникиновом Уставу, Карађорђе је остао само председник Сената, који представља државу и даје помиловање у кривичним пресудама. Устав утврђује власт суда. Исто тако, Устав је увео, по угледу на Русију, благородство (племство), са повластицама и титулама. Главни господар земље јесте Сенат. Сенат има право да објављује рат и утврђује мир. Сенат бира главне војводе. Карађорђе је као књаз главна фигура у земљи, али без икакве стварне власти. У оба Палућијева акта из Неготина од 28. јуна 1807, и у Родофиникиновом од 8. августа исте године, стоји одређена

4) Маркиз Палучи (1779-1849), руски генерал и генерални командант Грузије (1811-1812), генерални гувернер балтичких провинција Руске империје (1812-1829). Био је игнорисан у Италији, али веома признат у Русији и Летонији. Један је од пет италијанских генерала, приказаних у Галерији хероја 1812. године, у Ермитажу (*Государственный Эрмитаж*), у Санкт Петербургу. Други је поручник Савојске гарде, у рату у Алпима 1794-1796. Године 1800. прешао је у аустријску службу. Од 1807. године био је у руској служби. Вратио се у Торино као генерал сардинијске војске 1830. године, и од тада је био гувернер Ђенове, па све до 1847. године.

5) Константин Родофиникин (1776-1838). Био је руски дипломата, шеф руске мисије у Србији (1808-1813) и члан Државног савета Руске империје, као и начелник Азијског департмана руског Министарства иностраних дела.

врста потчињености ослобођене Србије Русији. Међутим, руски цар никада није потврдио Родофиникинов Устав, премда су многе његове одредбе биле реализоване (Новаковић 1907: 26). Карађорђе се 1807. године настанио у Београду, као својој престоници. Тада је утврђена судска власт која ће вршити свој задатак. Од почетка новембра до почетка децембра 1807. године одржан је састанак којим је председавао Карађорђе. Утврђено је да се Србија дели на 12 нахија. Совјет предлаже за своју столицу (седиште) Београд, и од тада се зове Сенат. У Београду се постављају градски поглавари, а у селима сеоски кнезови. Такво звање могу имати само они који су га у рату имали и који знају читати и писати. Закључено је да се уведе и примени Конструкција (Устав). Сваки за оружје способан Србин јесте војник. Странци у Србији не могу куповати куће. Србија ће се подврћи руској заштити. Карађорђе је тада наредио и извршење послова које је Родофиникинов Устав наредио. У Србији је 1808. године обнародован први Карађорђево Устав. То је био први писани формални правни акт самосталног организовања Србије.

Карађорђе је на своје крсно име, 25. новембра 1808. године, у Тополи одлучио, заједно са свештенством, старешинама и угледницима из народа, да Карађорђе буде по трећи пут врховни предвођитељ и господар Србије, са наследством у мушком потомству. Исто тако, одлучено је да Карађорђе са Европом ради послове који се тичу народа и државе, у споразуму са Совјетом народним (Јовановић 1954). Карађорђе и Совјет народни признају Врховни народни суд. Србија је 1809. године добила време за предах, али га је искористила, уз помоћ Руса, за рад на свом унутрашњем уређењу. Карађорђе је планирао да 1809. године, у садејству са црногорском војском, ослободи од Турака Стару Србију (Поповић 1994: 24). То му није пошло за руком јер му је војска претрпела пораз на нишком бојишту (Чегру)⁶. Међутим, захваљујући руској војној помоћи, избегнут је потпуни слом устаничке Србије (Радојичић 1925). И следеће, 1809. године, у Србији се борио и генерал Гаврилович Цукота, иначе саборац Суворова. Генерал Цукота је погинуо на српској земљи. Турци су се повукли из источне Србије.

Следеће, 1810. године, одиграла се битка на Варваринском пољу. Уједињена српско-руско војска под командом руског генерала И. К.

6) Чегар је место поред Ниша у којем се одиграла чувена битка између Срба и Турака, 31. 05. 1809. године. Командант српске војске био је војвода Стеван Синђелић, који је тада извео херојски подухват. Пуцањем у барутану покушао је да заустави продор Турака. У бици је погинуло око 6000 Турака и око 4000 Срба. Синђелић је погинуо на Чегру, дигнувши у ваздух шанац пун Турака. Како би оправдао велике губитке, Хуршид паша је наредио да се коже са глава погинулих Срба напуне сламом и памуком, а затим пошаљу у Цариград. Да би заплашио Србе, Хуршид паша је наредио да се у Нишу, у знак опомене, сазида кула од камења и да се у њене зидове узидају лобање погинулих Срба. Кула је названа Ђеле-кула.

Орурка⁷, која је бројала преко 12000 људи (300 козака лаке коњице), разбила је турске снаге (32000) под командом Хуршид-паше. Турци су претрпели значајне губитке и били су принуђени да напусте територију Србије. После ове победе руски гарнизони постављени су на захтев Срба у Београд, Шабац и у Делиград (Ранке 1864).

Срби су затражили помоћ од Руса око уређења Србије, односно решавања сукоба између Карађорђа и устаничких вођа, које су хтеле да Србија постане руска покрајина, а он као нека руска аристократија. Петроград је тај предлог одбио. У томе је учествовао и руски дипломата Родофиникин, који је, када је дошло до сукоба са Карађорђем, напустио Србију. Управо је Србији тада помоћ била најпотребнија. У Србију је тада дошао нови руски представник, Ф.И. Недоба. Међутим, 1812. године долази до мира у Букурешту између Турске и Русије (Поповић 1994: 24). Осма тачка тог мировног споразума односила се на Србе. Руси су Букурешким миром осигурали Србима потпуну аутономију, унутрашњу самоуправу и умерен порез. За све то била је гарант Русија. Исто тако било је предвиђено да Турска има право да уведе своју војску у српске градове.

Срби нису знали у почетку за комплетан текст уговора из Букурешта. Тек када је заповедник турске војске позвао Србе да предају градове и оружје, сазнала се пуна истина. Управо је та истина изазвала код Срба велико разочарање у Русе. Русија није остављала Србију. Генерал Ивелић је Србима објашњавао да и даље треба да верују Русији, у којој је тренутно критично стање. Наиме, пред Москвом, код Бородина, Кутузов је водио жестоку битку са Французима. Москва је била спаљена и напуштена. Руски цар Александар I одбио је да преговара са Французима. Цар је рекао да му је жао што је Русија принуђена да остави Србију. Ако се Руси спасу и Русија остане цела, онда Србију неће напустити, рекао је руски цар Александар I (Јелачић 1940: 51; Екмечић 2008: 198-199).

У чувеној Бородинској бици (Миљинчић 2008) учествовало је десет генерала Срба и велики број команданата нижег ранга – подофицира и војника. У саставу руске војске, под командом фелдмаршала Кутузова, били су славни српски генерали: ђенерал пешадије Михаило Милорадовић, ђенерал Ђорђе Арсенијевић Емануел, ђенерал

7) Гроф Јозеф Корнелиус Орурка (1772-1849). Био је руски племић ирског порекла. Борио се у Наполеоновим ратовима и постигао чин генерал-пуковника. Водио је комбиновану руску и српску војску против Турака у Варварину, 1810. године, у Првом српском устанку. Његов портрет је уврштен у Војну галерију Зимске палате, сада део музеја Ермитаж у Санкт Петербургу. Под генералом Кутузовим борио се 1805. године у бици код Аустерлица. У Србији у борби против Турака борио се за ослобођење Беле Паланке, Сокобање, Јасике и других места.

поручник Јован Јегоровић Шевић, ђенерал мајор Јован Степановић Адамовић, ђенерал поручник и тајни саветник Никола Богдановић Богданов, ђенерал поручник Никола Васиљковић Вујић, кавалеријски генерал барон Илија Михајловић Дука, генерал мајор гроф Петар Ивановић Ивелић, ђенерал мајор Абрам Петковић Ратков и ђенерал ађутант Никола Јовановић де Прерадовић (Атлагич–Елезович 2018: 152-161).

Турска је хтела да искористи заузетост Русије Наполеоном, па је напала Србију из три правца, и то од Видина, Ниша и Дрине. Сваки отпор Срба био је сломљен, а Србија разорена и опустошена, поново је пала под турску власт. Карађорђе је са једним делом устаника напустио Србију октобра 1813. године (Ђорђевић 1952). Аустријска влада обезбедила му је привремени боравак. Одбио је понуду аустријског цара да му остане веран и да му, након заузимања Србије и Босне од стране хабзбуршког цара, буде постављен за кнеза те јединствене државе. Бечки изасланици су га уверавали да је ближа аустријска кошуља од руског капута. Међутим, опет је српско питање постављено пред Европом у склопу Источног питања. Енглези нису дозвољавали да се српско питање реши на Бечком конгресу 1814-1815. године, због сарадње Србије и Русије, преко које би Русија изашла на топла мора.

Слом Првог српског устанка био је привремен. Руси нису бегали од одговорности за судбину Срба после слома Првог српског устанка (Влаховић 2004). Касније је Карађорђе отишао у Русију, која није заборавила ни осму тачку Букурешког уговора. Управо та осма тачка Букурешког уговора натерала је Порту да Србима призна аутономију. Тиме је био спасен Први српски устанак. На Бечком конгресу 1814-1815. године Русија је упозорила све чланице Конгреса на положај потлаченог српског народа, као и на злочине у време слома Првог српског устанка.

Други српски устанак подигнут је против турске власти и турске војске (Ранђеловић, 2015: 7-22). После првих војничких победа, Милош Обреновић, вођа Другог српског устанка, одлучио се за преговоре са Турском уз покровитељство Русије. Други српски устанак имао је повољан исход, захваљујући интервенцији Русије и заузимања руског посланика Строгонова. Устанак је установио аутономију. По повратку у Србију, Карађорђе је убијен. Убиство је приписано Карађорђевом куму, кнезу Милошу. Међутим, један грчки функционер у *Filiki Eteria* (Φιλική Εταιρεία) био је зато осумњичен, а касније стрељан. Радило се о капетану Националне гарде Јонских острва, Николаосу Галатису. Био је британски поданик. Осумњичен је да је био повезан са ликвидацијом Карађорђа. Протеран је на Пелопонез, где је био

стрељан од стране грчких патриота. Међутим, трагови Карађорђевог убиства воде у Лондон или Беч. Доласком на руски престо Николе I, 1825. године, дошло је до бржег испуњавања српске аутономије. Порта се обавезала да ће извршити одлуке Акерманске конвенције из 1826. године, које су засноване на осмој тачки Букурешког уговора из 1812. године, чији је гарант била Русија. Једренски мир између Турске и Русије, 1829. године, постао је један од најважнијих датума у српској историји 19. века (Љушић 2001). Тада је створена Српска аутономна кнежевина. То је било крунисано турским хатишерифима 1830. и 1833. године (Поповић 1994: 27). Стварањем Српске аутономне кнежевине завршена је прва фаза стварања модерне српске државности, којој су Руси дали неограничени допринос.

Милош Обреновић је 1835. године донео једну од најважнијих одлука у историји Србије 19. века, а то је да у Србији престају да важе све феудалне обавезе и намети. Тим чином завршена је Српска револуција.

Енглеска се сада показује као земља која мути односе на Балкану, јер је Аустрија почела да губи углед код балканских народа. Очи свих православних хришћана биле су упрте у Русију. Русија је тада (1836) одржавала дипломатске везе са Србијом преко барона Пјотра Ивановича Рикмана и кнеза Василија Андрејевича Долгоруког (1837). Први руски конзул, Герасим Васиљевич Вашченко, у Србији је био 1838. године унапређен, и тиме су фактички били успостављени дипломатски односи Русије и Србије.

Користећи се правом протектората, Руси су се мешали у унутрашње односе Србије, посебно у кризним ситуацијама и преломним догађајима. Кнез Милош Обреновић држао се Русије и од тога је имао велике користи. Међутим, пред крај своје владавине направио је велики заокрет у вањској политици. Он се све више приближавао Француској и Енглеској. Сама Енглеска је бранила Милошев апсолутизам, а Русија је била за ограничење Милошеве власти и доношење устава. Устав је донесен 1838. године, и њиме је онемогућен Милошев апсолутизам. Русија се мешала у борбу уставобранитеља са кнезом Милошем. Русија је пружила подршку уставобранитељима, што је условило Милошев одлазак са власти. Уставобранитељи су довели на власт Карађорђевог сина, кнеза Александра Карађорђевића (1842-1858) (*Москва-Србија, Београд-Русија* 2011: 5-394). Влада уставобранитеља бринула се за Србе под турском влашћу у Старој Србији, као и за Србе на простору Хабзбуршке монархије. Том питању посветио се Илија Гарашанин, министар унутрашњих, а касније иностраних дела

у уставобранитељској Влади. Направио је програм државне политике, који је познат под називом „Начертаније“. Програм се заснивао на идеји да се сви Срби са простора Балкана окупе око Кнежевине Србије и са њом уједине. Тај програм заснивао се на српском средњовековном царству. Уставобранитељска влада водила је спољну политику у правцу све већег осамостаљења од Русије и приближавања Западу. Зато је Гарашанин био смењен, наравно, на захтев Русије. Сада се јавља дисконтинуитет у до тада добрим српско руским односима. То је дошло до изражаја у Кримском рату (1853-1856), јер је Србија избегла да објави рат Турској (Поповић 1994: 28). Тада је дошло до захлађења дипломатских односа, а руски конзул у Београду, Тамански, изненада је умро. Тада је дошло до потпуног прекида руско-српских односа. Кримски рат је завршен 1856, а Србија је дефинисана као вазална кнежевина у Турској. Русија је изгубила протекторат над Србијом.

Тек после друге владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила Обреновића (1860-1868), почело је отопљавање српско-руских односа. Русија је помогла борбу Србије да се из тзв. царских градова: Београда, Шапца, Смедерева, Кладова, Ужица и Сокола повуку турско становништво и турски гарнизони (1867), а да се кључеви градова предају кнезу Михаилу (Поповић 1994: 29). Управо је то био највећи успех Михаилове политике.

Српски представник у Русији преговарао је о набавци оружја. Зато руски цар 1862. године поручује: „Кажите књазу Мијаилу да је његово Правитељство и Србија предмет особите симпатије Русије... Министар рата је обећао да ће из Кијева дати 30.000 пушака“ (*Москва – Србија, Београд – Русија* 2011: 438-439). После убиства кнеза Михаила у Кошутњаку, 1868. године, за српског кнеза био је проглашен четрнаестогодишњи Милан Обреновић. До његовог пунолетства државом је управљало Намесништво са Миливојем Блазнавцем, Јованом Ристићем и Јованом Гавриловићем на челу (Поповић 1994: 29). Владали су четири године. Сâм Јован Ристић⁸ дао је оцену о односима Србије и Русије, а она гласи: „Ми можемо са Западом ступити у сваковрсне одношаје, примити његову културу, слати синове своје тамо на науке, правити зајмове али ништа за остварење својих народних идеала у погледу уједињења и ослобођења нашега племена не можемо учинити без Русије. То је било и до сад, то ће остати и од

8) Јован Ристић (1831-1899), политичар, државник и историчар. Убраја се у ред највећих државника Србије 19. века. Оснивач је и вођа Либералне странке. Био је два пута намесник, у име кнеза Милана Обреновића и у име његовог сина, краља Александра Обреновића. Представљао је Србију на Берлинском конгресу 1878. године, када је добила независност. Био је члан Српске Краљевске академије и неко време њен председник (189).

сад, то је историјска истина“ (Живановић 1923: 104-105). То његово мишљење је било тачно и историјски потврђено. Ристић је као министар иностраних послова пратио 1877. године кнеза Милана у Главни стан руске војске у Плојешће. Руско-српска сарадња настављена је и у време Велике источне кризе, 1875-1878. године. Родоначелник социјалистичке мисли у Србији, Живојин Жујовић (Булатовић 2017: 90), упутио је Русима поруку: „Руси никада нису сматрали да Србија треба да буде руска губернија“. Тиме је истицао свој социјалистички поглед на свет, развијен под утицајем руских револуционара. Те социјалистичке мисли прихватили су касније и други српски социјалисти, па и сâм Светозар Марковић. Та политика братске сарадње Србије и Русије траје и данас, а трајаће и сутра.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Арсенијевић 2007: Лазар Арсенијевић Баталака. *Историја српског устанка*. Београд.
- Атлагић-Елезовић 2018: Марко Атлагић–Далибор Елезовић. *Служба Србов в Россијскоу империји*, бр. 5. Москва.
- Влаховић 2004: Б. Влаховић. „Карађорђе и Русија“, *Вечерње новости*. Београд.
- Екмечић 2008: Милорад Екмечић. *Дуго кретање између клања и орања*. Београд.
- Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали. Том 2. Друштвене и политичке везе 1804-1878. Приредили: Мирослав Јовановић, Екатерина Иванова, и др. Београд : Архив Србије; Москва: Главное архивное управление города Москвы: Государственный архив Российской Федерации 2011.
- Ђорђевић 1952: М. Ђорђевић. „Карађорђевићев план 1813. године“. *Војноисторијски гласник I, II*. Београд.
- Јелачић 1940: Алексеј Јелачић. *Русија и Балкан*. Београд.
- Јовановић 1954: Д. Јовановић. „Правитељствујушчи совјет“, *Историјски гласник*, I, II, Београд.
- Караџић 1860: Вук. С. Караџић. *Правителствујући советъ Ђ сербскии*, Беч.
- Љушић 2001: Радош Љушић. *Историја српске државности*. Београд.
- Милинчић 2008: Љубинка Милинчић. „Бородинска битка“. *Политика*, април. Београд.
- Новаковић 1907: Стојан Новаковић. *Уставна питања и закони Карађорђева доба*. Београд.
- Поповић 1994: Никола Поповић. *Србија и царска Русија*. Београд.
- Радојичић 1925: Никола Радојичић. „Карађорђева војска“. *Југославенска њива*, бр. 9. Загреб.
- Ранђеловић 2015: Милан Ранђеловић. „Други српски устанак од формалног почетка до неформалног завршетка“. *Годишњак за културу и медије*, бр.7. Београд.
- Ранке 1994: Леополд Ранке. *Историја српске револуције*. Београд.
- Ђоровић 2007: Владимир Ђоровић. *Борба за независност Балкана*. Београд.

Marko P. ATLAGIĆ
Dalibor M. ELEZOVIĆ
Milan M. MACURA

THE ROLE OF RUSSIA IN THE CREATION OF MODERN SERBIAN STATE

S u m m a r y

Russia gave an immeasurable contribution in the creation of modern Serbian State. That co-operation of Russia, and Serbia did not appear at the beginning of the First Serbian Uprising, but it stretched back deeply in the past. Even in the 12th century the founder of the Serbian Orthodox Church, Rastko Nemanjić, became a monk in Russian monastery Saint Panteleimon on the Holy Mountain. In the period of Mongol invasion, Serbian rulers were giving assistance, and refuge to Orthodoxy.

At the beginning of the First Serbian Uprising Karadjordje, and Serbia were aware of the fact they were not able to solve Serbian issue alone. They addressed to Austria, which could not understand Serbian problems. The only solution remained Russia, which accepted co-operation in the struggle against Turks including the creation of modern Serbian state. Karadjordje, and Serbia requested military, and diplomatic assistance from Russia. Military assistance depended on the Russian engagement in the struggle against Turkey, and in 1812 against Napoleon. Military assistance was coming to Serbia after Napoleon's defeat in Russia in 1812. Military assistance, and co-operation extended throughout the whole 19th century. Besides, Russia provided Serbia with diplomatic assistance, which consisted not only of pure diplomacy but constitutional, and legal institutions building as well. A special role on that field had Russian diplomat in Serbia Konstantin Rodofinkin including other diplomats. Serbia, as per the recommendation of Russia, created new authorities following Russian example. Peace treaty in Adrianople by which Russian-Turkish war was terminated 1829-1830, envisaged autonomy giving to countries liberated during the First Serbian Uprising 1804-1813. Thousands of Russian volunteers were fighting equally with Serbian fighters in Serbian-Turkish war 1876-1878. Particularly prominent were Russian colonel Nikola Nikolaevich Rajevski, and general Mikhail Grigorievitch Tchernejev.

Russia gave a great contribution during the realization of Serbian independence at Berlin's Congress in 1878. It cannot be forgotten that there were famous Serbs who took part in the laying of foundation in modern Russian statehood. Thus, Sava Vladislavić-Raguzinski posed borders between China, and Russia. Not only that, he created Russian foreign intelligence service. Mihajlo Miloradović is the most deserving for the Russian victory against Napoleon in 1812, and Marko Vojnović founded Black Sea Russian Fleet.

The role of Russia in the creation of modern Serbian statehood is immeasurable. It will be present regarding the issue of Kosovo and Metohija, and will be continued in the future.

Key words: Russia, Serbia, uprising, assistance, army, statehood.

Оригинални научни рад

*Миодраг Л. ГОРДИЋ**

Факултет за пословне студије и право, Универзитет Унион „Никола Тесла“, Београд

*Иван Н. ПЕТРОВИЋ***

Војна академија, Универзитет одбране у Београду

*Предраг М. ГОРДИЋ****

Универзитет „Мегатренд“, Београд

ПЕРСПЕКТИВЕ ОПРЕМАЊА ВОЈСКЕ СРБИЈЕ СИСТЕМИМА ОРУЖЈА РУСКОГ ПОРЕКЛА

Апстракт: Безбедносни изазови, ризици и претње на територији Западног Балкана су све сложенији. Наиме, они се данас крећу од проблема балканске избегличке руте, преко нерешених међудржавних спорова, до постојања самопроглашене државе Косово на територији Републике Србије. У средишту Западног Балкана налази се управо Република Србија, која на све начине покушава да сачува своју војну неутралност. Ови покушаји, који имају своју политичку генезу кроз неутралност бивше СФРЈ, као и историјску генезу кроз вечиту борбу српског народа за независност и слободу, мета су сталне опструкције, како великих сила, тако и малих држава којима је Република Србија окружена. У таквим условима потребно је сагледати могућности опремања Војске Србије савременим системима оружја, као гаранта мира, стабилности и независности Републике Србије. У раду је разматрана могућност опремања системима оружја руског, источног порекла. Анализа могућности опремања системима оружја руске производње урађена је помоћу одређивања циљева опремања дефинисаних као: унапређење ефикасности и ефикасности, унапређење квалитета и унапређење интероперабилности и описана применом SWOT анализе.

Кључне речи: системи оружја, SWOT анализа, трансфер технологија, трансфер знања.

* Ванредни професор, gordicmiodrag@gmail.com

** Доцент, ivanpetrovic1977@gmail.com

*** Докторанд, gordicpredrag@gmail.com

1. УВОД

Крај XX и почетак XXI века одликовао се бројним променама на глобалном нивоу. Глобалне промене, које се нарочито огледају у распаду Совјетског Савеза и блоковске поделе света, уједињењу Западне и Источне Немачке и нестанку покрета несврстаних, оставиле су дубоке последице на мале земље широм света. Постојање само једне светске силе и њена жеља за потпуном хегемонијом над остатком света утицало је на појаву бројних оружаних сукоба широм света. Ови сукоби, који су по својим карактеристикама асиметрични са становишта пропорционалности у технолошким, економским, војним и политичким могућностима зараћених страна и нелинеарни са становишта вођења оружане борбе, проузроковали су бројне политичке и економске проблеме са којима се свет данас сусреће.

Своје место и улогу у тим глобалним променама нажалост има и простор Западног Балкана, који и након свих сукоба из претходног периода представља место одигравања конфликта ниског интензитета између Истока и Запада. И док је овај простор и даље оптерећен бројним државним и конфесионалним проблемима, дотле му неумољиво прети и проблем који је последица управо бројних крвавих војних и политичких обрачуна на простору северне Африке и Блиског истока. Организатори тих сукоба су управо велике силе, које са себе покушавају да скину сваку врсту одговорности за тренутне, али и будуће догађаје, који се односе на мигрантску кризу. Ова криза, која прети да после првог таласа поново „запљусне“ европски континент, посебно може да погоди земље Западног Балкана, које, уместо да буду етапа у кретању миграната позната као „Балканска рута“, могу да постану и тампон-зона за избеглице које су кренуле у бољи живот широм земаља-чланица Европске Уније (Gordić–Petrović i dr. 2017).

У средишту ових проблема, заједно са проблемом самопроглашене државе Косово и бројним сепаратистичким тежњама на простору Рашке области, па и Војводине, налази се Република Србија, као економски, политички и географски центар Западног Балкана. Имајући у виду да државе Западне Европе, предвођене Сједињеним Америчким Државама као својим ментором, у склопу политичких и безбедносних проблема Западног Балкана не гледају благонаклоно према Републици Србији, често јој претећи поновним сукобом уколико не пристане на све њихове захтеве и пројектоване циљеве, развија се потреба за поновном трансформацијом Војске Србије, са посебним акцентом на опремање савременим системима оружја.

Имајући у виду доктринарно опредељење да се усредсреди на одбрану своје независности и територијалног интегритета у случају оружаног сукоба, Република Србија је усмерена на набавку пре свега дефанзивних компоненти оружја, које би унапредиле њену безбедност у миру, а биле би значајан фактор одвраћања било ког потенцијалног непријатеља да оружаним сукобом постигне циљеве које политичким и дипломатским средствима није могао постићи (Гордић–Петровић 2014). С обзиром на то да су одлучујућу улогу у савременим оружаним сукобима преузеле снаге Ратног ваздухопловства и противваздухопловне одбране (РВиПВО), рад је и усмерен на сагледавање могућности, опремања Војске Србије, пре свега дефанзивним системима оружја за потребе РВиПВО. У раду су сагледане предности опремања системима оружја руске производње са становишта унапређења ефикасности и квалитета и интероперабилности снага РВиПВО. Урађена је и SWOT анализа могућности опремања РВиПВО са савременим технолошким решењима источне производње.

2. КОМПОНОНТЕ УНАПРЕЂЕЊА СНАГА РАТНОГ ВАЗДУХОПЛОВСТВА И ПРОТИВВАЗДУХОПЛОВНЕ ОДБРАНЕ ОПРЕМАЊЕМ НОВИМ СИСТЕМИМА ОРУЖЈА И ОПРЕМЕ

Као што је већ напоменуто, унапређење стања вида РВиПВО сагледано је кроз унапређење следећих компоненти: унапређење ефикасности и квалитета, квалитета и интероперабилности. Појашњење унапређења условљено је најпре одређењем значења наведених појмова.

2.1. ЕФЕКТИВНОСТ И ЕФИКАСНОСТ

Постоје бројни покушаји дефинисања термина ефикасност и ефикасност, као и односа између њих. Треба напоменути да је ефикасност и ефикасност и начело на којем се базира организација РВиПВО.

Специфичност организације и употребе вида РВиПВО како у миру, кроз реализацију задатка контроле и заштите ваздушног простора, тако и у рату, где снаге вида РВиПВО играју одлучујућу улогу у остваривању стратегијских циљева у конвенционалним условима

оперативног окружења, утичу и на дефинисање ових појмова. Прва дефиниција се односи на термин ефективност. Једна од дефиниција ефикасности је да она представља степен способности РВиПВО да у одређеном времену и конкретним условима оперативног окружења реализује постављене циљеве и задатке. Ефективност је директно повезана са функцијом циља, односно, достизања оптималног крајњег стања у складу са заданим критеријумима. Ефективност је детерминисана бројним параметрима, као што су: готовост, поузданост, флексибилност и слично.

Готовост представља способност вида РВиПВО да успешно ступи у борбене и неборбене активности и реализује постављене циљеве и задатке у неопходном минималном времену у датим условима оперативног окружења. Поузданост представља способност вида РВиПВО да функционише у дозвољеним границама одступања, у предвиђеном времену и конкретним условима оперативног окружења, док флексибилност представља способност вида РВиПВО да се успешно прилагоди условима оперативног окружења у предвиђеном времену.

Имајући у виду да је ефективност општи појам који у себи садржи низ посебних и појединачних појмова, поставља се питање његовог односа са ефикасношћу. Према мишљењу бројних стручњака из области управљања организационим системима, ефикасност је такође појам који се садржи у ефективности и представља његов параметар. Значајан допринос разумевању разлика између појмова организациона ефикасност и ефективност дао је својим тумачењем Дракер (Drucker 1974). Према његовом мишљењу, ефикасност значи „радити на прави начин“ и мери се стављањем у однос ефеката и трошкова (утрошених ресурса) неопходних да се они остваре, док ефективност значи „радити праве ствари“ и изражава се степеном реализације циљева. Имајући у виду наведено, ефикасност се може дефинисати као способност вида РВиПВО да дефинисане циљеве и задатке изврши са што мање ресурса. Прихватљива је дефиниција ефикасности као коефицијента односа између постигнутих резултата (остварених ефеката) и утрошених ресурса вида РВиПВО приликом реализације задатака.

2.2. КВАЛИТЕТ

Постоје разне дефиниције квалитета. Једноставно речено, квалитет је термин који се изузетно често користи у свим сферама друштвеног живота (у економији, политици, привреди). Данас је

све присутнија и синтагма 'управљање квалитетом'. Ипак, треба разјаснити апстракцију термина 'квалитет'. Есенција, апстрахована од свих карактеристика квалитета, може довести само до једног закључка, а то је да је дефиниција квалитета уско профилисана са сфером у којој се овај термин користи. Све организационе промене у систему, какав представља и вид РВиПВО су усмерене на унапређење квалитета. Квалитет је битан показатељ успешности организационог система од кога значајно зависи реализација циљева. Са аспекта организације вида РВиПВО и опремања новим средствима и системима оружја, квалитет се може дефинисати као скуп својстава и карактеристика организационих излаза, који се односе на његову могућност да задовољи утврђене или изражене потребе (Исто).

2.3. ИНТЕРОПЕРАБИЛНОСТ

Интероперабилност представља један од најбитнијих фактора који утичу на опремање вида РВиПВО. Овај фактор значајно утиче и на целокупне трошкове опремања, укључујући инвестиционе и оперативне трошкове. Такође, значајно утиче и на трансфер знања и трансфер технологија. Под интероперабилношћу се подразумева способност вида РВиПВО да, са истим снагама одбране држава у окружењу (у склопу безбедносне регионалне сарадње), учествује у реализацији заједничких делатности у складу са међународним уговорима. Међутим, са становишта опремања, значај интероперабилности се управо огледа у његовим садржајним карактеристикама, то јест у: компатибилности, заменљивости и заједништву. Компатибилност представља могућност заједничке употребе различитих производа, процеса или сервиса. Заменљивост подразумева способност производа, процеса или сервиса да буду употребљени уместо других, ради испуњења одређених захтева. Заједништво је стање које настаје употребом заједничких доктрина, процедура и опреме (Стојковић 2008).

3. САГЛЕДАВАЊЕ ПЕРСПЕКТИВЕ ОПРЕМАЊА РАТНОГ ВАЗДУХОПЛОВСТВА И ПРОТИВВАЗДУХОПЛОВНЕ ОДБРАНЕ СИСТЕМИМА ОРУЖЈА РУСКОГ ПОРЕКЛА КРОЗ УНАПРЕЂЕЊЕ ЕФЕКТИВНОСТИ И ЕФИКАСНОСТИ, КВАЛИТЕТА И ИНТЕРОПЕРАБИЛНОСТИ

Могућност опремања Војске Србије сагледана је у раду кроз могућност опремања средствима и системима оружја вида РВиПВО, као софистициранијег вида Војске Србије, са којим постоји тесна веза између Републике Србије и ваздухопловних и ваздухокосмичких снага Руске Федерације.

Унапређење ефективности, са становишта побољшања способности за остварење улоге вида РВиПВО, постигнуто је квалитативним променама у људском и материјално-техничком фактору (опремање вида РВиПВО технолошким решењима одбрамбене индустрије четврте генерације). Опремање вида би омогућило флексибилност по питању прихвата нових средстава, имајући у виду да су постојећа борбена авијација и ракетни системи за противваздухопловна дејства РВиПВО Војске Србије углавном руског порекла.

Унапређење ефективности у РВиПВО је резултат повећања његове способности за реализацију активности (осматрање ваздушног простора; регулисање ваздушног саобраћаја; спречавање повреда ваздушног простора; неутралисање, онемогућавање или ометање извиђања и дејства непријатељевих летелица из ваздушног простора и слично), којима се остварује улога вида РВиПВО у миру (Гордић–Петровић 2018). Опремање вида системима оружја и опремом руског порекла обезбедило би могућност једноставније обуке у употреби, као и оспособљавање кадра за више видове одржавања средстава и система, чиме би се значајно утицало на умањење дела инвестиционих, као и оперативних трошкова РВиПВО (Петровић–Канкараш и др. 2014). У најширем смислу посматрано, унапређење ефикасности вида РВиПВО опремањем средствима и системима оружја руског порекла, сразмерно је унапређењу способности у реализацији активности, које почињу откривањем летелица – безбедносних претњи у ваздушном простору, а завршавају се њиховим неутралисањем или онемогућавањем извиђања и дејства из ваздушног простора у условима вођења оружаног сукоба. Претходно наведено посебно добија на значају, имајући у виду чињеницу да Република Србија никада није ратовала против Руске Федерације или

њених савезника. Са овог становишта, прихватање система оружја и опреме руске производње (борбене авијације, ракетних система за противваздухопловна дејства, радарско-рачунарских средстава, као и средстава аутоматизације) не би са собом носило ризик лакшег избацивања из употребе услед познавања тактичко-техничких карактеристика потенцијалног непријатеља. Имајући у виду да савремена технолошка решења у области војне индустрије данас имају уграђене и заштитне кодове, који олакшавају откривање таквих средстава и система у оптичком, радарском и ИЦ спектру у случају сукоба од стране државе произвођача (у овом случају потенцијалног непријатеља у оружаном сукобу), као и „избацивање“ система оружја и опреме из употребе применом различитих електронских средстава и система за ометање кодова и програма рада купљеног оружја, укључујући и његово оперативно и борбено „гашење“ преузимањем кодова, несумњиво је да опремање вида РВиПВО софистицираном техником од стране произвођача од кога нам не прети оружани сукоб представља пун погодак са становишта организационих, тактичких и техничких мера заштите сопствених снага у сукобу.

Повећање самог квалитета организације и употребе снага РВиПВО опремањем материјално-техничким фактором руског порекла огледа се у:

- унапређењу могућности остварења друштвене улоге вида, што за последицу има и јачање институција и државе у целини,
- развијању у складу са променама безбедносног окружења и променама у безбедносним изазовима, ризицима и претњама.

Опремање вида новим системима оружја и опремом је последица научно-технолошког развоја и промена у безбедносним и другим сферама друштва. Опремање би утицало на развој, са једне стране, ваздухопловних, а са друге стране противваздухопловних снага. Развој ових снага представља дијалектичко јединство и борбу супротности, која на довољном степену технолошког развоја узрокује прерастање квантитета у квалитет, када долази до револуционарних промена у начину ангажовања ових снага. Повећање квалитета је основни циљ организационих промена, коме треба тежити. Само повећањем квалитета могуће је створити организационо и функционално способнији вид РВиПВО, који ће својим квалитативно унапређеним могућностима моћи да се супротстави свакој потенцијалној безбедносној претњи из ваздушног простора, која сигурно неће бити последица безбедносног угрожавања Републике Србије од стране Руске Федерације.

Опремањем системима оружја и опремом руског порекла, обезбеђена би била интероперабилност РВиПВО у областима:

- оперативне стандардизације – развојем и успостављањем стандарда који се тичу будућих поступака и процедура у управљању ваздушном пловидбом у миру са системима оружја и опремом која се тренутно користи у ове сврхе на територији Републике Србије,

- материјалне стандардизације – обезбеђује се имплементацијом карактеристика материјално- техничког фактора у РВиПВО,

- административне стандардизације – развојем и успостављањем стандарда који се односе на терминологију која се примењује на материјалном плану, што се постиже кроз усвајање неопходних фундаменталних и оперативних знања људског фактора у РВиПВО, што представља вишедеценијску тековину Републике Србије (потребно је истаћи да је Војска Србије последње две деценије у потпуности фокусирана на развијање оперативних знања кадра у РВиПВО на борбеној авијацији, ракетним системима за противваздухопловна дејства и радарско-рачунарским средствима произведеним у Руској Федерацији) (Petrović–Kankaraš i dr. 2015).

Опремањем системима оружја и опремом источне производње, РВиПВО, као високоманеварски вид војске, био би у могућности да реализује задатке у миру и рату у складу са својом улогом у дугорочном периоду.

Опремање вида РВиПВО у перспективи би обезбедило:

- компактност и вишеслојност ватре и међусобну заштиту јединица,

- несметано и непрекидно садејство у реалном времену између РВиПВО и снага Копнене војске у реализацији задатака ваздухопловне подршке,

- откривање и праћење свих циљева у ваздушном простору (STEALTH технологије, беспилотних летелица и крстарећих ракета),

- значајно повећање просторних и ватрених могућности (једновремено гађање више циљева у ваздушном простору на даљинама до 100 км и висинама до 20 км),

- аутоматизацију система командовања и формирање јединственог командно-информационог система РВиПВО,

- преношење дејстава изван ваздушног простора државе,

- високу покретљивост јединица и изражену могућност маневра снагама,

- способност да се борбена дејства изводе у условима јаког електронског напада.

4. SWOT АНАЛИЗА ОПРЕМАЊА РАТНОГ ВАЗДУХОПЛОВСТВА И ПРОТИВВАЗДУХОПЛОВНЕ ОДБРАНЕ СИСТЕМИМА ОРУЖЈА РУСКОГ ПОРЕКЛА

Снаге, слабости, шансе и претње опремању РВиПВО вишенаменским борбеним авионима, радарско-рачунарским средствима, ракетним системима за противваздухопловна дејства и средствима аутоматизације источне производње, могу се приказати и помоћу SWOT анализе. SWOT анализа представља методу стратегијског менаџмента, којом се на аналитичан начин поставља основа за доношење одлука о стратегијским опцијама и развојном понашању организације (Terry–Westbrook 1997). Основна идеја SWOT анализе огледа се у обезбеђењу концептуалног оквира за избор стратегијске опције, повезивањем интерних фактора (снага и слабости) и екстерних фактора (шанси и претњи) функционисања организације. На тај начин оптимизује се понашање организације (у овом случају вида РВиПВО) у односу на сопствене могућности и стање окружења. SWOT анализа опремања вида РВиПВО системима оружја и опремом источног порекла приказана је на слици број 1.

S (Strengths) предности
Компактно радарско поље у ваздушном простору државе, на прилазима, стратегијским рејонима и објектима дејства са доњом и горњом границом откривања, одређеном техничким карактеристикама осматрачких радара.
Пренос и приказивање података осматрања у реалном времену.
Тактички радијус који обезбеђује правовремено пресретање непријатељевих летелица на свим дубинама државне територије.
Краће време полетања из приправности на земљи.
Несметано садејство између РВиПВО и снага Копнене војске у реализацији задатака ваздухопловне подршке.
Успешна интеграција савремених ракетних система за противваздухопловна дејства средњег и малог домета.
Ефикасно уништавање ваздухоплова и ваздухопловних убојних средстава новијих технолошких генерација.

W (<i>Weaknesses</i>) слабости
Одсуство интероперабилности са РВиПВО суседних држава и државама-чланицама НАТО-а.
Одсуство познавања руског језика за потребе усавршавања већег броја припадника вида на новим системима оружја и опреми у Руској Федерацији.
Преобука дела кадра који ради на средствима западне производње у виду (пре свега на радарско-рачунарском средству АН-ТПС70).
O (<i>Opportunities</i>) могућности
Компатибилност највећег дела постојећег система оружја и опреме са новим системима оружја и опремом не захтева веће инвестиционе инфраструктурне трошкове (могућа адаптација постојећих ватрених – радарских положаја, полетно-слетних стаза и слично).
Део припадника вида већ је завршио преобуку на руским системима оружја, који су генерацијски блиски потенцијалним системима опремања, што ће значајно олакшати пријем и прихват нове технике.
Компатибилност са постојећим средствима и системима оружја ће олакшати и реализацију виших нивоа одржавања на новим системима оружја и опреми.
Могућност укључивања кооперантских фирми у одржавање нових средстава и система оружја и значајно јачање војне индустрије и целокупног привредног развоја државе.
Дугорочна финансијска одрживост опремања кроз преусмеравање дела прихода од реализације задатка контроле и заштите ваздушног саобраћаја.
Олакшан трансфер знања и тансфер технологија.
Опремање системима оружја и опремом од вишевековних савезника смањује могућност диверзије и уништења јединица наменски произведеним убојним средствима.
T (<i>Treaths</i>) опасности
Отежано праћење и пружање помоћи ваздухоплову у нужди, у склопу регионалне сарадње, у области ваздушне пловидбе.
Немогућност усвајања нових технологија и трансфера знања о технологијама западне производње у овој области отежава усвајање нових знања о технологијама приликом реализације инвестиција из земаља-чланица Европске уније.
Негативан став суседних држава и НАТО.

Слика 1. SWOT анализа опремања вида РВиПВО системима оружја и опремом источног порекла

На основу извршене SWOT анализе, применом модалног експеримента (Гордић 2011) и симулације као технике моделовања, израђен је прогностички модел опремања вида РВиПВО системима оружја и опремом.

У израду прогностичког модела уграђена су стручна и научна знања, ратна и мирнодопска искуства како војних, тако и целокупних потенцијала Републике Србије (научноистраживачких, техничко-технолошких, привредних, кадровских, итд.) Ово је од велике важности, узимајући у обзир да је опремање изузетно значајно за одбрану земље у наредних пола века.

Модел је показао да су предности и шансе од опремања вида РВиПВО софистицираним техником источне, руске производње, далеко веће него што су то слабости и опасности. Такође битан чинилац је и однос уложеног средства и ефекат који се остварује, пре свега са становишта економичности и рационалности утрошка финансијских средстава.

Највећи проблем и кочницу овом облику опремања у суштини би представљао политички притисак западних земаља, предвођених пре свега Сједињеним Америчким Државама.

Опредељење Републике Србије за војну неутралност пружа могућност самосталног опредељења за примену науке у овој битној области јачања капацитета за ефикасну и ефективну одбрану Републике Србије од актуелних и будућих претњи.

5. ЗАКЉУЧАК

Несумњиво је да се Западни Балкан налази пред новим ризицима и претњама безбедности у којима регионалне и светске силе имају пресудан утицај. Избегличка криза, бројни национални и конфесионални спорови и даље представљају „пуно буре балканског барута“. У таквим условима Република Србија мора да мисли на своју безбедност и заштиту националних интереса. Као један од главних фактора стабилности и одвраћања потенцијалног непријатеља од остварења својих циљева ратним путем јесте континуиран развој Војске Србије као ослонца безбедносних структура Републике Србије. Имајући у виду искуства из модерних оружаних сукоба, нарочито из периода НАТО-агресије на Савезну Републику Србију, посебан значај има опремање вида РВиПВО новим системима оружја и опремом. У претходном периоду, Република Србија је уочила са чије стране јој не прети ниједан

облик безбедносног угрожавања. Имајући то у виду, РВиПВО је почео да се опрема савременијим системима оружја Руске Федерације. Извршено је опремање са шест авиона „МИГ29М2“ четврте плус технолошке генерације; у току су преговори око опремања хеликоптерима типа „Ми“, као и ракетним системом за противваздухопловна дејства „Панцир С1“, те системом С-300. Ипак, ово је само почетак опремања РВиПВО савременим технолошким решењима у области војне индустрије. Озбиљно квалитативно и квантитативно опремање тек предстоји, а са њим и развој способности вида РВиПВО. Такође, опремање савременим технолошким решењима са собом носи и трансфер знања и развој кооперантских фирми, што ће у ширем смислу имати значајан позитиван утицај на развој војне индустрије и привреде Републике Србије у целини.

ЛИТЕРАТУРА

- Гордић–Петровић 2014: Миодраг Гордић и Иван Петровић. *Ракетни системи у одбрани малих држава*. Београд : МЦ „Одбрана“.
- Гордић–Петровић и др. 2018: Миодраг Гордић, Иван Петровић и Предраг Гордић. „Контрола и заштита ваздушног простора у Републици Србији“. У зборнику радова *Примена нових технологија у менаџменту и економији ANTiM 2018*. Уредник Маја Анђелковић. Београд : Факултет за информационе технологије и инжењерство, Факултет за пословне студије и право, Универзитета „Унион-Никола Тесла“.
- Петровић–Канакараš и др. 2014: Иван Петровић, Милан Канкараш и Предраг Гордић. „Модел прорачуна дугорочне финансијске одрживости операције контроле и заштите ваздушног простора“. У часопису *Војно дело*. Зима 2014, Београд.
- Стојковић 2008: Дејан Стојковић. *Организационо реструктурирање Војске*. Београд : ВИЗ.
- Drucker 1974: Peter Drucker. *Management Tasks, Responsibilities, Practices*. New York : Harper & Row Publishers.
- Gordić–Petrović i dr. 2017: Miodrag Gordić, Ivan Petrović i Dragan Tančić. „The impact of refugee crisis on the security of western balkan countries“. *International Journal of Economics and Law*, Vol. 7, No 20, 2017.
- Petrović–Kanakaraš i dr. 2015: Ivan Petrović, Milan Kankaraš i Krum Cvetković. „Significance and Prospects of the Development of Air Defence System“. *Vojno delo*, Vol. 67, Issue 6/2015.
- Terry–Westbrook 1997: Hill Terry, Roy Westbrook. „SWOT analysis: it’s time for a product recall“. From *Long range planning*, 30 (1), 46-52. Oxford : Pergamon.
- Гордић 2011: Миодраг Гордић. *Модални експеримент у истраживању потенцијалног система безбедности државе*. Београд : МЦ „Одбрана“.

Miodrag L. GORDIĆ

Ivan N. PETROVIĆ

Predrag M. GORDIĆ

PERSPEKTIVES OF THE EQUIPMENT OF SERBIAN ARMY OF RUSSIAN ORIGIN WEAPON SYSTEMS

S u m m a r y

The security challenges, risks and threats in the Western Balkans are increasingly complex. Namely, presently they are moved from the problem of the Balkan refugee route through unresolved interstate disputes to the existence of a self-proclaimed state of Kosovo on the territory of the Republic of Serbia. The Republic of Serbia, which in every way tries to preserve its military neutrality, is at the centre of the Western Balkans. These attempts, which have their political genesis through the neutrality of the former SFRY, as well as the historical genesis through the eternal struggle of the Serbian people for independence and freedom, are the targets of constant obstruction not only the superpowers but also the small countries that the Republic of Serbia is surrounded. In such conditions, it is necessary to consider possibilities of equipping the Army of Serbia as a guarantor of peace, stability and independence of the Republic of Serbia with modern weapon systems. The paper deals with the possibility of equipping weapon systems of Russian - Eastern origin. An analysis of the possibilities of equipping with Russian weapon systems was done by determination of the goals of equipping defined as: improving effectiveness and efficiency, improving quality and improving interoperability and described by SWOT analysis.

Key words: Weapons systems, SWOT analysis, Transfer of technology, Transfer of knowledge.

Будимир Р. АЛЕКСИЋ*

Српска православна богословија, Цетиње

СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРОВУ У ИСТРАЖИВАЊИМА ДР ИВАНА ШАЈКОВИЋА И МИЛОРАДА ПАНИЋА-СУРЕПА

Анстракт: Међу славистичким истраживањима ремек-дјела старе руске књижевности *Слова о полку Игорову* значајно мјесто заузимају двије студије српских научних и културних дјелатника – др Ивана Шајковића и Милорада Панића-Сурепа. Они су и превели *Слова* на српски језик – И. Шајковић 1929., а М. Панић-Суреп 1957. године. Своје преводе су пропратили опсежним предговорима у којима су осветлили чвориште проблема о питањима аутентичности језика спјева, јер је спјев настао „у времену које се оцењивало у науци као веома примитивно, мало писмено и много мрачно“, а његов језик се „није могао несумњиво везати ни за један крај и дијалекат простране руске земље“. М. Панић-Суреп, чији је превод са староруског језика Исидора Секулић назвала „ретким музичким литерарним дометом“, у својој студији се позабавио и дотадашњим преводима *Слова* на српски језик.

Кључне ријечи: Иван Шајковић, Милорад Панић-Суреп, *Слова о полку Игорову*, српски превод, научно истраживање.

УВОД

Упоредни начин проучавања књижевности, који је у Србији започео Матија Бан 1850. године својим предавањима из француске књижевности на београдском Лицеју,¹ у српској теорији књижевности има довољно богату традицију. Овај метод успјешно су примјењивали како познати стручњаци – познаваоци свјетске књижевности, који су сматрали посебним научним задатком проучавање контаката и односа односа међу националним литературама, тако и историчари српске књижевности, који су покушавали да издвоје

* Доцент, b.aleksic@t-com.meс

1) Вид. о томе опширније: Константиновић 1993: 46–47.

сличности и разлике националне књижевности у поређењу с осталим свјетским књижевностима. Познавање веза српске књижевности с осталим европским књижевностима успјешно су интегрисали у своја истраживања Стојан Новаковић, Светомир Николајевић, Никола Вулић, Милош Тривунац, Богдан Поповић, Миодраг Ибровац, Хенрик Барић, Милан Будимир, Милош Ђурић, Владета Поповић, Перо Слијепчевић, Никола Банашевић и други. Дакле, по природи ствари, у теорији српске књижевности појављивала се потреба наглашавања сличности и разлика и између српске књижевности и књижевности других словенских народа, и управо у том контексту потреба проучавања српско-руских књижевних односа. Међу компаратистима, који су били заинтересовани за русистику и који су је истраживали, требало би издвојити Јована Максимовића (истакнутог преводиоца са руског језика), Радована Кошутића (стручњака за словенске језике), Ивана Шајковића, Милорада Панића-Сурепа, а касније и Витомира Вулетића и Милосава Бабовића.

Посебно занимање изазивају два научна дјелатника и културна прегаоца – др Иван Шајковић и Милорад Панић-Сурепа, истраживачи и преводиоци истога дјела и његове тематике – *Слова о полку Игорову*, бисера староруске књижевности. Овај епски спјев је током протекла два вијека привлачио пажњу слависта, филолога, историчара књижевности и преводилаца. Превођен је и на српски језик, и коментарисан, више пута. Прије И. Шајковића и М. Панића-Сурепа то су чинили: Јован Хаџић (под псеудонимом Милош Светић), Данило Медић, Огњеслав Утјешиновић-Острожински и Петар II Петровић Његош.

Славистичке студије Ивана Шајковића

Књижевник, публициста и преводилац, др Иван С. Шајковић (1875–1946),² припадао је првој генерацији студената Филозофског факултета (одјељења) Велике школе која је изучавала источне и западне словенске језике. Занимљиво је да се почетак студија подударно са доласком Радована Кошутића 1895. на мјесто предавача руског, пољског и чешког језика и књижевности. Био је у генерацији са Александром Белићем, Миланом Ракићем, Миланом Гролом, Јованом Скерлићем. Славистичко образовање наставио је, као државни питомац, у Грацу и Бреславу (данас Вроцлав). Докторирао је 22. децембра 1900. године у Бреславу одбранивши тезу из српске акцентологије („Акцентуација у

2) О животу Ивана Шајковића и његовој дјелатности вид. опширније у: Аранитовић 2012: 14–15.

српском језику“), која је наредне године објављена у Лајпцигу.

Још од студентских дана, па надаље, др Иван Шајковић се, осим националног, просветног и публицистичког рада, бавио и књижевним радом и преводилаштвом. Објавио је три збирке пјесама, од којих двије на српском језику – *Из вечног извора* (1925) и *У самовању* (1936), и једну на руском – *Моја Марија* (Хелсинки 1932). Преводио је са руског, чешког, њемачког и финског на српски и са српског на руски језик. Превео је, поред осталог, са српског на руски језик (и о свом трошку објавио) књиге Јована Цвијића о македонским Словенима и о анексији Босне и Херцеговине. Српску културу је трајно задужио својим преводом финског националног епа *Калевала*, праћеним неопходним објашњењима и тумачењима. Нарочито је плодна његова преводилачка дјелатност са руског језика. Преводио је пјесме Константина Баљмонта, Михаила Љермонтова, Алексеја Толстоја. Као посебна издања објавио је преводе Пушкинових дјела: *Полтава* (1935), *Витез тврдица* (1937), *Моцарт и Салијери* (1937) и руски епски спјев из 12. вијека – *Песма о војевању Игору* (1930).

Шајковићев препјев овог знаменитог споменика руске старине објављен је 1930. године у Новом Саду, са посветом руском пјеснику Константину Баљмонту „у знак благодарности за његову пажњу и љубав према југословенској народној поезији“. Ово издање садржи и Шајковићев предговор који, без обзира што није обиман (само 17 страница) има сва обиљежја научног истраживања. Већ на самом почетку овог предговора/студије он износи тврдњу да је *Слово* умјетничко дјело изузетне вриједности и љепоте, књижевни споменик који „заузима потпуно усамљено место и лебди тако високо уздигнут, да се с њим могу поредити и такмичити тек производи највећих руских песника XIX века“ (Шајковић 1930: 7). По његовом мишљењу, *Слово* превазилази оквире руске књижевности „и улази у књижевност светску, где стаје упоредо с ‘Песмом о Роланду’ и другим књижевним производима општега, светског значаја“ (Шајковић 1930: 7).

Први дио ове студије посвећен је епохи руске историје у којој се појавило *Слово*. Аутор је користио велики број историјских извора и обимну литературу како би освијетлио ову културно-историјску епоху, за коју каже да је била од огромне важности за даљи ток руске историје, „јер представља највећи прелом у животу Рускога Народа: прелаз из хаотичког племенског стања у државну организацију и прелаз из идолопоклонства у Хришћанство“ (Шајковић 1930: 8). Овдје Шајковић полемиче са ставовима украјинског академика Владимира

Перетца изнесеним у књизи *Слово о полку Игореву*,³ који ниподаштава овај период руске историје и представља га у крајње негативном свијетлу, чиме – по Шајковићевим ријечима – „прима на се недостојну улогу озбиљнога научника, да окаља читав један део историје свога народа“ (Шајковић 1930: 9). Аутор потом сагледава појаву овог дјела изузетне умјетничке снаге и љепоте у адекватном културолошком амбијенту, и тврди да је оно настало у повољној духовној клими, а да је његов аутор васпитаван „на извесним књижевним традицијама“, јер – ма колико да је био талентован, он „не би могао дати оно што је дао, да није био школован и културан човек свога доба“ (Шајковић 1930: 14).

Након што је размотрио питање поријекла анонимног аутора *Слова о полку Игореву*, као и питање да ли је он био савременик кнеза Игора и учесник битке са Половцима, Шајковић закључује да је творац овог епа био изузетно талентован умјетник, да је „стајао на највишем ступњу образованости свога времена“ (Шајковић 1930: 15–16), те да је изванредно познавао прилике свога доба и предмет своје књижевне обраде. Шајковић износи сумњу у могућност објављивања *Слова* у вријеме када је настало, јер, по његовом мишљењу, „тешко је замислити да је песник, критикујући тако смело своје време, могао, у то доба, изићи отворено са својим делом“ (Шајковић 1930: 17). Занимљива је и његова тврдња да истину о *Слову* не треба тражити у „тамној шуми“ литературе о њему, већ у самом спјеву: „У тој дивљој шуми може се наћи свега и свачега, само не много истине. Истина лежи у самом спеву (...) и ко хоће с њом да се упозна, мора непосредно к њој прићи, без икаква предубеђења, као к чистом горском извору“ (Шајковић 1930: 18).

Шајковић предочава и кратак садржај спјева, а потом, на крају своје студије, формулише један за њега важан закључак – он сматра да је постојао одређени утицај српског језика на аутора *Слова*, и то аргументује постојањем великог броја израза и синтаксичких облика које је нашао у епу, а који, по њему, доказују ту тезу.

Бавећи се превођењем и истраживањем *Слова*, Шајковић је познавао све руске преводе и препјеве овог спјева и прије и послије Октобарске револуције, као и најважније преводе на другим језицима. Међутим, од српских превода познат му је био једино превод Милоша Светића.

Тражећи адекватну форму да, како каже, „одене(м) свој превод у такво поетско рухо, које би достојно представило поетске врлине овога ремек-дела старе руске књижевности“ (Шајковић 1930: 23),

3) Ријеч је о предавањима која је овај професор држао на универзитетима у Кијеву и Лењинграду, сабраним у овој књизи, коју је 1926. издала Украјинска академија наука у Кијеву.

Шајковић је одабрао народни осмерац. Текст *Слова* је подијелио у десет пјесама. Милосав Бабовић добро примјећује да иако у предговору износи тезу о нашем утицају на аутора *Слова*, „он се ипак не служи реквизитима стиха народне поезије“ (1963: 200). Ову своју тврдњу Бабовић заснива на следећим чињеницама: „У Шајковићевом препеву ни драматичне сцене битке, ни нарицање уцвелене књегине не одишу трагиком *Слова*. Атмосфера крвавог разбојишта и одједи његове судбине у души јунакиње песме превише су лирично обојени“ (1963: 201). Друго издање Шајковићевог превода *Слова о полку Игорову* објављено је у Хелсинкију 1939. Појаву овог издања забиљежили су многи српски часописи и листови. У предговору овог, како каже – „исправљеног“ издања, Шајковић наглашава да је овдје изостављен „пређашњи дугачак предговор“, јер му је циљ био „да се шири круг читалаца упозна са самим садржајем ове несумњиво највеће творевине старе руске и уопште словенске књижевности“ (Шајковић 1939: 3). На крају тог кратког предговора Шајковић напомиње да је *Слово* препјевао „са староруског оригинала и да га треба примити не само као песничку творевину, већ и као моје властито тумачење старога текста, за које примавам потпуну одговорност“ (Шајковић 1939: 3).

Слово у интерпретацији Милорада Панића-Сурепа

Студија Милорада Панића-Сурепа, објављена као предговор његовом преводу *Слова*, публикованом 1957. године, настала је у оно вријеме када се свјетска славистика поново окренула проучавању овог староруског умјетничког споменика (између 50-их и 60-их година 20. вијека). Дјело овог српског научног и културног дјелатника и преводиоца одговара сличним студијама о *Слову о полку Игорову* хрватских, македонских и словеначких слависта.

М. Панић-Суреп (1912–1968) је још као студент опште историје упознао ово дјело и пожелио да га преведе на српски језик, али му је то пошло за руком – као што смо казали – тек 1957. године. Милосав Бабовић тачно констатује да је тај препјев „наш најпоетичнији препјев *Слова*“ (1963: 202). Тумачећи Панићеву побуду да препјева ово ремек-дјело старе руске књижевности, Бабовић налази да она извире из његове страсти васкрсавања старих љепота:

„Као што је занет непролазном чари наших фресака пасионирано радио на њиховом чишћењу од вековних димова, воштаница, слутећи лепоту јарких боја лица и риза ‘предака што су били краљеви и писци, војводе и свеци,’ тако је са истим заносом годинама капао над *Словом*, из његових шкртих редака дочаравао фреске живота кијевске давнине, ослушкивао музику жуборења древних речи и мучио се да наше речи наниже у стихове без риме, који би се по језгровитости и мелодиозности приближили *Слову*“ (Бабовић 1963: 202).

Љепота овог превода је таква да га зналци сврставају у сам врх преводилачког рада на српском језику. Исидора Секулић му је посветила надахнут текст под насловом *Време древно, песник незнан, песма дивна*, у коме, поред осталог, каже:

„Доиста, давно и давно нисмо видели напореда штампане текстове и оригинала и превода, прпева, прераде, престворености у други језик – па да на обе стране суочених текстова стоје равномерно уметничке вредности на ухо, на око, на живу супстанцу језика“ (1958: 8).

Закључујући свој панегирички интониран текст о Суреповом преводу *Слова*, И. Секулић га назива „ретким музичким литерарним дометом“ и истиче да сада постоје „у резултату два оригинала, два близанца, староруски и српски“ (Секулић 1958: 8). Најљепше ријечи похвале за превод *Слова* на српски језик Панић-Суреп је добио и од Милована Миће Данојлића (1957: 1022–1024), Милорада Павића (1958: 319–321), као и од великог руског научника Димитрија Сергејевича Лихачова, који се позабавио одјецима овог превода у совјетској штампи (1958: 2).

Свој превод Суреп је пропратио опсежним предговором/студијом који, као и предговор Ивана Шајковића, има сва обиљежја научног истраживања. Настанку ове студије претходило је детаљно проучавање и истраживање многих извора. Суреп је напорно скупљао грађу о *Слову* код Јужних Словена и његовим преводима на тлу бивше Југославије. Овом спјеву, примијећује Суреп, посвећивали су пажњу Људевит Гај и Фрањо Миклошић, који су га тумачили али се нијесу усудили да га преведу.

Сурепова студија се састоји од шест дјелова. У првом дијелу аутор говори о историјату рукописа и раду на проучавању и преводу овог спјева. Он подсећа да је дјело открио А. С. Мусин-Пушкин (дворјанин царице Катарине II, оберпрокурор сверуског Синода и скупљач словенских старина) 80-их година 18. вијека у једном збор-

нику дјела претежно свјетовног карактера. Већ 1792. године, појавиле су се прве вијести о дјелу. Негдје 1795–96. године, урађен је препис овог дјела и достављен царици Катарини II. Године 1800, трудом двојице најбољих руских палеографа тога доба, А. Ф. Малиновског и Н. Н. Бантиш-Каменског, штампан је текст *Слова* с предговором на савремени руски језик. Рукописни зборник у коме је било и *Слово* изгорио је у пожару Москве 1812. године, а рукописни препис урађен за царицу Катарину II је изгубљен, да би био пронађен тек 1864. године.

У другом дијелу студије Суреп указује на спорове око оригиналности дјела које је компликовао нестанак рукописа оригинала. Основни аргумент за порицање оригиналности била је чињеница да је конкретно раздобље старе руске књижевности, „које се оцењивало у науци као веома примитивно, мало писмено и много мрачно“, није дало још неко дјело приближних умјетничких домета, а – осим тога – језик *Слова* се није „могао несумњиво везати ни за један крај и дијалекат простране руске земље“ (Панић-Суреп 2008: 9). Ова теза (о неаутентичности *Слова*) оповргнута је откривањем *Задоничине*, књижевног споменика с краја 14. вијека, чији је аутор не само користио поступке, већ је преузео и читаве пасаже из *Слова*. Тако је, истиче Суреп, „овим потврђена не само старина нашег спева, већ и његово дејствовање кроз векове на руску књижевност“ (Панић-Суреп 2008: 11).

Панић-Суреп, потом, у трећем дијелу студије говори о превођењу *Слова* на савремени руски језик, на остале словенске и друге свјетске језике. Четврти дио студије је историја интересовања српских преводилаца за овај староруски књижевни споменик. Најстарији српски превод *Слова* био је Његошев.⁴ Крајем 30-их година 19. вијека цетињски митрополит и највећи српски пјесник препјевао је четири одломка овог спјева. За овај Његошев препјев није се дуго знало – више од пола вијека након пјесникове смрти. Пронашао га је Андра Гавриловић у архиви Данила Медаковића и објавио у XXIV књизи *Годишњице Николе Чупића* 1905. године. Одломке *Слова* Његош је препјевао десетерцем, по угледу на десетерац српске народне епике. Основну одлику његовог препјева чини „посрбљавање дела, уношењем духа наше јуначке песме у његово уметничко ткиво“ (Бабовић 1963: 189), што се превасходно осјећа у концепцији ликова *Слова*. Следеће интересовање за превођење *Слова* на српски језик јавља се 1842. године, и припада Јовану Хаџићу који је – под псеудонимом Милош Светић – објавио свој превод уз коментаре у часопису *Голубица* (Београд, 1842). Он је

4) О Његошевем преводу *Слова о полку Игорову* вид: Бабовић 1952: 3–26.

препјевао *Слово* епским десетерцем, искористивши препјев Михаила Максимовича (Кијев, 1837), па стога Суреп сматра да та орјентација „није могла довести до доброг резултата“ (2008: 13), тако да је овај превод „изгубио ритам оригинала, скоро дупло је проширен и (...) сасвим је депоетизован“ (2008: 14). Следећи преводац *Слова*, Данило Медић, овај спјев је препјевао у осмерцу и објавио га у Петрограду 1870. године, посветивши га Светозару Милетићу. Годину дана касније (1871) појавио се још један превод *Слова* на српском језику. Овога пута у прози. Преводац је био истакнути културни дјелатник Огњеслав Утјешиновић-Острожински. М. Панић-Суреп се осврће и на превод Ивана Шајковића, за који каже да је „најуспелије остварење на српски до тог времена“ (2008: 18), а указује и на преводе *Слова* код Хрвата, Словенаца и Македонаца. Међу преводима о којима говори у студији, Суреп посебно издваја Његошев превод. Он сматра да је Његош, иако није у цјелини превео *Слово*, „умешно извукао његову основну нит, и да је на тај начин уместо пева начинио једну целовиту јуначку песму“ (2008: 16).

Предочавајући историјат стварања превода *Слова* на српски језик, Суреп истовремено наглашава пјесничко-преводиначку вјештину различитих пјесничких и прозних облика којима је представљен превод или препјев (десетерац, осмерац, слободни и римовани стих, проза). Он се детаљно зауставља на сваком преводу, наводи реченице његовог стварања, анализира превод посебних одломака *Слова* или упоређује преводе различитих аутора. М. Панић-Суреп је изабрао за упоредну анализу најзначајнији дио *Слова о полку Игорову* – „Плач Јарославнин“ у преводу првих истраживача *Слова*, П. П. Његоша и Јована Хаџића, алиас Милоша Светића (пјеснички облик – десетерац).

Након тога, у петом дијелу студије, Суреп говори и о свом преводу *Слова*, наводећи да су га на тај подухват подстакла два разлога: први – „што ниједан од постојећих превода није више употребљив због својих нетачности, погрешака и застарелости, тако да наша култура није могла рачунати да у својој ризници има ово ремек-дело“ (2008: 19) и други – што су се, по његовом мишљењу, стекли објективни услови у којима је могуће дати бољи и вјернији превод. Разматрајући питање откуда овако висока умјетничка форма у 12. вијеку, Суреп образлаже своју тврдњу да је *Слово* настало на темељима једне богате и развијене културне традиције: „Једна оваква поезија може се родити само на богато култивисаном тлу“ (2008: 21).

У шестом, последњем дијелу студије, насловљеном *Руска Земља у време 'Слова о полку Игорову'*, Суреп најприје даје најважније подат-

ке о Русији тога времена и о Игоровом походу на Половце 1185. године, који се завршио поразом Руса и заробљавањем њиховог кнеза. Потом износи бројне доказе да је *Слово* настало убрзо после догађаја о којима говори, закључујући да се – на темељу тих доказа – 1187. година узима као година настанка овог спјева.

Користећи се цјеловитом библиографијом, најновијим дјелима руских и совјетских научника тога доба у различитим областима филологије, М. Панић-Суреп се показао као изузетно добар познавалац традиције проучавања наведене проблематике. Није пропустио ниједан спомен, који би био везан за изабрану тематику.

Треба напоменути да је после М. Панића-Сурепа *Слово* на српски језик превео и др Владан Недић, професор народне књижевности, насловивши га *Песма о ратовању Игорову*.⁵ Иако никада није објављен, по ријечима Милосава Бабовића, „овај препјев и као факат и као успјех заслужује да буде поменут“ (1963: 206).

ЗАКЉУЧАК

Дакле, двојица српских истраживача – слависта-компаратиста, Иван Шајковић и Милорад Панић-Суреп усмјерили су своја научна истраживања на *Слово о полку Игорову*, посебно на преводе тог спјева на јужнословенске језике, нарочито на српски. Они су наведену проблематику проучавали у различито вријеме, независно један од другог – Иван Шајковић 20-их, а Милорад Панић-Суреп 50-их година прошлог вијека. Дијелили су исто мишљење о томе да *Слово о полку Игорову* као изузетна књижевноумјетничка вриједност спада у ризницу најбољих умјетничких дјела старе руске књижевности. Јужнословенски научници и преводиоци различитих раздобља стварали су своје оригиналне интерпретације тог ремек-дјела, расправљали о његовој аутентичности и културној традицији којој припада. Иван Шајковић и Милорад Панић-Суреп допунили су рад својих претходника двијема важним научним студијама, објављеним у виду предговора њиховим преводима *Слова о полку Игорову*.

5) О Недићевом преводу вид: Бабовић 1963: 206-207.

ЛИТЕРАТУРА

- Аранитовић 2012: Добрило Аранитовић. „Повратак из заборава: др Иван Шајковић“. *Подринске*, год. VI, бр. 217–218, 14–15.
- Бабовић 1952: Милосав Бабовић. „Његошев превод ‘Слова о полку Игореве’“. *Огледи*. Зборник радова. Ур. Богумил Храбак. Београд: Научна књига, 3–26.
- Бабовић 1963: Милосав Бабовић. „Превођење ‘Слова о полку Игореве’ код Југословена“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XXIX, св. 1–2, 187–208.
- Данојлић 1957: Милован Данојлић. „Слово о полку Игорову (у преводу Милорада Панића-Сурепа)“. *Сусрети*, год. V, бр. 12, 1022–1024.
- Константиновић 1993: Зоран Константиновић. *Компаративно виђење српске књижевности*. Нови Сад: Светови.
- Лихачов 1958: Д. С. Лихачов. „Одједи Сурепог превода ‘Слова о полку Игорову’ у совјетској штампи“. *Књижевне новине*, год. IX, бр. 64, 2.
- Павић 1958: Милорад Павић. „Слово о полку Игорову (јуначки спев из XII века. Са староруског превео М. Панић-Сурепа)“. *Израз*, год. II, књ. III, бр. 3, 319–321.
- Панић-Сурепа 2008: М. Панић-Сурепа. „Предговор“. *Слово о полку Игорову*. Превео М. Панић-Сурепа. Београд: Борд-фин; Бања Лука: Романов.
- Секулић 1958: Исидора Секулић. „Време древно, песник незнан, песма дивна. Слово о полку Игорову, српска варијација М. Панића-Сурепа“. *Нин*, год. VIII, бр. 382, 8.
- Шајковић 1930: Др Иван С. Шајковић. „Предговор“. *Песма о војевању Игорову – руски епски спев из XII века*. Превео др Иван С. Шајковић. Нови Сад: Штампарија Јовановића и Богданова.
- Шајковић 1939: Др Иван С. Шајковић. „Предговор“. *Песма о војевању Игорову – руски епски спев из XII века*. Превео др Иван С. Шајковић. Хелсинки: Штампарија САНА.

Budimir R. ALEKSIC

*THE SONG OF IGOR'S CAMPAIGN IN RESEARCH OF PHD
IVAN ŠAJKOVIĆ AND MILORAD PANIĆ-SUREPA*

S u m m a r y

Among the Slavic studies of the masterpiece of the Old Russian literature, “The Song of Igor’s Campaign”, two studies of Serbian academic and cultural workers – I. Sajkovic 1929, and M. Panic-Surep, take an important place. They translated “The Song of Igor’s Campaign” into Serbian – I. Sajkovic in 1929, and M. Panic-Surep in 1957. Their translations were followed by an extensive foreword in which they considered the problem of the authenticity of the language of the poem, because it was created “in a time that was rated in science as very primitive, a little literate and very dark”, and that its language “could not undoubtedly be related to any part and dialect of a vast Russian country”. M. Panić-Surep, whose translation from the Old Russian language Isidora Sekulić called “rare musical literary achievement”, in his study also dealt with the previous translations of The Song into the Serbian language.

Key words: Ivan Šajković, Milorad Panić-Surep, The Song of Igor’s Campaign, Serbian translation, scientific research.

Јасмина М. АХМЕТАГИЋ

Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

РУСИЈА И КОСОВСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ ВУКА И ПАВЛА ИСАКОВИЧА**

Апстракт: У раду се тумачи утопијски „росијски сан“ Вука и Павла Исаковича у контексту њиховог хришћанског разумевања историје, улоге која у традиционално-епском погледу на свет припада косовском предању и друштвеног имагинарија. Неиспуњеност „росијског сна“ предодређена је самом његовом утопијском природом, али и чињеницом да се хришћанско разумевање историје, које деле Вук и Павле Исакович, оповргава искуством живота у добу разума друге половине просветитељског 18. века.

Кључне речи: Сеобе, Друга књига Сеоба, Милош Црњански, Русија, косовско опредељење, хришћанско схватање историје, архетип.

И за *Другу књигу Сеоба* Милоша Црњанског важи оно што је речено за *Сеобе* – и она је „роман једног нација“ (Глушчевић 1962: 3), како по својој теми тако још и више по откривању темељних значења око којих се обликовала српска митска и историјска свест. У слојевитој романескној причи открива се улога косовског мита у судбинским изборима и беспућима српског народа половином 18. века, а рефлексии косовске епопеје, која укључује свесну жртву, мучеништво и избор небеског уместо земаљског царства, чести су међу онима који се крећу, са различитим исходима, пут Русије. Значења и симболика косовског мита пројављују се и у њиховој актуелној судбини у виду идеја, уверења, вредности и архетипова.

Иако се околности живота Срба у Аустроугарској, након укидања Потиске и Поморишке крајине, подробно осветљавају, а тако и чињенични разлози пресељења у Русију, трагање за обећаном земљом и есхатолошке идеје обележавају историјску мисију сеобе, пре свега централног јунака Павла Исаковича (али и снове о сеоби у Русију Вука Исаковича у *Сеобама*), и с тим су у вези и његови судари са

* виши научни сарадник, jasa.a@eunet.rs

реалношћу и разочарења. У визији Русије Вука и Павла Исаковича обнавља се ахетип обећане земље у којој ће српски национ остварити дуго жуђено спокојство и мир. За Вука исељење у Русију има значење новог почетка у коме ће историјски континуитет – а нема га ни у српском историјском постојању ни у животу појединца – коначно бити могућ. У старозаветни смисао обећане земље – простор од Бога обећан и додељен Изабраном народу, као одговор на његов дуготрајни страдалнички пут – продире религиозна димензија косовског мита, посредством које национ партиципира у небеским значењима. Стога сваки помен косовског мита легитимише српски народ као избрани и актуализује осећање избраности, које оснажује њихов есхатолошки сан. Ако је Русија обећана земља у којој *тече мед и млеко*, а таква је у Вуковом и Павловом утопијском сну, онда то у исти мах значи да се актуелна судбина национ мора процењивати у контексту суме историје, односно од косовске трагедије – која за њих стоји на самом почетку, потврђујући тако своју митску вредност. Статус Русије у сновима Вука и Павла Исаковича и смисао актуелног положаја српског народа у тесној су узајамној вези, колико је и свака утопија, како упозорава Џејмсон, историјски условљена (Jameson 2007: 171). Русија се доживљава као коначна награда национу за вишевековно злопаћење, те се косовска епопеја улива у „росијски сан“. Стога је суштински тачан, мада неприлагођен историјским приликама, и одговор Павла Исаковича руском амбасадору у Бечу о разлозима сеобе, који започиње помињањем Косова.

Двозначан, неретко ироничан приповедачев однос спрам доживљајног света јунака доводи у питање делотворност косовског опредељења (као што то огледају и судбине јунака) у судару са историјским приликама друге половине 18. века, чинећи „росијски сан“ не само важним мотивом или симболом – Русија је простор небеских значења, па и сама сеоба добија значење небеског опредељења за духовну страну живота – већ кључним семантичким слојем који оличава трагичну човекову судбину у националном и егзистенцијалном смислу.

О несрећним Србима „који се 60 година потуцају“, као да искомпликују неко давнашње проклетство, казују рефренска понављања којима је премрежен текст *Друге књиге Сеоба*, а тај је мотив посебно упечатљив у једном псалмично интонираном (и графички разломљеном на форму стиха) говору Павла Исаковича, у коме судбина српског народа кореспондира старозаветној јеврејској судбини:

„Што смо ми, Срби, скоро из Турске пришедши, тако несретни у свету? Други сад играју и певају у Темишвару, у Будиму, и Бечу, а ми, гладни и жедни, кријемо се, у мраку, и вешала нас чекају.

Као брод, који таласи бацају по мору, по пучини, наш национ лута.

Зашто? Ко ме смо криви? Шта је наше зло? [...]

Стално, тако, лутамо, у некој ноћи, из које, нама излаза нема“ (Црњански 1990: 238).

С друге стране, међу Србима који се исељавају са свешћу да постоји турска Србија, домовина из које су, задржавајући осећање приремености, доспели у Аустрију, још је жива усмена традиција, а косовску епопеју имају на уму и у Русији, где су „дојадиле [...] Костјурину, изјавама, да Руси треба да свете Косово“ (Црњански 1990: 525).

„Они су још носили, на језику, песме, које су се међу њима певале, о томе, како су се Бакич и вицедуктор Монастерлија тукли са Турцима испред војски. Сваки, па и најглупљи хусар у Ђурђевој швадрони, није знао за шалу, ако би му рекли, да не би и он Милош знао бити“ (Црњански 1990: 477).

У старозаветни мит о луталаштву и изгнанству Изабраног народа и његовом завету са Богом уклопљена је национална косовска епопеја. Слично старозаветном народу, у чијој се историји понавља „упорни захтев да будућност донесе начело које ће све решити“ (Берђајев 2001: 100), те у њиховој судбини ишчезава „граница метафизичког и историјског“ (Берђајев 2001: 97), Вук и Павле Исакович очекују да се открије унутрашњи план и смисао историје у перспективи завршетка, односно трагају за *религиозним смислом у историјском животу на земљи* (Берђајев 2001: 105). Са становишта материјалистичког погледа на свет, како констатује Берђајев, требало је да јеврејски народ престане да постоји, а исто значење открива и један Павлов сан у коме сневач тумачи Ђурђу историјску судбину Срба:

„Кажу да нећемо да се смиримо. [...] Па нисмо то ми, ја и ти, који нећемо да се смиримо, него кости наше, што из земље искачу. Из Италије и Францеске, из Прајске и Нидерландије, а сад ћемо томе да додамо и Росију. [...] А нас свако коље и ми бог те пита за кога гинемо. [...] Ми смо, Ђурђе, чудо невиђено“ (Црњански 1990: 461–462)!

Хришћанско схватање историје као области „духовног сазнања“ (Берђајев 2001: 39–40), какво се открива код централних јунака Црњанског, искушавано је збивањима и околностима који ту свест не потврђују. У исти мах присуство вредносне вертикале косовског мита осећа се у раздвајању на земаљско и небеско које се јавља на свим

плановима Вуковог и Павловог живота, па и у перцепцији друштвене и политичке реалности.

Све што доживљава Вук Исакович распоређено је на два оштро супротстављена пола. Док хода и јаше по мочварној земљи и спава у блату, он не престаје да свој живот мери спрам бескрајног плавог круга и звезде у њему и то је, између осталог, оно што његов карактер чини изузетним, а роман метафизичким. У вредносној вертикали Вука Исаковича готово да и нема тзв. *civis zone*, коју представљају тек ретки тренуци његовог измештања из актуелне стварности, када се осами и не види свој пук у незаслужено и неправедно мизерном стању. Вуков боравак крај Дунава, када осећа да се нашао у једном сасвим другачијем свету, означава краткотрајан додир јунака са простором који је између сневаног бескрајног плавог круга и звезде и дијаметрално супротног, блатног и нимало блиставог свакодневља. Тај „сасвим другачији свет“ јунак осећа као простор у коме би живот био могућ, али то у исти мах представља његово најређе искуство. Уместо простора „могућег“, јунак се константно креће у излуђујућој, надреалној стварности, која на парадоксалан начин утиче на његову перцепцију и доживљаје: с једне стране, он постаје осетљив за сваку промену око себе и сам се, последично, мењајући, а с друге, узмиче у простор сна, испуњеног бескрајним плавим кругом и звездом, чији земаљски пандан представља сеоба у Русију за којом чезне.

Вук је отуђен од властитог живота и од искустава које стиче и зато, прелазећи поново исти пут којим је већ ишао на војну, констатије да се не сећа рата, па ни места кроз која пролази, само властитог изнурујућег ходања. Вуково константно вредновање искуства, доживљаја и емоција доприноси обликовању поетских вредности романа: мотив узалудности и бесмислености пређеног пута понавља се у низу варијација. Празнина коју јунак доживљава између ратишта и привременог станишта на коме је ноћ провео са женом, „која му је већ била досадила“, чини његову жудњу за „животом значајним“ још израженијом: „Негде је морало бити нешто светло, значајно, па треба отићи тамо“ (Црњански 1990: 69). У кључу често двозначних слика Црњанског (у исти мах казују о видљивом свету и упућују на свет духовних значења) и она у којој јунак „потера касом коња кроз празнину“ дочарава ништавност целокупног простора и искуства: „Живот, онај на дому, за Вука Исаковича не беше живот, прави живот био је за њега негде другде, диван и значајан“ (Црњански 1990: 68).

Радикална раздвојеност искуства и жеља – земаљских и небеских значења – иницира јунаково искуство удвајања: „Све то прошло

је тако бесмислено да се Вуку Исаковичу чинило једнако као да постоје два Вука Исаковича: један који јаше, урла, маше сабљом, гази реке, трчи по гунгули и пуца из пиштоља [...] И други који мирно, као сенка, корача крај њега и гледа и ћути“ (Црњански 1990: 93). Пред огледалом у виртенбершком салону то је искуство удвајања доведено до крајности: Вук не препознаје властити одраз у огледалу, што упућује на његову идентификацију са унутрашњим садржајима, са оним што чини темељ *небеског Вука*, наклоњеног идеалу, верног витешком коду. Као и сам јунак, тако су подељене и његове вредности: на земаљске, које представљају околности живота у Аустроугарској, и небеске, жуђене, везане са „росијски“ православни сан. Вук се налази у позицији субјекта „који не осећа да непосредно и потпуно живи у самом историјском објекту“ (Берђајев 2001: 9), те његово одвајање од непосредног живота означава раздвајање властите, „унутрашње индивидуалне“ од „светске историјске судбине“ (Берђајев 2001: 24), што је супротстављено хришћанском разумевању историје, препознатљивом у јунаковим очекивањима. Имамо разлога да и Вуков и Павлов поглед који се подиже ка звезди Даници, а која у Јовановом откривењу симболизује Христа (в. Trebješanin 2011: 474), задржавајући општу симболику звезде као човекове бесмртне душе, разумемо и као жељу да се потврди и огласи божје деловање на земљи, у историји, да се у историјском огледа надисторијско постојање, односно да се појединачно земаљско постојање прожме небеским значењима.

Наспрам Вуковог свакодневља у блату, осећања привремености и промашености живота, стоје војничка слава, која припада прошлом времену турских ратова, и утопијски снови о Русији. У рату против Француза Вук увиђа да је положај Славонско-подунавског пука одређен чињеницом да су у очима свога цара шизматици, те да су тој војсци „шеста брига, заједно са њиховим молбама, калуђерима, саборима и јадиковкама и ’слатким православљем““ (Црњански 1990: 71). Приближавајући се по четврти пут бојишту, он је слутио да ће његов пук бити расформиран, а да ће и код куће бити раздељени спахијама, као робље и паори. То што Вук слути постаје седам година касније стварност Павла Исаковича, када се сан о исељењу остварује, али доживљава снажне ударце у суочењу са реалношћу. У судбини оба јунака снови су драстично супротстављени јави, а стварност обеснажује и последње светле слике сачуване из прошлости, односно мотивише (као у Павлом случају) јунаково избеглиштво из општег животног тока.

Вуков сан о сеоби, који Павле реализује, почива на вишку значења приписаних Русији, која далеко надилазе историјске циљеве, за-

лазећи у област мита, фантазмагорије, есхатолошких снова: Русија се Вуку „чињаше као једна велика, непрегледна, зелена пољана, по којој ће јахати“ (Црњански 1990: 21). Русија јесте утопијски сан нације, зачет у времену Петра Великог, и Павле Исакович потврђује Волкову да се „у том, сви Срби, слажу. Да у Русију сви гледају, као у свог патрона, и да би у Русију пошли сви, да могу. А другог, на целом свету, немају“ (Црњански 1990: 342). У слици Русије као моћне заштитнице пресудну улогу има православље – пошто је била православна, руска војска је била „увенчана у то доба неким надземаљским ореолом, међу сиромашним, намученим, народима, на Балкану“ (Црњански 1990: 463). Говорљивом бискупу, који Вука на верску конверзију наговара поетичним тумачењем имена Марије Терезије, у коме се огледају, како у садржају тако и у звучној компоненти изабраних речи, значења која се везују за католичку цркву (имакулата, евангелијска), јунак супротставља једнако поетично тумачење имена Русије, са истицањем њеног православног карактера:

„Поживе, моје православље слатко, многа љета у матери мојој, па ће војски живет во вси моји потомци. Сладост јест и наша Русија. Богу творцу молим сја да узрју пут свој и Росији појду. Име Русије. Р – јер је Рождество. У – јер је Ускрсеније. С – јер је Славјанска. И – јер је Исусова. Ј – јер је Јединосушна. А – јер је... Не заврши, јер мада беше отежао као буре, од вина, промисли да говори што не треба говорити“ (Црњански 1990: 30).

Ипак, идеја о Русији је и важна психолошка помоћ јунацима који тону у депресију. Вук у Русији види простор у коме ће се његова јава коначно проткати небесним значењима, те је његов сан о Русији и у функцији одржавања кохезије личности која трпи велике ударце судбине: осећање разливености живота, неповезаности циљева и средстава за њихово остваривање, свест да је морао „стално да иде куда није хтео“ и да се његов живот темељно разилази са личним жељама, оснажује снове о исељењу. Приписивање Русији митског значења обећане земље поспешено је нужношћу за осмишљавањем судбине и учвршћивањем властитог идентитета. Напуштена Србија и жељена Русија повезују се у свести ових јунака као делови истог сна: само у таквој повезаности Аустрија губи значење темељног оквира живота, у коме се осећају понижено и изневерено, а чињеница бесмислене жртве, која погађа најдубља, на косовској епопеји утемељена уверења јунака, бива преображена идејом о мучеништву и светости жртве.

У сталном очекивању да му се коначни смисао његовог пута, односно живота самог открије, Вук у Русију смешта своју духовну по-

требу за трансцендирањем искључиво земног, материјалног постојања, тражећи оно што „уздиже над животом, у неко вечно плаветнило“ (Црњански 1990: 139), како о сопственом налажењу надземног у љубави мисли његов брат Аранђел, који верује „да мора постојати у његовом животу неко доба у ком ће му бити пријатно и добро, лако, као на небесима, као што је његов брат Вук веровао да мора негде бити нека добра и красна земља, куда сви треба да се иселе“ (Црњански 1990: 122).

Вук Исакович и његов посинак Павле деле телеолошки поглед на свет. Идеја да ће се све што трпе у стварности завршити „нечим дивним за све“ (Црњански 1990: 102), да ће се накнадно осмислити сва очигледно бесмислена искуства српског национа и да ће тако постати тек етапе мукотрпног пута ка досезању среће, налази се у основи Вуковог, као и Павловог сна о Русији. Вук се уверава у одсуство смисла живота и искуства, али то пориче: „осећао је да је немогуће да све то тако прође“ (Црњански 1990: 105). Зато и он, као и Павле, има доживљај да је цели живот само сан, јер у њему одсуствују не само казуалне везе између небеског и земаљског плана него и између карактера јунака и околности у којима се налазе.

Централни јунаци Милоша Црњанског желе судбину а добијају случај, мада те категорије изједначавају: „Као и сви официри тог времена, у свим војскама, у Европи, и он је веровао у судбину. Знао је да ће од случаја да зависи хоће ли најзад ући у Беч, или ће остати мртав на друму“ (Црњански 1990: 302–303). Исаковичи желе судбину оличену звездом Даницом, судбину која је сагласна са животом на начин на који је то у херојским митовима, као оквир могућег искуства одређеног карактера и не може се разилазити са њим (тако Вук, нпр., чињеницу да је на челу пука види као своје непролазно одређење и жели да живи „идући за својим животом, за који се и родио“ – Црњански 1990: 106), а не детерминисаност у којој се раздвајају личност и пут којим се она креће. Судбина је оквир који одређује могуће и нужно, а јунаци непрекидно проживљавају оно што сматрају немогућим и бесмисленим, али детерминисаним. Вук се у дословном смислу појављује као јунак који трага за својом судбином у небеској вертикали, али му се она искривљена појављује у земаљској равни.

Па ипак, за разлику од Вука Исаковича који показује изванредну доследност у расутом животу који води, изразита је Павлова „недоследност у односу на самога себе“ (Ломпар 2008: 120). Инспиратор сеобе у Русију је нефлексибилан јунак који има априорне одговоре на животне ситуације (његове су акције мотивисане прошлoшћу, ка-

ко националном тако и личном). Његов идеал херојског супротстављања а не мудрог, дипломатског остварења својих жеља, обликован је националним предањем и традиционалним епским вредностима. Тако се Гарсулију директно супротставља тврдњом да неће у пешадију, а хоће у Русију, не пристаје да му из тамнице у Осеку помогну митом и везама, како предлаже Петар, него бира да побегне у готово немогућим околностима. Мада опсесивно жели сусрет са руском императорком, Павле одбија положај шефа мисије у Токају, иако на том месту постоје велики изгледи за такав сусрет. Све то показује његову непрактичност и ирационално очекивање да се свет прилагоди његовим вредностима, а његова доследна бескомпромисност се појављује као „израз јунакове нарастајуће и неуротичне неспособности за било каквим потчињавањем“ (Ломпар 2008: 131). Трагичка нефлексибилност прати Павлову идеју о сеоби и у великој је мери одговорна за разочарење које доживљава у Русији. Његовој идеји о сеоби – за коју је непоколебљиво везан, мада је колебљив у њеном вредновању – Кумрија, кћи капамације Гроздана и Трифунова жена, сучељава идеју подмићивања Гарсулија, у циљу поправљања српског положаја, а Ђурђе његово убиство. Међутим, за Павла, као и за оне који се селе са руком цара Лазара, само исељење добија значење небеског опредељења: све друго представља конформизам. У контексту разумевања историјског као онтолошког, а не феноменалног (в. Берђајев 2001: 22), историјско предање се сматра колективним памћењем у коме се налази скривен „неки наговештај и симболика историјских судбина народа, која има првостепено значење за [...] схватање [...] унутрашњег смисла“ историје (Берђајев 2001: 31). За Исаковиче је идеал слава на бојном пољу, а не у трговини; брига о начину смрти, као потврда ваљаности живота, а не о начину живота, косовско је завештање.

„Да се неко прочује у национу, јер се рвао око Косова, јер је огрезао у крви, у ратовима, јер је рањен у борби око турских барјака, на коњу, Исаковичу се то чинило природно. Али да неко постане виђен, славан, поштован, зато, што је, целог свог живота, продавао свеће, украшене ликом цара Лазара, од воска, том се официру, то, чинило не само лудо, него и срамота“ (Црњански 1990: 258).

И раскрсница на којој се нашао српски национ у својој историји – остати у Аустроугарској или отићи у Русију – праћена илузијом да дилема која тако радикално дели њихов колектив има свеобухватније историјско значење, прилика је да се обнови архетип издајника, тако снажно маркиран у косовском миту: нација је подељена на „Ср-

бе који иду и оне које остају“ (Црњански 1990: 534); Ђурђе Исакович је говорио „да је у Потисју остало 40 курви нашег национа, али је у Поморишју све честито било“ (Црњански 1990: 569). Црњански проблематизује једнозначан одговор централног јунака на питање које је решење пробитачније за национ, показујући јаловост и ирационалност сеобе, а самог Павла Исаковича као меланхолика и фантасту, чије је пропадање (као и сама сеоба) у великој мери условљено психолошким чиниоцима, а не у првом реду трагичном историјском судбином национа.

У ситуацији у којој нема опасности од Османске империје, Аустроугарска мења статус српском становништву: исељење у Русију је непосредна последица *развојачења*, настојања да се војници претворе у мађарске наполичаре, коњица у пешадију и да се српски колектив раздвоји у више различитих пукова. Притом, планови урбанизације мењају изглед насеља, стварајући простор да се у њима населе Немци, док је Србе требало вратити „у рупе, и на згаришта, дуж турске границе“ (Црњански 1990: 229). Одлука о укидању повлашћеног положаја српског национа у Аустроугарској узрок је сеоба, које власт најпре дозвољава, па и подстиче, а потом, суочена са бројем потенцијалних исељеника, забрањује, чак и смрћу кажњава. У таквим околностима постојаност у одлуци о исељењу, путовање у Русију по сваки цену, постаје неупитна вредност јер, као одлучно непристајање на унижавајуће подаништво, представља обнављање косовске етике. „Пут у Русију водио је у висину“, гласи наслов једног поглавља у *Другој књизи Сеоба*, у коме се описује пут који, од Ујхела, води у брдо, кроз шуму, али се, на начин за Црњанског карактеристичан, дословна и метафорична слика обједињују: пут у Русију за Павла заиста значи уздизање на вредносној вертикали, приближавање остварењу сна, због чега му се тада, сасвим изузетно, и чини „да је весеље једино достојно човека“ (Црњански 1990: 589).

Упркос чињеници да прецизни политички и историјски разлози фигурирају као разлози сеобе, у мотивима самог иницијатора Павла Исаковича остаје нешто мутно и ирационално. Жеља „да ратују, на страни славом увенчаних росијских трупа“ (Црњански 1990: 344), или да Русе доведу у Србију, што јунак освешћује након упознавања са идејом црногорског владике Василија, појављује се уз читав низ других, инфантилних разлога: Павле је, тако, у Русији „хтео да се истакну, да причају о Србији, да се освети Гарсулију, да у Вијени виде шта су изгубили“ (Црњански 1990: 739). Неиспуњеност „росијског сна“ предодређена је самом његовом природом. Нарација о борби,

смрти и ускрснућу нације – која је у основи косовског мита – у великој мери уобличава нарацију о Русији и узрок је разочарења њоме: Русија заиста „није разочарала Исаковиче“ (Илић 1999: 5), али идеја да ће одласком у Русију искорачити из „ограничења која [...] непрестано намеће историја [...] из зачараног круга историје“ и да ће ступити „у безгранично царство слободе“ (Ђergović Joksimović 2009: 14) није оставила простора за стварну Русију. Српска жудња за Русијом, разбуђена још за сеобе са Арсенијем Чарнојевићем, започета у време Петра Великог, одговор је на континуиране историјске недаће, а заснована на друштвеном имагинарију: када су пошли у сеобу, „на прсте су се могли избројати, они, који су били срели у животу неког, живог, Руса“ (Црњански 1990: 625); када се сусретне са Волковим, Павле закључује да је Русе „другачије замишљао“. Такав имагинариј и условљава повезивање Косова и Русије, цара Лазара и руске императорке, али и разочарања: „Нико их, међутим, овде, у Кијеву, за Сервију не пита. Него да чувају пољску границу“ (Црњански 1990: 714). Русија Павла Исаковича разочарава утолико што она није небеско царство, оличење божанске правде, што се и у Русији, као и у Аустрији, до чиновна не долази само врсноћом: „Кад буду пошли да свете Косово, на челу ће бити неки Вишњевски“ (Црњански 1990: 711).

Павле Исакович се стално суочава са сународницима који га постићују, какве није очекивао да види, он жели да верује само у позитиван пол националног карактера, али се судара са негативним и то подстиче његову меланхолију. Павлово осећање стида због сународника које упознаје у Бечу, Токају и Кијеву – а суочава се са денунцирањем, завидљивошћу и каријеризмом – почива на његовој неспремности да прихвати разноврсност карактеристика у коме се појављује сваки колектив. Повезаност српског колектива у доњем Срему и Славонији сучељена је индивидуализму који је присутан у Бечу, где се сународници конформирају околностима, настојећи да остваре што више практичне добити и заборављајући националне идеале. Сународници се идентификују са бечким друштвом (Божич, Трандафил), или Русима (Вишњевски је утонуо „у силно море росијско“ (Црњански 1990: 527)), а срећа, у судбинама јунака Црњанског увек привремена, и удобност живота, у вези су са моралном флексибилношћу и изабраним узором за идентификацију. За Павла је кретање по Бечу, где људи за које се везује атрибут „српска мајка“ изговарају као опште место реченицу „то кошта“, попут боравка у кошмарном сну: и као што су „ту веселу варош, њих неколико стотина, претворили у праву лудницу“ (Црњански 1990: 476), и од Кијева су сународници, „зли души“,

„направили гнездо зоља“ (Црњански 1990: 558, 606). Не само да Павле није спреман да прихвати вредности времена које долази него он није ни знао да његов национ, који „не уме трговати, али уме мрети“ (Црњански 1990: 242), може имати и другачије обличје од оног које носи у својој представи, обликованој животом међу уским кругом официра, искуством ратних похода и историјским имагинаријем. У основи Павлове уобразиље „да је на њему остануло царство“, како Трандафил у Бечу тумачи његову опседнутост националном прошлости, стоји хришћанско разумевање историје.

„Веза с прошлостју, с оним што је било свето у прошлости [...] с прецима, с отаџбином, са свим светим, увек је веза са стваралачким динамичким процесом који је упућен на будућност, на решење, на испуњење, на стварање новог свега, новог живота, на спајање тог новог света са старим прошлим светом. [...] Тако схватање историјског процеса, у којем се изврши спајање временског и вечитог, зближава и поистовећује историјско и метафизичко“ (Берђајев 2001: 46–47).

Павле је утолико више распет што је пример индивидуалца у чији су систем вредности дубоко уткане колективне вредности и светиње. И као што не зна да је „ноторни меланхолик“ (Црњански 1990: 473), како стоји у извештају који Волков о њему шаље росијској мисији у Токају, тако Павле не зна ни да је индивидуалац. Утолико је његова судбина трагичнија: он коме је колектив највиша вредност, а „Сервија, Сербство [...] светиња“ (Црњански 1990: 508), и који се нада „да ће, одласком у Росију, утонути у једну бескрајну нацију, која се простире унедоглед“ (Црњански 1990: 522), у исти је мах човек „који није као већина људи“ (Црњански 1990: 779), а његов високи идеал оставља га приватно и професионално незадовољним. „Онај који се дрзнуо да посегне за царством небеским, неизбежно остаје сам“ (Milošević

1996: 86). Међутим, далеко је значајније за јунака Црњанског то што он, метафорично казано, самога себе оставља на цедилу, пресецајући све везе због којих се може удаљити од идеала, које држи изнад живота. Павлови снови о мртој жени у функцији су откривања предисторије јунака који све више живи у прошлости и сну – мада „сан не понавља чињенице из њиховог живота, већ их преиначава“ (Ломпар 2008: 91) – а све мање као своју осећа непосредну реалност. Заљубљивање у мртву жену у исти је мах и начин да јунак између себе и свих жена према којима није равнодушан на свом путу у Русију постави мртву драгу, држећи се те удовичке димензије властитог бића

као моралне вертикале, као што и сеобу у Русију брани и онда када у њен смисао дубоко сумња. Као што, путујући у Русију, има на срцу пре свега осмишљавање пређеног пута, а не радикалан раскид са њим, тако и његово заљубљивање у мртву жену представља заветовање прошлости. Иако се „тешио мишљу да је за себе, утеху, ето, нашао, у тој Росији, куда сви они иду“, у којој ће почети неки нови живот, јер „што је прошло, заувек је прошло“ (Црњански 1990: 589), већ његова опсесија аудијенцијом код царице, која му је „последња нада да, у Росији, сербске јаде чују“ (Црњански 1990: 592), јасно говори да је за Павла нови живот онај у коме се може осмислити стари. Хростолика димензија Павловог идеала – жеља да узвишено и вечно буде присутно у животу сад и овде – у исти је мах и основа његове душевне болести, која резултира све одлучнијим опредељењем за сневну страну живота. Укратко, Павле губи духовну снагу потребну да моралне вредности проверава и остварује у животу, него их одржава по цену изласка из њега.

Инспиратор сеобе у Русију је импулсиван човек, меланхолик у власти својих расположења, која се често мењају, и те се промене одражавају и на његово вредновање Русије и смисао читаве исељеничке мисије. Иако хрли у Русију и преживљава читав низ недаћа на том путу остајући веран свом циљу, Павла повремено обузимају осећања да је то све бесмислено, да треба „тамо, на Церу и у Црној Бари, умрети“ (Црњански 1990: 402). Тако мисли и да га само Русија није разочарала, али и да то „није била Росија којој се надао“ него „неки огромни Гарсули“ (Црњански 1990: 654). Павле није јунак јасне визије артикулисане на рационалан начин и зато нема ни прецизних критеријума спрам којих би могло бити измерено колико је српски положај у Росији значао напредовање. Природа меланхоличног карактера велика је сметња у превазилажењу прошлости, а у исти мах га чежња за идеалом чини бићем вечитог стремљења: Павле не уме да живи са постигнућем, само у повишеном стању у које га доводи фокусираност на остварење циља, за који је потребан и напор и врлина. Подређујући све великом циљу, Павле и свој пут доживљава као празнину између два идеала (прошлости и Русије). Уосталом, управо у садашњости и долази „до најжешћег судара утопије и историје“ (Ђерговић Јоксимовић 2009: 21).

Официрски кадар који предводи сеобу политички је неписмен и одлучује на основу предања и романтичарских представа, а не на основу познавања стварних политичких прилика. Дубоко осећајући дамаре историје, Павле не зна ништа о политици, нити зна за разлику између вредности и њихове репрезентације, која је одлучујућа у свету

политике. За Вука и Павла Исаковича историјско је повезано са метафизичким, а не са политичким, и тиме се, посебно Павле, дубоко разликује са својим временом. Уосталом, следити сопствену звезду подразумева „обавезу да се за себе открије потпуно нови пут уместо да се настави уходаном стазом којом иду и сви други“ (Franc 2005: 55). За тим препознавањем личне судбине у историјској трага Вук Исакович, као што је и Павле оријентисан ка оном што је вечно у времену (отуд верност мртвој супрузи), верујући да „време може да уђе у вечност када у њему делује неко вечито начело“ (Берђајев 2001: 74).

Управо тиме што сви јунаци и у *Сеобама* и у *Другој књизи Сеоба*, без обзира на њихову животну филозофију, доживљавају пораз, читаоцу се сугерише да је једини смисао у тренуцима препознавања небеског позвања. Свима једнако бива, како у судбинама Исаковича одјекује *Књига проповедникова*, и баш зато је етичко опредељење и ирационално усмерење ка остварењу немогућег, небеског царства, демаркациона линија међу јунацима, доказ да је личност у роману Црњанског схваћена као онтолошка, а не психолошка категорија. Павле, упркос моралном и психолошком паду, не пориче духовни принцип – то чине његови сународници у Бечу, који се опредељују за профану амбицију (земаљско царство). И Аранђел Исаковић је, насупрот Вуку, у материјалном тражио збринутији и сигурнији живот, али истински смисао дотиче тек онда када се ненадано суочи са звездом у Дафинином оку. Вуков и Павлов утопијски сан о Русији осуђен је на трагичан исход не само стога што је утопијски, већ и стога што се у његовој основи налази хришћанско разумевање историје, константно оповргавано искуством живота у *добу разума* друге половине просветитељског 18. века.

ИЗВОР

Црњански 1990: Милош Црњански. *Сеобе. Друга књига Сеоба*. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, Српска књижевна задруга, Бигз, Просвета; Нови Сад: Матица српска; Сарајево: Свјетлост, Lausanne, L'Age d' Homme.

ЛИТЕРАТУРА

- Берђајев 2001: Николај Берђајев. *Смисао историје*. Београд: Дерета.
- Глушчевић 1962: Зоран Глушчевић. „Роман једног национа“. *Књижевне новине*, год. 14, бр. 186, 3.
- Ђерговић Јоксимовић 2009: Zorica Ђерговић Јоксимовић. *Утопија: alternativna istorija*. Београд: Георетика.
- Илић 1999: Павле Илић. „Да ли је Русија разочарала Исаковиче Милоша Црњанског“. *Призови и одзиви: књижевне студије*. Нови Сад: Змај, 5–17.
- Ломпар 2008: Мило Ломпар. *О завршетку романа: смисао завршетка у роману Друга књига Сеоба Милоша Црњанског*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Milošević 1966: Nikola Milošević. „Filozofska dimenzija književnih dela Miloša Crnjanskog“. Miloš Crnjanski, *Seobe, Sabrana dela*, knj. 1, Београд: Prosveta, 9–107.
- Trebješanin 2011: Žarko Trebješanin. *Rečnik Jungovih pojmova i simbola*. Београд: Zavod za udžbenike, HESPERIAedu.
- Franc 2005: Mari-Luiz fon Franc. *Svet snova*. Prevela s engleskog Mirijana Sovrović. Београд: As-Sovex.
- Jameson 2007: Fredric Jameson. *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. London, New York: Verso.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

RUSSIA AND THE KOSOVO PERSUASION OF VUK AND PAVLE ISAKOVIC

S u m m a r y

In the vision of Russia that Vuk and Pavle Isakovic have in *Migrations* and *The Second book of Migrations* by Milos Crnjanski, the archetype of the Promised Land is recreated, and the fate of the Serbian people corresponds with the fate of the Jews in the Old Testament. The religious dimension of the Kosovo myth penetrates into the Old Testament idea of the Promised Land, by means of which the nation gets to participate in the heavenly plane of meaning. Therefore any mention of the Kosovo myth among those moving to Russia legitimizes the idea of Serbs being the Chosen People, actualizes the feeling of chosenness, which in turn reinigorates their eschatological dream. The narrative of battle, death, and resurrection of a nation – which is at the core of the Kosovo Myth – profoundly shapes the narrative about Russia and lies at the root of their disappointment with it. The Serbian yearning for Russia is a response to continuous historical adversities and it has its foundation in the social imaginary, its key semantic layer being the utopian “Russian dream”, especially in *The Second Book of Migrations*. Much like the people of the Old Testament, Vuk and Pavle Isakovic expect to discover history’s deep-rooted plan and purpose in the perspective of ending, that is, they are searching for religious meaning in historical life. Revealing itself in Crnjanski’s central characters, the Christian understanding of history is put to the test by events and circumstances that do not uphold this same understanding. At the same time, the presence of the Kosovo myth value paradigm can be sensed in this division into heavenly and earthly, which is present in all aspects of their lives, including their perception of social and political reality. That is the context in which we interpret Vuk’s and Pavle’s gaze, lifted towards the Venus star (without denying the general symbolism of the star as the immortal human soul) as the protagonists’ desire for God’s influence on history to be confirmed and made known, to have a superhistorical existence reflected in the historical, that is, to imbue an individual earthly existence with heavenly meanings. Also, the idea of Russia offers important psychological relief to the characters, who slowly succumb to depression. The attribution of the mythical meaning of the Promised Land to Russia has been, as we have demonstrated, encouraged by the necessity to envision one’s destiny and reinforce one’s own identity.

Key words: *Migrations*, *The Second book of Migrations*, Milos Crnjanski, Russia, Kosovo persuasion, the Christian understanding of history, archetype.

Оригинални научни рад

Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ*
 Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

АРСЕНИЈЕ ТАРКОВСКИ У СРПСКОЈ ПРЕВОДНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ**

Апстракт: Полазећи од чињенице да о духовном сродству руског и српског народа, њиховог језика, културе и уметности, између осталог, најбоље сведоче књижевне везе, у раду се покушало одговорити на питање у којој мери нам понуђени антологијски избори поезије руских песника (на примеру поезије Арсенија Тарковског (1907–1989)) у правом светлу представљају неког од њих, односно како појединачни преводи песама у часописима и алманасима (који ниси ушли у признате и популарне антологије) могу да промене већ формирану слику о поезији једног песника. Ослањајући се првенствено на *Сабрана дела* Арсенија Тарковског на руском језику, као и на руске антологије, монографије и студије о његовом стваралаштву у Русији, аутор трага за одговором на једно кључно питање: каква је слика коју граде антологијски избори, а каква она коју сâм песник и књижевна критика дају на свом језику и у својој земљи? И, најважније, да ли су те слике подударне, односно – комплементарне?

Кључне речи: руска књижевност, српска књижевност, Арсеније Тарковски, поезија, антологија, рецепција, превод.

„...посао антологичара није истоветан са послом историчара књижевности, мада они служе истом циљу. У сваком врском историчару књижевности препознаје се поуздан антологичар; и обрнуто. Када један одабира а други описује и тумачи, они знају да поезија постоји у времену и да време сачињавају промене: данас се нешто истиче као песничка вредност, а сутра пориче; данас се извесна песничка вредност признаје из једних, а јуче се, можда, признавала из сасвим супротних разлога. Али историја као свој предмет нема време већ дела.“

Александар Петров

*научни сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

**Рад је написан у оквиру пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Језичко и духовно сродство српског и руског народа има своју дугу историју која укључује и културне и духовне везе, а то значи да су њима обухваћени и књижевни и преводилачки рад. Те везе су засноване на генетској сродности руског и српског језика, фолклора, на припадности српског, руског, белоруског и украјинског народа истом моделу хришћанства, затим на неким подударностима међународног положаја, односно на сличности историјске судбине, као и на заједничком књижевном језику од почетне етапе развоја писмености и нове хришћанске културе (v. Sibinović 2015: 9–48). Српски народ је одавно имао прилике да се упозна са богатом руском књижевношћу и да са њом осети духовну сродност и блискост. Веома развијене катедре за руски језик и књижевност су постојале још у доба некадашње Југославије, а посебно треба нагласити имена оних слависта, професора и преводилаца који су дали значајан допринос упознавању са руском књижевношћу и ширењу љубави према њој. Наводимо само нека од њих: Милосав Бабовић, Витомир Вулетић, Миливоје Јовановић, Миодраг Сибиновић, Мила Стојнић, Зоран Божовић, Богдан Терзић, Богољуб Станковић, Александар Терзић и многи други. Почев од Ристе Одавића који је превео и сачинио прву антологију руске поезије на српском језику пре једног века (*Звуци руске лире*, 1914), многи су заслужни за то што смо руску књижевност упознали преко добрих превода: Љ. Мицић, С. Винавер, П. Захаров, В. Илић Млађи, Б. Ковачевић, М. Пешић, Ј. Дучић, К. Тарановски, односно касније: М. Баћовић, Н. Бертолино, О. Влатковић, П. Вујичић, И. Грицкат, О. Давичо, М. Данојлић, М. Живанчевић, В. Јагличић, Д. Киш, З. Костић, З. Коцић, И. В. Лалић, Д. Максимовић, И. Мамузић, С. Марковић, Б. Миљковић, В. Николић, М. Павић, А. Петров, Д. и З. Паунковић, С. Раичковић, Д. Рамадански, М. Сибиновић, Љ. Симовић, М. Стојнић, И. Хаџић, П. Чудић...

Захваљујући њиховном ангажману, преводилачком раду и критичким освртима, бројним антологијама руске поезије, али и појединачним студијама о стваралаштву изузетних руских књижевника, сваки заинтересовани појединац могао је макар да се информише, ако не и да добро упозна опус неког руског писца или песника. Одавно су готово сва велика дела руске књижевности преведена код нас, а многа су доживела и вишеструка издања. Класици руске књижевности одавно су постали основна лектира, од којих су многи пресудно утицали на профилисање уметничког и књижевног сензибилитета младих нараштаја. Такође, треба додати да се руски језик деценијама интензивно учио у основним и средњим школама,

што је умногоме олакшавало позицију, ширило интересовање и љубав за књижевност ове велике земље, духовно врло блиске нашем народу. Осим тога, веома је снажан утицај руске књижевности на стваралаштво наших књижевника. Књижевна струја с краја XIX и почетка XX века, особена по снажном интелектуалном и духовном таласу који се читовао у филозофији и поезији, позната као *сребрни век*, имала је утицаја и на стваралаштво књижевника са наших простора. Сви значајни руски песници, од Соловјова до Цветајеве, постали су изазов, како за превођење, тако и за тумачење, и за наше песнике (в. Нешовић 2015: 205).

Али, упркос томе, у српској преводној књижевности је до Првог светског рата превођено веома мало руских песника XX века. У књизи *Множење светова: руски писци у српској преводној књижевности*, један од највећих познавалаца, проучавалаца и преводилаца руске књижевности код нас, Миодраг Сибиновић, каже: „За рецепцију руске модерне поезије изузетно значајно је премошћење које је од православне концепције света и уметности ка савременим филозофским и уметничким преокупацијама, карактеристичним за нову књижевност XX века – у својим радовима, објављеним 1911. и 1912. године, образлагао тада млади српски богословски мислилац Николај Велимировић“ (Миодраг Сибиновић: <http://www.rastko.rs/rastko-ru/delo/10010>).

Сибиновић сматра да су српски преводиоци своју активност доживљавали као допринос јачању и ширењу руско-српских веза, а које су у време балканских ратова и пред Први светски рат имале и веома конкретно политичко значење везивања за моћну словенску православну царевину; да су размишљали и сами водили рачуна, пре свега, о могућем осмишљавању модерних појава савремене књижевности у контексту православне концепције света, живота и уметности. Због тога није изненађујуће што је српска преводна књижевност у руски симболизам почела да улази, пре свега, преко Димитрија Мерешковског и Константина Баљмонта. Исто тако, с обзиром на традицију веза поколења и истомишљеника Светозара Марковића са руском револуционарно-демократском мисли, разумљиво је што се у овом периоду преводе и у нашој периодици објављују песме у прози Максима Горког (Миодраг Сибиновић: <http://www.rastko.rs/rastko-ru/delo/10010>).

Но, без обзира на то што су политичка и друштвено-историјска превирања у Русији у првим деценијама прошлога века (пре свега Октобарска револуција) довеле и до промена у самој рецепцији руске

књижевности код нас, књижевноисторијски материјал, међутим, показује да је руска књижевност, која је превођена и актуелизована у нашем књижевном животу средином XX века, и квантитативно и квалитетом била веома значајан чинилац у преображају српске књижевности, усмереном ка „враћању на магистралне правце развоја европске и светске литературе.“ О замаху рецепције руских песника XX века у српској култури можда најречитије сведочи објављивање током шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година низа вишетомних издања изабраних, па чак и целокупних њихових дела на нашем језику: Јесењина (у пет и у шест књига), Мајаковског (у пет књига), Пастернака (у пет књига) и Цветајеве (у три књиге).

Без намере да дубље улазимо у историјат руске преводне књижевности у нас, будући да обимна и студиозна литература пружа довољно информација, али и сведочанства о томе, потребно је ипак кратко се осврнути на сам крај прошлога века, тачније последње две деценије које су донеле извесне новине у рецепцији руске преводне књижевности. Наиме, јасно је да је од краја претпоследње деценије XX века почела једна нова, слојевита фаза српске преводилачке рецепције руске модерне поезије, која се карактерише „попуњавањем празнина које су условљене ранијом другачијом друштвеном оријентацијом, или до којих је дошло због тога што стицајем других околности неки значајни песници дотле нису добили своје преводиоце“ (Миодраг Сибиновић, <http://www.rastko.rs/rastko-ru/delo/10010>).

У контексту проучавања веза руске и српске поезије и руске преводне књижевности уопште, нас је посебно занимао један сегмент тих веза, а тиче се рецепције поезије великог руског песника XX века, Арсенија Тарковског, у српској књижевности. Иако је од прве објављене антологије руске поезије на српском језику (*Звуци руске лире*, коју је приредио и превео Риста Одавић, 1914) до данас прошао читав један век, јасно је да су нека питања око избора и састављања антологија актуелнија него икад, нарочито ако се има у виду данашња доступност светске, а то значи и руске књижевности.

Бројни антологијски избори руске поезије на српском језику, али и истраживање дела Арсенија Тарковског на руском језику (његова *Сабрана дела* штампана у три тома 1991. године у Москви, скенирана су електронски и доступна¹⁾), недвосмислено показују да овом руском песнику није дато онолико простора колико његово дело завређује, односно да су ти избори, као што и сами састављачи антологија истичу,

1) Сабрана дела Арсенија Тарковског, као и збирке његових изабраних песама, могу се пронаћи на сајту: <https://www.litmir.me/a/?id=57711>

условљени не само бројношћу руских песника и песама, него понајвише сензибилитетом и укусом самог антологичара, који су пресудно утицали да избор песама одређеног песника (у овом случају Арсенија Тарковског), не буде увек и репрезентативан. О томе сведоче и сами састављачи антологија у предговорима и изборима, па се на неке од њих заиста треба осврнути. Чини се посебно занимљивим запажање Александра Петрова, аутора двотомне двојезичне *Антологије руске поезије* (прво издање 1977, „Просвета“). Заједно са *Антологијом руске модерне поезије* из 1961. (коју су приредиле Милица Николић и Нана Богдановић) Петровљева *Антологија*, представља изузетно значајан догађај у историји српске преводачке рецепције руске поезије XX века.² Такође, веома амбициозни преглед руске поезије од X до XXI века под насловом *Антологија руске лирике*, у три тома, приредио је и највећим делом препевао Миодраг Сибиновић („Паидеиа“, 2008). Александар Петров је, 2011. године, објавио друго издање поменуте двотомне антологије из 1977. године допунивши га са тридесетак савремених песника. Овоме треба додати и избор поезије новијег датума коју је превео и начинио Радојица Нешовић (*Од Пушкина до Бродског: мала антологија руског песничтва*, Академска књига, Нови Сад, 2015).³

У уводу поменуте *Антологије руске поезије*, приређивач Александар Петров каже:

„Оваква једна књига требало би да одговори на нека од сложених питања која пред себе поставља човек који чита поезију и који се одлучује да од неизбројивих песама једног народа и језика, или неког раздобља и школе, сачини књигу; да малим делом представи не сасвим одређену и тешко сагледиву целину. Али ако у својим теоријским расправама он излаже своје схватање песничког исказа и образлаже свој суд о песничкој вредности, антологијом он ништа не доказује већ показује; ево, читајте! У супротном, свакој антологији требало би да претходи студија о природи песничтва и о песничкој вредности.

Истовремено, он поставља још једно, не мање значајно питање: Шта је поезија једног народа или језика, једног раздобља или школе? И питање: Како ту поезију представити да би се истакле вредности не само појединачних остварења већ и сагледала целина? И ту је пред искушењем да свој избор пропрати текстом који би заправо био историја песничтва које представља.“ (Петров 1977: 5)

2) Преводима двадесет и двоје старијих и младих преводаца (Никола Бертолино, Олга Влатковић, Петар Вујичић, Оскар Давичо, Милован Данојлић, Лав/Евгеније Захаров, Миливоје Јовановић, Радослав Кавехић, Данило Киш, Злата Коцић, Иван В. Лалић, Бранко Миљковић, Вера Николић – Бора Ђосић, Александар Петров, Миодраг Пешић, Стеван Раичковић, Миодраг Сибиновић, Љубомир Симовић, Милосава Стојнић, Ибрахим Хацић – Петар Чудић) А. Петров је српској књижевној јавности дао свој избор из поезије преко тридесет руских песника чија су дела уграђена у руску поезију XX века.

3) У раду нисмо наводили антологије руске поезије (или изборе који, по приређивачевим речима, нису претендовали да буду антологијски), у којима није заступљен песник Арсеније Тарковски.

Иако у антологији *Руске поезије XX вијека* (избор и превод Божо Булатовић, Графички завод, Титоград, 1966), међу шездесет седам заступљених песника, нема Арсенија Тарковског, што донекле не изненађује с обзиром на годину издања ове књиге (а при том треба имати у виду да се на њој сигурно радило годинама, те да овај песник и није могао бити укључен), занимљива су запажања које приређивач, односно састављач антологије, износи у предговору књиге, јер се могу сматрати актуелним проблемом и данас. приликом одабира песама које ће ући у једну антологију. Наиме, он каже да је „готово непотребно наглашавати да преводилац у овакву врсту књига увршћује пре свега оно што се њему допада“ (Bulatović 1966: 6) и пита се: да ли је његов укус истовремено и укус песника који је преведен (ако је жив) и читаоца који песника чита у оригиналу? Такође, он јасно каже да „одсуство неког песника не треба узети као знак преводиочевог става према њему, већ као доказ да су другим песницима заступљени тонови и боје извесне поезије“ (Bulatović 1966: 7). У том смислу, треба нагласити да је ситуација знатно тежа и сложенија ако је антологичар истовремено и преводилац, јер се преводилац сусреће и са новим проблемима. Један од њих јесте доступност материјала за превођење, за коју данас, пола века након овог записа, можемо да кажемо да знатно олакшана, ако не и превазиђена. С друге стране, Булатовић сматра да „у сваком народу постоји по неколико непреводивих песника“, односно да сваком преводиоцу не одговара сензибилитет одређеног песника, те је сигурно да ће према оствареном успеху у преводима неку песму или чак неког песника изоставити приликом састављања антологије. Не треба заборавити ни истину да руски језик, каже даље Булатовић, сам по себи, својом звучношћу и мелодичношћу, чини песму бољом и лепшом и мимо казаних мисли или исказаних осећања. „Многе дивне пјесме биле су због тога одбачене, јер би на нашем (и на сваком) језику звучале сиромашније“ (Bulatović 1966: 7).

Узимајући у обзир све ове околности или прецизније тешкоће и дилеме са којима се суочавају антологичари, нарочито антологичари-преводиоци, постаје јасније и разумљивије зашто тако значајно дело, какво је дело Арсенија Тарковског (чији се животни и стваралачки век протезао кроз скоро читаво двадесето столеће (1907–1990)), није представљено у оном опсегу, квантитетом, а ни у избору, квалитетом, како се то можда очекује. Јер, Арсеније Тарковски није само песник „пејзажне лирике“ и израженог националног осећања, он је и дубоко религиозан и мистичан песник, о чему сведочи добар део његових песама, нарочито оних насталих у последњим деценијама његовог живота.

Његова поезија је синтеза историјског, културног и духовног искуства руског народа, обogaћена личним доживљајем света и човека у њему. Иако је своје прве песме објавио у часописима још 1928. године и био надалеко познат по својим књижевним преводима азербејџанске, грузијске, арменијске, пољске, туркменске и древноарапске поезије, А. Тарковски је и у Русији као песник био признат тек када је објавио своју прву збирку песама *Уочи снега* (1962, дакле тек у седмој деценији!), и то тек пошто је његов син Андреј, редитељ, постао славан по својим филмским остварењима. Након ове збирке, објавио је књиге: *Земљи земаљско* (1966), *Гласник* (1969), *Песме* (1974), *Чаробне горе* (1978), *Зимски дан* (1980), а током осамдесетих година штампао је четири различита издања својих изабраних и нових песама. Године 1991, као што је већ речено, изашла су његова *Сабрана дела* у три тома у којима су сакупљени његови преводи, поезија, прозни записи и интервјуи.

Чињеница је да се касно појавио на књижевној сцени као песник, али је и раније био присутан на њој својим препевима. Рођен у породици песника, у окружењу којима су књижевне теме биле свакодневне, касније превасходно познат као преводац, он је својим изванредним препевима руском народу приближио културу источних народа, а ти препеви у најбољим својим издањима показују управо оне кључне карактеристике којима се и сам Тарковски одликује као песник – а то је синтеза историјског, културног и духовног искуства руског народа, обogaћена личним доживљајем света и човека у њему. Због тога са сигурношћу можемо рећи да је утицај поезије песника које је преводио на његово стваралаштво значајан, али је далеко значајније и занимљивије његово друговање са великим песницима Русије, попут Заболоцког, Ахматове, Цветајеве. Тако се најчешће говори о овим песницима као „прецима“ од којих је учио следеће: од Ахматове љубав према отаџбини и снагу трпљења трагедије; од Цветајеве смео и буран језик и одважност да каже оно што мисли; од Заболоцког концепцију природе, бескрајну љубав према руској ибици, шуми и земљи и дубоку замишљеност пред природом и смрћу. Такође се као „учитељи“ помињу и Гаврил Державин и Велимир Хлебњиков (Јагличић 1995: 8).

Међутим, несмесе губити из вида чињеница да је на стваралаштво Арсенија Тарковског посебно утицало и учење руског православног философа Григорија Сковороде (1722–1794), који је стварао током друге половине XVIII века, а чије је стихове и промишљања Арсеније Тарковски у детињству често слушао од свог оца Александра Тарковског. Овај значајан филозоф, који се сматра претечом руске

филозофије, чија је мисао била хришћанска с неоплатоничарским, мистичким и пантеистичким утицајима, има вероватно више утицаја на самог Тарковског него они са којима је друговао. Сквородина мисао о две врсте знања, од којих је прва површна, а друга знање „у Богу“, односно мисао по којој се даје примат чулном сазнању које треба да уздигне до духовног, јесте она концепција која је постала песничка и животна и стваралачка мудрост. Његова „вера у бесмртност душе“⁴ потиче управо из учења Сквороде да је живот

4) За разумевање поетике Арсенија Тарковског веома су значајни и његови прозни записи и одломци из интервјуа, штампани у другом тому његових Сабраних дела. Наводимо само нека од њих: с, „Човеку је дата слободна воља, и у исто време он није вољан да бира пут. То је опште место. Вероватно сам и ја, а не само спољашњи чиниоци, утицао на формирање своје судбине. Чини ми се, за поезију је веома важно, да песник буде двојник својих стихова. Цветајева је песнике звала мајсторима живота, толико је сливена, толико је сједињена била, по њеном убеђењу, реалност света и реалност поезије. [...] Судбина може згазити човека, и може постати подвиг њеног носиоца. Поезија је друга реалност, унутар њених граница одигравају се догађаји, паралелни са животним догађајима, она живи оним истим чиме и живот, а живот – то је чудо, чудо и поезија. Најчудесније у животу је способност виђења света и самоспознаја – најизразитија разлика између живе и мртве природе. Уметност живи овим принципом. Гледано из те тачке, поезија, и проза, и остали облици примене људског духа су једнако вредни. Не желим да понављам, али ћу свеједно рећи: поезија се односи према прози као чудо према физичком искуству. Разуме се само по себи, једино у случају када је аутентична.“

1977. (Тарковский 1991б: 223–224)

„Мени је додељен дуг живот; био сам сведок промена у самоспознаји човечанства, у карактеру његовог знања. Од оца, мајке и брата наследио сам интересовање према егзактним наукама и литератури. Васпитаван сам да поштујем законе људскости, да уважавам личност и достојанство човеково. Сматрам да је најважнија на свету – идеја добра. Идеја добра у свим њеним оваплоћењима.

[...]

Патња је вечна сапутница живота. Потпуно срећан био сам само у детињству. Али постоји некакав чудан начин акумулације снаге пре но што се досегну највише висине. Не знам да објасним како се то ради: да ли треба убеђивати себе, или научити видети себе, али потпуно срећан човек, вероватно, не може да пише стихове. Највише песама сам написао 1952. године. То је била јако тешка година. Моја жена се разболела, био сам веома уплашен за њу, никоме нисам допуштао да јој приђе, сам сам се старао о њој... Био сам ужасно узнемирен, мало сам спавао. Једном ме је позвала, потрчао сам, пао и изгубио свест... И те године сам много писао. Постојао је неки напон, напрегнутост свих духовних сила... Знате, то је као у љубави. Мене су увек привлачиле несрећне љубави, не знам зашто. У детињству сам веома волео Тристана и Изолду. Таква трагична љубав, чистота, наивност, све је то толико дивно, дражесно! Заљубљеност – осећаш се као да су те напили шампањцем... А љубав наводи на самопожртвовање. Неузвраћена, несрећна љубав није тако себична као срећна; то је – жртвена љубав. Нама су тако драга сећања на изгубљену љубав, на оно што смо некада волели, зато што свака љубав утиче на човека, јер на крају крајева, испоставља се да је и у томе смештена нека порција добра. Да ли треба покушати заборавити несрећну љубав? Не, не... Ту муку треба памтити, јер она чини човека бољим.

[...]

„О сећање срца, истинитије си...“ – то није сасвим тачно, зато што срце без разума и разум без срца нису могући. Од стихова, у којима се осећање не поверава разуму, а разум се не поверава осећању, ништа се не добија. Постоји маса примера за то.

Савремена поезија нам предлаже или разум без осећања, или осећања без разума.

[...]

Поезија долази у таласима. Као неки временски ритмови – постоји време за поезију и време за прозу. Почетак деветнаестог и почетак двадесетог века – време је поезије. Час пад, час успон, пад, успон... Од чега то зависи – ко зна... Ако верујемо у сељење душе онда се у мене преселио неки од малих песника – Делвиг, може бити... Ја бих радије да је Данте, али он се није преселио. Или Моцарт чак. До десете године учио сам музику, а онда се то прекинуло

само пут за који не знамо куда иде и зашто иде, али да је најважније на том путу „сачувати душу“. Не треба се плашити, испитивати границе својих могућности, јер то поверење које је у нас дато, вера која се у нас улаже, не односи се на то да се оствари оно што је за човека уопште могуће, него да човек себе „реализује“ што је могуће савршеније. У песми посвећеној Г. Сквороди, Арсеније пева: „Живео сам, несвесно имитирајући / Григорија Сквороду“ (Тарковски 1991а: 333). „Несвесно имитирање“ је „препознавање“ оних дубоких садржаја нас самих у учењу, делу или животу оних са којима осећамо духовно сродство. При томе, Тарковски, као и Скворода, говори о највећој књизи, као тајни човечанства, јер је она душа створеног света, о *Библији*. Иако нема библијских цитата у самим Арсенијевим песмама, више је него јасно да је библијски подтекст веома значајан и снажно изражен у његовој поезији (в. Ефтимиевич-Михайлович 2017: 528–543).

О томе, између осталог, говоре и многи проучаваоци дела Арсенија Тарковског у Русији, па су многе студије и монографије посвећене управо тумачењу хришћанске парадигме у његовом стваралаштву. Једна од најзначајнијих у том контексту јесте књига Наума Разниченка *От земли до высокой звезды: Мифопоэтика Арсения Тарковского* (Нежин – Киев, 2014), у којој је поезија А. Тарковског представљена као *уметнички модел универзума*, оснажен и потврђен начелима као што су „космичко осећање“ и „пламена реч пророка“, које продиру у све „етаже битија“ – „од облака до земне дубине“. Аутор ове монографије истражује „поетогонијски“ мит Тарковског у широком спектру његових историјско-културних значења, у његовим везама са архетиповима митолошке свести, кључним сликама и библијским причама, делима руске и светске лирике.

Међутим, и без познавања оваквих студија о поетици Арсенија Тарковског, на српском или руском језику, сâмо читање његове поезије у оригиналу показује честу употребу хришћанских мотива (Христос, крст, распеће, преображење, Богојављење, вечност). Заправо, стиче

са револуцијом. А јако волим музику. Са поезијом су повезане све уметности које постоје на свету... И сликарство и музика. Али музика је највиша уметност, зато што ништа, осим саме себе, не изражава. Некако сам последњих година остарио. Чини ми се да живим на свету хиљаду година, страшно сам се уморио.... Тешко ми је са самим собом... да живим са собом. Но ја верујем у бесмртност душе.“
1982. (Тарковски 1991б: 235-245)

Све наведене текстове и делове интервјуа Арсенија Тарковског, као и цитиране песме у самом раду, превео је Александар Мирковић, коме овом приликом срдечно захваљујем на помоћи и подстицајима за изучавање поезије овог великог руског песника.

Преводи преузети са сајта: <https://srodstvopoizboru.wordpress.com/category/ecej/арсеније-а-тарковски/>

се утисак, чак и са недовољним познавањем руског језика, да је његова поезија изворно религиозна, те да се ови мотиви не појављују као украс или као маниризам, већ да представљају срж његове филозофије *свејединства*, односно да је реч о особеном уметничком мишљењу, које се ретко среће у „чистом виду“, а то је тип мишљења које стреми ка скривеним метафизичким праизворима бића, ка његовим првобитним начелима. Поезија Арсенија Тарковског по својој суштини је дубоко религиозна. Бројност хришћанских мотива, који су ретко када у првом плану, указује не толико на то да се ради о религиозном несвесном (које се дефинише као област интуиција о Богу, интуиција светог, дакле као подсвесна религиозност која се често суздржава од сваког свесног позивања на њу, да би је заштитила од огрубљивања и изопачивања (Епштејн 1998: 10), колико потврђује песничко и животно уверење А. Тарковског о смислу хришћанског пута.

Захвалност коју песник осећа за живот који му је дат, баш такав какав јесте, јесте поверење (у чијем је корену реч – вера), у пут који му је намењен, а то значи да све што се на том путу дешава, дешава се с разлогом и због човековог духовног развоја. То што „упорно избегава да именује трансцендентног адресата те захвалности“, како каже Јагличић (1995: 13), не значи да мање верује у њега. Напротив. „Бог се познаје у свим стварима и ван свих ствари“, као што је тврдио Дионисије Ареопагит, дакле, познаје се знањем и незнањем. Не покушавајући да именује Оно(г) што (који) се не може именовати, нити изрицати оно што је неизрециво (чија је суштина, као и сам Бог – божанска), песник се налази у једном парадоксалном положају „усред света“, дакле, распет, али та распетост није позиција очајника, него позиција искушеника, који ће са захвалношћу и вером прихватити своју позицију као најидеалније место за унутрашњи, духовни раст:

Ја сам човек, ја сам усред света,
Иза мене – безброј протозоа,
Испред мене – милијарде звезда.
Међу њима лежим целим својим растом –
Две обале што спаја их море,
Два космоса сједињена мостом.

Тарковски је више пута истицао да је поезија уметност осећања које заступа разум, уметност мисли које заступа осећање: „Волео сам свој мучни труд, тај зид Речи, зидан сопственом светлошћу, загонетку Смутних осећања и једноставну одгонетку ума“ (Тарковски 1991а: 13). Ако је на тасовима „разум – осећање“ један тас изнад другог

– поезија је угушена, дисхармонија надјачава све што је песму смештено, и она се сама руши. Не слажући се са оним првенствено западним песницима, који су истицали и бранили своје право на ту дисхармонију, говорећи да је свет раздиран противречностима, да је цео искривљен, апсурдан, а данашњи песник – дете је данашњег света, Тарковски је сматрао да је песник дужан да се успротиви, да пружи отпор, а не само да „одражава“ стварност. Песник, убеђен је Тарковски, живи „због нечега“. А има ли смисла живети само зато да би се приказао хаос? (Тарковский 1991а: 13)

Наш век заиста захтева од песника велики напор – спознаје света, пре свега. Никада човечанство у целни није достигало такву критичну тачку као данас. Шта може песник? Ипак, он не може много – у данашње време уз уметнички таленат и осетљивост срца потребно је још и проникнути у дубине историје, науке, филозофије. Тарковском је било дато да у свом стваралаштву изрази универзалну свест, да споји праисконско поетско и научно-космичко (ово последње је безусловно повезано са необичним песниковим хобијем – читавог живота бавио се астрономијом, усмеравајући мали, кућни телескоп у небо (Ковалџи 1991: 14). Песнику је, за разлику од уметника, дато да проникне „с оне стране стварности“, то јест у „другу димензију“ која је само њему потчињена:

Ја више од мртвих о смрти знам,
Од живог наживљи ја сам.
И – Боже мој – некакав лептирић
Девојчици налик, изнад мене
смеје се, ко златне свиле комадић.

Који је то мудрац који ће надговорити, надвладати тог лептирића?
И шта вреди било која формула без тог лептирића?

У дубоком и значајном чланку „Арсеније Тарковски: пут и свет“ (1982) Сергеј Чупринин је писао: „Односи које се стварају између песника и света у лирици Арсенија Тарковског, правилно би било – имајући на уму сву условност метафоре – назвати ’средњовековним’. Такви су односи између сизерена и вазала, владике и парохијана, Прекрасне Даме из витешких легенди и путујућег барда. Ни о каквој узајамности, ни о каквој равноправности не може бити речи: сувише је велика хијерархијска дистанца која дели свет и човека, сувише су несамерљиви њихови удели“ (према: Ковалџи 1991: 14). Овде заправо није реч о „дистанци“ („Ја сам човек усред света...“), већ о тајанственој вези нимало страној средњовековном доживљају света, који трага за митолошким, религиозним или мистичким „моделом“

јединства човека и васељене. По Тарковском, човек је стављен у центар, он је „централна фигура простора и времена“, и због тога песник сматра неправедним „поглед на човека као на безначајно зрно песка у свемиру“. При томе, поезија је та која спаја *два света*, о чему сам песник каже: „Верујем у духовну суштину поезије. Верујем да она остварује најбољу везу између човекове душе и суштине (бића) света (...) Поезија, када је остварена, – представља стигмате људског духа“ (према Резниченко 2014: 7).

Међутим, упркос тој човековој „незахвалној позицији“ *усред света*, песник Арсеније Тарковски не губи светлу узвишеност осећања захвалности. Управо у тој „тачки распећа“, песник осећа захвалност због могућности да из те и такве позиције сведочи себе као тачку у бескрају, односно као тренутак вечности, као *Једно са свиме и Једно у свему*, које нема почетка нити му се види крај, јер је несагледив:

За овај хлеб мој насушни, за сваку капљу воде,
Хвала ћу рећи.
За то, што Адамове понављам труде,
Хвала ћу рећи.
За ове дарове пророчке, бесмислене, што ме воде,
Хвала ћу рећи.

Зато што не могу
Ни речју, ни заклетвом птичјом, спасити се беде,
Хвала ћу рећи.
Зато, што ће ме тешка родна земља скрити
И што ћу са травом опет једно бити,

Зато, што је мој пут – од земље до звезде,
Хвала ћу рећи.

Ова *ода животу* која је израз најдубље религиозности, јер је у њу уграђена метафора о хришћанском доживљају живота као служења, садржи готово све битне одреднице поетике А. Тарковског, а оне се могу означити као: принцип свејединства, адамизам, пантеизам, доживљај вечности, песнички дар као дужност, однос према језику и однос према стварности. Такође, овде је више него очигледно позивање на псалме Давидове: „Боже! Ти си ме учио од младости, и до данас казујем чудеса твоја“ (Пс 70: 17–18). Тај „пут од земље до звезде“ је парадигма читаве животне и стваралачке филозофије Тарковског, у којој се налазе све поменуте поетичке тачке. Он означава меру човековог бескраја, односно изражава могућност његовог духовног развоја – од „земље“ (праха „нижег света“) до „звезде“ (праха „вишег света“). Али док се код већине песника тај пут „од – до“ манифестује као борба на свим нивоима, унутар бића, али и као сукоб са светом

изван, дотле поезија Арсенија Тарковског, као поезија „позне зрелости“:

Није ли ми дата ова позна зрелост,
Да оплачем с рукама на срцу ноћу,
Сваке речи септембарску зрелост,
Тежину јабука, шипкову пуноћу,

Над шумском крчевином облак дима,
Усахло поље брусница црвених, и
Истине ради — вратити се стиховима,
Од којих су остали редови прецртани,

тежи обједињењу те две тачке, односно спајању супротности, јер почетна тачка („од“) није ни прва, нити је последња („до“) и коначна. Обе се супстанцијално и онтолошки „утапају“ у вечност, а Живот кога песник слави упркос његовој тежини, само је једна тачка дата човеку да осети меру своје бесконачности, односно да се осети делом вечности. Из овога произилази читава једна лична песничка космогонија А. Тарковског која се може означити као *свејединство*.

Своју филозофију свејединства Тарковски је често образлагао и у својим есејистичким записима, али и интервјуима које је давао, па они чине драгоцену допуну за разумевање његовог сложеног песничко-филозофског система који је сав у знаку тежње за превладавањем поларитета два света (материјалног и духовног, људског и божанског, пролазног и вечног, земаљског и небеског). При томе се поезија (или у ширем контексту, уметност) сматра мостом који обједињује та два света (односно превазилази, надвладава разлике међу њима – јер води човековом духовном развоју и расту). Тарковски као да следи мисао И. Иљина да је „неопходно обновити религиозну веру као тајанствени и живи извор духовног живота“ (Иљин 2015: 211).⁵

Ово кратко представљање кључних тачака поезије и поетике Арсенија Тарковског има заправо за циљ да уведе у питање: шта је од свега овога што представља поезија Арсенија Тарковског пружено српској књижевној и читалачкој јавности? Каква је слика коју граде антологијски избори, а каква она коју сам песник даје на свом језику и у својој земљи? И, најважније, да ли су те слке подударне, односно комплементарне?

5) Занимљиво је да је за мото једне од најсадржајних и најобимнијих антологија руске поезије (на руском језику) Строфы века (антология русской поэзии) Јевгенија Јевтушенка, узета мисао руског књижевника Анатолија Стрељанина: „Если чем и оправдается XX век перед Богом, так то русской поэзией“ („Ако се чиме XX век може и оправдати пред Богом, то ће бити руска поезија“) (Евтушенко 1995).

У поменутој *Антологији руске поезије* Александра Петрова Тарковски је представљен песмама „Лагано буди се тело“ и „Песник“. У тротомној *Антологији руске лирике (X-XXI век)* коју је саставио Миодраг Сибиновић, А. Тарковски је заступљен са две песме: „Јуродиви 1918“ и „Крај навигације“, а у најновијој антологији проф. Радојице Нешовића, *Од Пушкина до Бродског: мала антологија руског песништва*, из 2015. године такође срећемо две песме Арсенија Тарковског: „Пре песме“ и „Кора“. Шта овај избор говори?

Уз све разумевање тешкоћа приликом састављања једне антологије и уверења да једна или две песме не могу да представљају најбоље од стваралаштва једног песника, стиче се утисак да је према овом песнику учињена извесна неправда, јер његова поезија има далеко шире утемељење и шире исходиште од оног какво је представљено у овим антологијским изборима. Чак и оне песме које су ушле у антологије (а односе се на Арсенијево схватање песника и песништва) не могу се сматрати најбољим избором, јер не залазе у оне дубине његове поетике у којима је доминантна афирмација човекове бесмртности, изражена додиром са свиме што су саздали природа и људски ум. Сама песничка творевина разуме као стваралачки доказ ове бесмртности у духу Заболоцког (од кога је, како се сматра, „преузео“ концепцију природе) – и то су два основна правца у којима се креће песничка мисао Арсенија Тарковског, ослоњена на руску песничку традицију, античку културу, поуке Старог истока, Византије, ренесансе и мудрост Библије (Јовановић 1978: 460).

Тачно је да Тарковски, као што тврди Александар Петров, ствара у традицији тзв. филозофске и тзв. пејзажне лирике и да су његовој поезији својствени „савремена тематика и став мисаоног и понекад ироничног посматрача“. Песник Арсеније Тарковски јесте све то, али и много више од тога. Он је „строги свештеник уметности“, чији је тон поезије повишен, драматичан, али узвишен, руковођен начелом да „дивно мора да буде величанствено“. Његова поезија има и снажан библијски подтекст и за њега је песничко искуство равно религијском искуству. О томе сведочи сама његова поезија, али и бројне студије које су у Русији објављене последњих деценија. Та истраживања углавном су била усмерена на проучавање елемената духовности у поезији А. Тарковског, на пантеистичку и библијску основу уграђену у његов доживљај света и човека.

Свакако, треба нагласити да је највећи допринос рецепцији поезије Арсенија Тарковског код нас дао преводилац Владимир Јагличић, који је 1995. године објавио књигу његових изабраних

песама у издању Београдског графичког завода и насловио је именом једне од најбољих песма овога песника, која, рецимо, није ушла у поменуте антологије: *Бити то што јеси*. Јагличић је превео и у ову збирку уврстио тачно сто тридест пет песама и разврстао их у шест циклуса, а песмама претходи његов уводни текст „Арсениј Тарковски или умеће тихе лире“, у којем читаоца упознаје са животом и стваралаштвом овог великог руског песника: „Арсениј Тарковски је живео и певао тихо. Његов глас није се најбоље чуо у вреви руске и европске свакодневице двадесетого века. Он је чекао ону, речитију, тишину која наступа иза живота“ (Јагличић 1995: 7). Овде треба навести и једну важну напомену у вези са збирком, коју и сам преводилац истиче на крају књиге, а то је податак да је избор песама „сачињен према књизи изабраних песама А. Тарковског *Бити то што јеси* (Москва, 1987)“ (Јагличић 1995: 222), што значи да га заиста можемо сматрати релевантним, будући да представља најбоље од самог песника.

Осим тога, треба истаћи посебно појединачне преводе песама Арсенија Тарковског који се све чешће последњих година појављују у часописима, алманасима, али и на различитим интернет порталима и страницама, па се на неки начин може рећи да време поезије Арсенија Тарковског код нас тек долази. Свакако, његовој популарности доприноси и несмањено интересовање за врхунска кинематографска остварења његовог сина Андреја Тарковског, нарочито због тога што се у неким од филмова користе стихови Арсенијевих песама („Живот, живот“, „Први сусрети“, „Еуридика“, „Ето, и лето је прошло“, „Вид се гаси – снага моја“, „Чекао сам те од јутра до вечери“ итд.). Међу тим појединачним преводима, посебно се чине занимљивим и иновативним они које је начинио Ибрахим Хаџић и објавио у *Руском алманаху* 2006. године, као и они у часопису *Сизиф*, чији је аутор Александар Мирковић (2017). Интересантно је поменути да је избор ове двојице преводилаца јако сличан или прецизније „сродан“, будући да ослушкују најфинија треперења, нијансе, звучања и значења поезије А. Тарковског, настајале у једном широком временском луку и, по духу и крупним историјским превирањима, различитим епохама ХХ века. Међутим, оно што њихов избор чини посебно интересантним и значајним јесте то што се неке од песама које су они изабрали и превели, могу наћи у највећим антологијама руске поезије у самој Русији. Једна од тих, која је свакако међу најбољим песмама Арсенија Тарковског, јесте песма „Први сусрети“, коју преводе и Хаџић и

Мирковић, а нема је у антологијама А. Петрова нити М. Сибиновића.⁶

Ибрахим Хаџић је превео и у *Руском алманаху* објавио следеће песме: „Први сусрет“, [„Игра пред звездом звезда“], [„У последњем месецу јесени“], „Стиховима“, [„Одавно сам се родио“] и „Живот, живот“ (Хаџић 2006: 103–107), а А. Мирковић: [„Тако давно сам се родио“], „Бели дан“, „Маслине“, „Ветар“ (Мирковић 2017: 94–100).⁷ Овде свакако не можемо говорити о њиховој међусобној „условности“, него пре свега о дару да препознају оно што представља срж поетике овог великог песника, односно да читаоцу на најбољи начин покажу КО је песник Арсеније Тарковки и ШТА представља његова поезија.

Овим преводима треба додати и неколико превода песама које је сачинио Петар Шумски, потом Кристина Радовановић (иако је она превела са енглеског (!)), а који се могу наћи на неким интернет страницама посвећеним руској поезији.

Ако бисмо покушали да одговоримо на питање: у чему је значај ових појединачних превода, одговор би гласио – у њиховом избору. Јер, о успеху превода једне песме такође се може дискутовати, будући да је превођење „истраживачка експедиција не само у страни језик и туђе земље него у други козмос“, као што је тврдио Бошко Петровић (и сâм чувен по препевима песама Р. М. Рилкеа, на пример) (Петровић 1991: 66), па од успеха упловљавања у тај космос, виђења и представљања његовог „садржаја“ зависи добар и успео превод. Разуме се да задатак књижевног преводиоца успешно може остваривати „само онај ко, осим знања и вештине, има и довољно књижевног и стваралачког талента“ (Sibinović 2015: 61). Али, *избор* који један преводилац направи *de facto* утиче на формирање читаочевог доживљаја поезије неког песника, па и у рецепцији његове поезије међу читалачком публиком. Избор песама Арсенија Тарковског који се представља последњих деценија („Живот, живот“, „Позна зрелост“, „Први сусрети“, „Тако давно сам се

6) Уз ову песму, у репрезентативној и обимној антологији Јевгенија Јевтушенка (на скоро хиљаду страна) *Строфы века* (антология русской поэзии), Арсеније Тарковски је заступљен и следећим песмама: „Кројач из Љвова, преправка и поправка“, „Елена Молоховец“, „Песник“, „Ко четрдесет лета уназад...“, „Као дечак сам, бежао у кино...“, „Вид се гаси, снага моја...“ (Евтушенко 1995: 475–477). У мањој антологији новијег датума: *Книга, ради которой объединились поэты, объединить которых невозможно*, Тарковски је заступљен једном песмом: „Лаская песня“ (2010: 241–242).

7) На блогу „Сродство по избору“, посвећеном књижевности, чији је аутор Александар Мирковић, осим песама које су објављене у Сизифу, налазимо и препеве следећих песама Арсенија Тарковског: „Вид се очни гаси – моја сила“, „Речник“, „Хвала што висине премерих“, „Бели снови“, „Душу синулу у лету...“, „Позна зрелост“, „Кактус“, „Стварност и језик“, „У детињству разболех се...“, „Ја сам сен од оних сени“, „Опраштам се“, „Еуридика“, „Преше, плаче...“, „Природа и речи“, „Од земље до високе звезде“, „Ко Исус на крсту разапет“, „И то ми се снило...“, „Први сусрети“ и „Усред света“ (<https://srodstvopoizboru.wordpress.com/category/poezija/arsenije-tarkovskii/>)

родио“, „Од земље до високе звезде“, „Природа и језик“, „Стварност и речи“ и многе друге), с једне стране, међусобно је врло сличан, а с друге – потпуно различит од ранијих антологијских избора. Показавши далеко истанчанији укус за најдубље слојеве песничког света овог значајног руског песника, савремени преводиоци и приређивачи су на изванредан начин потврдили претходно изречену мисао да су антологије готово увек лични избор приређивача, те да је за довољно познавање неког песника недовољно и неправедно ослањати се само на антологијске изборе.

ИЗВОРИ

- Евтушенко 1995: Евгений Евтушенко, *Строфы века (антология русской поэзии)*. Научный редактор Е. Витковский, Минск – Москва: „Полифакт“.
- Јагличић 2015: Владимир Јагличић (прир.). *Антологија руске поезије XX века (сребрни век)*, I. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Книга, ради којеј објединили су се поети, објединити којеј неважно* 2010: Москва: Фонд помоћи хосписам вера.
- Мирковић 2017: Александар Мирковић (избор и превод). „Арсеније Тарковски“. *Сизиф*, март–април 2017, Краљево: Културни центар „Рибница“.
- Нешовић 2015: Радојица Нешовић (превод и избор). *Од Пушкина до Бродског (мала антологија руског песништва)*. Нови Сад: Академска књига.
- Петров 1977: Александар Петров (прир.). *Антологија руске поезије*. Београд: Просвета.
- Петров 2011: Александар Петров. *Антологија руске поезије XVII–XXI век*. Београд: Завод за уџбенике.
- Сибиновић 2007: Миодраг Сибиновић. *Антологија руске лирике (X–XXI век)*. Београд: Паида.
- Тарковски 1995: Арсениј Тарковски. *Бити то што јеси*. Избор и превод Владимир Јагличић. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Тарковский 1991а: Арсениј Тарковский. *Стихотворения. Собрание сочинений в трех томах*. Том I. Москва: Художественная литература.
- Тарковский 1991б: Арсениј Тарковский. *Поэмы, стихотворения разных лет, проза. Собрание сочинений в трех томах*. Том II. Москва: Художественная литература.
- Тарковский 1991в: Арсениј Тарковский. *Переводы*. Том III. Переводы Москва: Художественная литература.
- Тарковский 2015: Арсениј Тарковский. „Жизнь как откровение“. У: *Отрок*: православнији журнал за младежи. Преузето са: http://otrok-ua.ru/sections/art/show/zhizn_kak_otkrovenie.html
- Хаџић 2006: Ибрахим Хаџић (избор и превод). „Арсениј Тарковски – песме“. *Руски алманах*, година XV, број 11, уредник Зорислав Паунковић, Земун: Књижевно друштво Писмо.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Bulatović 1966: Božo Bulatović (izbor i prevod). *Ruska poezija XX vijeka*. Titograd: Grafički zavod.
- Епштејн 1998: Михаил Епштејн. *Вера и лик: религиозно несвесно у руској култури XX века*. Нови Сад: Матица српска.
- Ефтимиевич-Михайлович 2017: Мария Ефтимиевич-Михайлович. „Традиционално и современно как вызовы поэтического искусства: влияние Арсения Тарковского на поэзию современного сербского поэта Желько Медича“. У: *Международная научно-практическая конференция 'Межкультурный диалог и вызовы современности'* (г. Орел, 19–21 апреля 2017. г.). Орел: Орловский государственный университет им. И. С. Тургенева, 528–543.
- Иљин 2015: Иван Иљин. „Када ће се обновити велика руска поезија“. *Песници распете Русије (цветник руске боготражитељске поезије XX века)*. Прир. Владимир Димитријевић. Приштина: Народна и универзитетска библиотека у Приштини, 205–220.
- Јагличић 1995: Владимир Јагличић. „Арсениј Тарковски или умеће тихе лире“. У: А. Тарковски, *Бити то што јеси: изабране песме*. Избор, превод и предговор Владимир Јагличић. Београд: Бигз, 7–17.
- Јовановић 1978: Миливоје Јовановић. „Руска совјетска књижевност“. *Руска књижевност*. Књ. II. [347]–384.
- Ковалџи 1991: Кирил Ковалџи. „Загореться посмертно, как слово...“. У: *Стихотворения. Собрание сочинений в трех томах*. Том I. Москва: Художественная литература, 5–24.
- Нешовић 2015: Радојица Нешовић. „Токови руске поезије према Србима за последњих сто година“. У: *Од Пушкина до Бродског: мала антологија руског песничтва*, Нови Сад: Академска књига, 201–207.
- Петровић 1991: Бошко Петровић. *Усмена реч*. Изабрао и приредио Љубисав Андрић. Нови Сад: Матица српска.
- Резниченко 2014: Наум Резниченко. *От земли до высокой звезды: мифопоэтика Арсения Тарковского*, Киев: Нежин. Преузето са: <http://www.litved.com/docs/Reznichenko-Tarkovsky.pdf>
- Sibinović 2015: Miodrag Sibinović. *Množenje svetova: ruski pisci u srpskoj prevodnoj književnosti*. Beograd: Clio.
- Сибиновић 2007: Миодраг Сибиновић. „Руска поезија XX века у српској преводној књижевности“. Преузето са: <http://www.rastko.rs/rastko-ru/delo/10010>

Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ

ARSENIE TARKOVSKY IN SERBIAN TRANSLATING LITERATURE

S u m m a r y

Century-lasting bonds between Russian, and Serbian people were based on, among other things, genetic similarity of Russian, and Serbian language, folklore, belonging of Serbian, Russian, Belorussian, and Ukrainian people to the same model of Christianity, on some matching of international position, that is on the similarity of historical destiny, and on common literary language from the initial stage of literacy, and new Christian culture development. Nevertheless, it seems that those similarities were testified by literary bonds, which were seen either in the impacts of Russian literature on the Serbian one or in the non-ceasing interests for Russian classics, and for less known Russian poets, and writers.

Although the 20th century gave a dozen of anthologies of Russian poetry on Serbian language (the first one was published in 1914, one century ago), it is more than clear that antologic choices were more personal choice of translator, and editors so that they were, either due to the number of Russian poets, and poems, or due to literary affinities, and tastes of the anthologists themselves, less present. Detail reading, and generally greater interest for some poet show that the poetry of some poet was often represented by insignificant part of his creativity, thus anthological choice was not often to be a representative one.

A great Russian poet, translator, and writer, Arsenie Tarkovsky (1907–1989) is present in the most famous anthologies of Serbian poetry with only several poems or is frequently omitted, due to which Serbian reading publicity was denied for being familiar with one rich poetic world as his. An important contribution to the reception of the poetry of A. Tarkovsky in Serbian literature was given by Vladimir Jagličić, who translated in 1995 his book of chosen poems *To Be What You Are*, as per the choice which was published under the same title in Moscow in the 1970s. Nevertheless, it is interesting to say that in the last years much more translators are being appeared, who are translating this important Russian poet, so their choice of poems are not only different from the anthological ones, but essentially very similar to the choices of the ones appearing in the anthologies in Russia which means they are endeavouring despite of restraints, to represent the essence of his poetics which may be expressed as the faith in the immortality of soul, and the one in poetry as spiritual essence by which the best bond between human being, and the one of the world is being realized.

Key words: Russian literature, Serbian literature, Arsenie Tarkovsky, poetry, anthology, reception, translation.

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ*

Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ДАНИЛО КИШ И РУСКИ ФОРМАЛИЗАМ. ПРИПОВЕТКА „ЦИПЕЛЕ“ У КОНТЕКСТУ ТЕОРИЈЕ ОЧУЋЕЊА ВИКТОРА ШКЛОВСКОГ**

Апстракт: Међу свим модерним школама и оријентацијама у проучавању књижевности најснажнији печат на мисао и дело Данила Киша оставиле су идеје руских формалиста, посебно теорија *очуђења* или *онеобичавања* Виктора Шкловског. Циљ овога рада је да у оквиру шире теме – Кишовог односа према руском формализму, и уже – теорији *очуђења*, анализира његову рану приповетку „Ципеле“, коју није уврстио ни у једну од својих збирки. Упркос њеном програмском значају за конституисање Кишове будуће поетике, као и високим естетским дOMETИМА у односу на осталу рану прозу обележену недостатком „ироничне дистанце“, она је до данас остала незапажена и од стране критике.

Кључне речи: Киш, руски формализам, Шкловски, „Ципеле“, *очуђење*, рушење аутоматизма перцепције, промена тачке гледишта, обнажење поступка, форма, „иронична дистанца“.

Добро је позната чињеница да је Данило Киш био изузетно образован писац, да је захваљујући својој стручности, познавању страних језика и великој интелектуалној радозналости пратио рађање тада најсавременијих књижевнотеоријских усмерења. Чак је и сâм у њима учествовао. Па ипак, међу свим модерним школама и оријентацијама у проучавању књижевности, најснажнији печат на његово белетристичко дело и мисао о литератури оставио је руски формализам, у чијем је средишту поступак *очуђења* или *онеобичавања* (*остранение*) Виктора Шкловског.

У годинама Кишовог интелектуалног сазревања опредељење за руски формализам значило је опредељење за модерно и научно уте-

* научни сарадник, becejskim@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

мељено књижевнотеоријско образовање писца и критичара, засновано на продору у структуру текста, на супрот на јужнословенским просторима тада доминантном позитивизму и соц-реалистичкој књижевној идеологији. Но писац је за формалистичком теоријом посезао током целог свог књижевног рада, неретко потежући и објашњавајући читаву лепезу ултрамодерних приступа насталих на њеним темељима. Кад год је желео да одбрани сопствено белетристичко дело или да оправда употребљене поступке, да нападне теоријску неукост неког писца или критичара, да аргументује свој вредносни суд или књижевно-етички став, употребљавао је метафорички речник руских формалиста.¹ Тако је, на пример, одбијајући да буде јеврејски писац и писац било које мањине, истицао да су Јевреји у његовим књигама „нека врста *очуђења*“ (ЏА: 44–50).²

Киш ће проверавати и развијати формалистичку теорију о *другачијем/новом виђењу* од првих есеја о *г. Маку* (1959), у којима је постао императив да писац не сме да *досађује* читаоцу оним што читалац сâм примећује и романа *Мансарде* (1962) усмереног на борбу против књижевних конвенција, преко породичне трилогије (1965, 1969, 1971) *Гробнице за Бориса Давидовича* (1976), *Часа анатомије* (1978) и *Енциклопедије мртвих* (1983), па све до последњих интервјуа и кратког огледа „Ешеров уврнути ваљак“ („Le Tonneau tordu d'Escher“, 1985). Ту је језгровито изложио ешеровско-борхесовску поетику *лабиринта* и *огледања*, која није ништа друго до удвајање и умножавање перспектива – оно на чему је инсистирао и Шкловски. Не одустајући од става да је задатак уметника (и критичара) да гледа *очима* а не хоризонтом очекивања, те да *види* боље, даље и друкчије од осталих, Киш ће се читавог живота доследно и жестоко противити свакој врсти баналности, нарочито оној која произилази из аутоматизма перцепције, односно „општих места“.

Наша је намера да у оквиру шире теме – Кишовог односа према руском формализму, и уже – према поступку, односно теорији *очуђења*, анализирамо његову рану аутопоетичку приповетку „Ци-

1) У томе смо сагласни с Драганом Бошковићем: „Ма колико се његово дело историјски збивало у оном моменту у којем се рађа постмодернистички дискурс и у којем касноструктуралистичка мисао улази у своју деконструкционистичку орбиту, са којима је његово дело иманентно сагласно, Данило Киш је и поред Барта, Фукоа или Сартра, најтемељније разумевање књижевности видео у формалистичкој херменеутици. И више него очигледно, и више него транспарентно, формализам постаје угаони камен Кишовог мишљења о сопственој поетици, па тако и о теорији литературе и литератури уопште“ (Bošković 2015: 77).

2) С обзиром на то да смо користили издање *Сабраних дела Данила Киша* у редакцији Мирјане Миочиновић 2006–2007, у парентезе које се односе на изворе уносићемо курзивно наведене скраћенице наслова књига и бројеве страница уместо убичајеног начина за парентетичко цитирање. Попис скраћеница дат је уз изворну литературу.

пеле“ (1960), са циљем да покажемо како су на основама те теорије у њој постављена поетичка начела пишневог будућег прозног стваралаштва. Упркос програмском значају ове приче за конституисање Кишове поетике, она је до данас остала незапажена од стране критике, док је о формалистичким принципима у његовим осталим делима било речи; можда зато што је ни писац није уврстио у неку од својих књига. Једино Мирјана Миоциновић, приређивач Кишових *Сабраних дела*, у једној језгровитој напомени „Поговора“ *Варије* истиче да „Ципеле“ сматра „новелизираном теоријом (будуће) прозе, интуитивном теоријом ’онеобичавања“ (Миоциновић 2007: 568). Уз то, прича се и естетским дометима издваја у односу на Кишову рану прозу обележену недостатком „ироничне дистанце“, што ће и сâм касније истицати као крупну, почетничку „књижевну грешку“.

Писана у првом лицу, аутобиографски везана за године пишневих студија у Београду, она и у тематском, и у симболичком, и у поетичком смислу представља „продужени ехо *Мансарде*“ (Миоциновић 2007: 568; *Ма*).

Осим у „садашњости“ наратора-јунака који приповеда о поступку очуђења и очуђењу својих ципела, то „ја“ се јавља кроз један кратак дијалог из његовог љубавног живота и још у неколико фрагмената ретроспективног приповедања. Дакле, сиже је прилично једноставан, али у метанаративном смислу прича на непуних шест страница (*Va*: 450–456) представља тематизацију кључних ставова формалистичке теорије *онеобичавања*.

Централно начело Шкловског, по коме је и теорија добила име, уведено је већ у првој реченици, где јунак на примеру својих ципела објашњава смисао „другачијег виђења“, (о)чуђења.³ Захваљујући новој, „ишчашеној“ тачки гледишта, оно што је свакодневно постало је откриће, чудесно: ципеле су се отеле аутоматизму перцепције попримивши изглед „први пут виђеног“. Тек тада почиње њихово друго, или боље рећи стварно постојање. Јер *другачије видети* свет – значи *открити, створити* други свет.

Шкловски је први теоријски истакао чињеницу да је књижевни текст процес непрекидне аутоматизације и дезаутоматизације (успостављања и нарушавања) норми, или како ће то касније прецизније дефинисати Тињанов, *динамична прозна конструкција*. Аутоматизована или клиширана књижевна форма је са аспекта књижевне естетике *мртва* или *окамењена* форма, коју уметничким поступцима

3) „Моје ципеле што су лежале једна крај друге као две животиње постале су одједном стварично издужене и безобличне; примиле су изглед оних ствари које гледамо годинама свакодневно, но тек их одједном, ни из каквог разлога рекло би се, приметимо са неким чуђењем као да их први пут видимо“ (*Va*: 450).

треба „расклимати“, „деформисати“, тј. створити дезаутоматизовану или „живу“ – *отешчалу форму* (Петковић 1984: 18–19). До тог битног теоријског закључка Шкловски је дошао углавном интуитивно, а моменат тзв. *догађаја* у књижевном тексту на основама модела који је он поставио (као дешавање нечег новог, нарушавање норми које увећава ентропију) објасниће семиотика читавим теоријским системом.

У оквир приче о ципелама наратор-јунак најпре уводи једну епизоду из своје блиске прошлости како би додатно осветлио природу „новог виђења“ старог предмета (сада челичне касе у бистроу), а потом и фрагменте љубавне приче који ту епизоду повезују с причом о ципелама. Видели смо да тај нови поглед потиче из другачије перспективе у односу на свакодневну и да је, како јунак наглашава, „много луциднији, осмишљенији него безбрижни погледи којима сам обухватао тај мали бистро у часовима када сам сав узбуђен очекивао Лилијан“; то је такође одсутан, „празан“ поглед (од емоција и свакодневних навика) и „наизглед без учешћа моје свести“. Друкчије речено, јунак „излази“ из себе и посматра челичну касу очима Другог, у којима она добија изглед катедрале. Али у њему је истовремено присутно и рационално сазнање „да је ’откриће’ те касе-катедрале било само последица отуђења мога духа који је пришао у тренутку узбуђења стварима које дотле није запажао у својој саможивости, а које су му се одједном наметнуле као нужност, као азил и љуштур“ (Va: 451).

Наратору-јунаку је изузетно важно да истакне своје искуство у гледању „као да види први пут“ (у *очућавању* свакодневног), јер он није обичан посматрач него становник *мансарде*. Наиме, он је тада живео „на једној мансарди и сањарио на патосу, у дроњцима, снове о Паризу и о књигама које ћу написати, и у којима ће сва моја прошлост и садашњост доживети милост уобличења. Та је собица на мансарди имала неку чудесну, готово чаробну моћ изобличавања“ (Va: 451–452). *Мансарда* је, дакле, метафора света књижевности и метааспекта који нуди књижевност. Живети на *мансарди*, значи живети „ни на небу ни на земљи“ – бити писац, демијург, стварати нове светове. Да би неко био становник *мансарде*, он мора *другачије видети* ствари и појаве, имати другачију *тачку гледишта* у односу на свакодневну, односно *мењати* тачке гледишта. А та промена „*point of view*“, која ће представљати Кишову сталну опсесију, значајна је теоријска тековина руског формализма.⁴ „Од угла гледања зависи и карактер појаве која

4) У постхумно објављеном разговору „О роману“ (вероватно насталом 1986) Киш истиче да је књижевност „нека врста метафоре, сажимање људског искуства“ и да је главна опсесија сваког писца „која је то идеална форма која би дала максималан резултат?“, тј. „која би могла да у једној ситуацији сажме максимум сазнања, искуства, проживљеног и истине“.

се изучава“, истицао је Јуриј Тињанов, најсистематичнији теоретичар међу руским формалистима.⁵

У цитираном одељку приче изражена је аутобиографска и аутопоетичка слутња којом се Киш открива као „приповедач-пророк“, јер он ће заиста остварити своје снове о Паризу и написаће по свему изузетну породичну трилогију. Касније ће у бројним експлицитним изјавама истицати како су руски формалисти знали да је биографија писца налик на *палимпсест*, али да су ипак „били први који нису хтели да дрљају и бришу последњи слој рукописа“. Занемарујући удео аутобиографског као делу иманентног, они су у ствари исказали дубоку свест о „подмуклом дејству биографије“, објашњава писац (*HP*: 224).

Наратору „Ципела“ је очигледно више стало до образложења сопствене „жабље перспективе“ и исказивања поетичке самосвести него до развоја радње: „Детаљ који ме је одвео од предмета о коме говорим, то јест податак да сам спавао на патосу, није без значаја у овом процесу изобличавања“, инсистира он (*Va*: 452). Из те перспективе, из које ствари задобијају супериоран и готово окрутан изглед у односу на јунака, онеобичене су ципеле. Оне су постале стравично издужене, као пар животиња неједнаке величине које стоје упоредо. „Мужјак“ је био на опрезу, уздигнуте главе, док је „женка“ иза њега деловала спокојно. Личиле су на две црне мачке које су се шуњале према јунаку „очију зацакљених и оштрих као бријач“, али се тиме простор између њих никако није смањивао (*Va*: 452). Јунак је, значи, све време свестан те „игре духа и фантазије“ – чињенице да су то његове „отрцане“ ципеле, као и тога да их тек сада стварно *запажа*, „и то пре као нека бића него као ствари, и то бића с којима ја немам никакве везе“ (*Va*: 453). Преведено на језик Кишове по-етике, то би значило: да би се „другачије видело“, неопходно је и успостављање емотивне, односно *ироничне дистанце* према предмету посматрања. Њоме се може објаснити присуство аутоироније управо на местима која су аутобиографског карактера и која указују на социјални и емо-

Јер „размишљати о форми значи размишљати о томе како да се разреши целокупна проблематика *points of view*, тачки гледишта. [...] У оквиру теорије књижевности *point of view* јесте *глас* за који се писац одлучио, или очи којима посматра стварност. [...] Руски писци, попут Пиљњака и Бабеља, и теоретичари (формалисти) изнели су на површину *point of view* доприневши тиме да се прошири поље истинитости једног књижевног текста“ (*GTI*: 270–274). Киш је у интервјуима анализирао начине и последице померања тачака гледишта (тачније, нивое фокализације) у сопственој прози, показујући не само одлично познавање најсавременијих нараголошких истраживања (Bal 2000; Ženet 1986) него и изванредну нараголошку интуицију. На пример, у разговору „Ироничан лиризам“ (1986) (*GTI*: 260–261).

5) Управо кроз паралелу овог става и познате крилатице де Сосира: „Далеко од тога да предмет претходи тачки гледишта, рекло би се да тачка гледишта ствара предмет“, Новица Петковић је скренуо пажњу на значајне подстицаје које је наука о књижевности у том периоду добијала из лингвистике (Sosir: 1977: 67; Петковић 1984: 25).

тивни статус наратора-јунака: констатација да је „од првог сусрета био с тим ципелама у непријатељству“ јер су га крвнички жуљиле и стезале све док им није направио „по два попречна реза жилетом“; и супротна констатација: „могао сам се сетити да сам то хтео, и лепих тренутака, само да нисам био склон одрицању“ (захваљујући куповини тих ципела отишао је први пут са својом девојком у позориште). Дакле, јунак је сиромашан, млад, заљубљен и љубоморан; студент књижевности, склон посматрању, иронији и самоиронији, преиспитивању норми, тј. *другачијем виђењу* ствари и појава – једном речју, становник *мансарде par excellence*.

Кратак дијалог и сећање где је све био и шта је проживљавао у тим ципелама (у ствари, с Лилијен) показују да су *ципеле* постале метонимија тог љубавног односа, или још шире, света успомена који је захваљујући *очуђењу* „на њима проходао“. На пример, „када су своје ципеле бацали на гомилу не палећи светло“ или их „тражили ужурбаном у гомили“ када би куцнуо час њеног одласка (Va: 454). Ципеле такође имају функцију описа психолошких стања јунака, блиско техници описивања коју ће развити француски нови роман, а коју ће и сâм Киш касније усавршити, уверен да „под остацима сваког предмета постоји прича. [...] остаци у канти за ђубре су разни археолошки слојеви“ (GTI: 187).

Стога јунак одлучује да наслика угљеном „те монструозне ципеле, које су постале одједном један свет за себе, уистину далек и изобличен, но који се може – ево – једним напором, једним хтењем приближити и осмислити“ (Va: 455). Али да би приступио „балсмовању“, морао је да устане и да упали светло, тј. да промени перспективу. Са те нове тачке гледишта постаје упадљив контраст између његовог опхођења према предмету и изгледа самог предмета,⁶ да би врхунац самоироније био достигнут на крају приче: „Из једне од њих исклизну пацов и својим дугим и прљавим репом повуче једну фиктивну дијагоналу од угла до угла, где се завуче у рупу, бришући једним потезом све оно што се хтело отети забраву“ (Va: 455).

Уметност је, дакле, отимање од заборава, али у овом случају сликарство није било идеалан медијум (и сâм Киш је био уверен „да за сваки садржај постоји и идеална форма негде у платонском свету идеја“ (GTI: 232)). Метафорично речено: *ципеле* нису хтеле у слику, већ у причу. У томе има доста аутобиографске истине, бу-

6) „Заогрнут војничким ћебетом и крпама, попут врача из неког дивљег племена који облачи своју ритуалну одежду, упалих шкиљаво светло и приђох својим ципелама као сакраменту. Посматране одозго, изгледале су бедно, прашњаве и поцепане, изобличене и разваљене попут каквих лешина које су искљувале птице“ (Va: 455).

дући да је и Киш био на прагу сликарске професије, али му је књижевност била суђена.⁷

Видели смо да су у овој раној причи садржане или наговештене многе поетичке особине које ће красити зрелог приповедача и есејисту Данила Киша, а које у ствари представљају основна начела руског формализма: онеобичавање, промена приповедачких перспектива, тематизовање „наличја“, тј. „обнажење“ и довођење у средиште пажње самог поступка књижевног обликовања, приповедачка самосвест, аутобиографска заснованост његове прозе, иронична дистанца, склоност пародији – једном речју, све оно што ће га одвести до култа *Форме*.

Прихвативши један од најрадикалнијих ставова Шкловског – „Али ја ћу покушати да докажем како душа књижевнога дела није ништа друго него његов склоп, његова форма“, „сума стилских поступака“ (Šklovski 1969: 51) – и Киш је трпео оштре критике због формализма, одговарајући на њих, као и Шкловски, још оштријим и краћим полемичким исказима о значају форме.⁸ Међутим, осим чињенице да је у тим изјавама било и полемичких претеривања, треба имати у виду да је у контексту руског формализма, као и у Кишовој поезици, термин *форма* добио сасвим специфично значење. „Борба за форму – то је борба за нову форму“, истицао је Шкловски (Šklovski 1969: 51). Многе неспоразуме у ствари је изазвала промена уобичајеног опсега појма обухваћеног тим термином: више није била реч о баналној дихотомији форма–садржина, него о форми као носиоцу новог садржаја. Слично важи и за термин *уметнички поступак*, под којим Шкловски не подразумева просто описивање, већ приказивање предмета на необичан, неочекиван, *очуђен* начин у односу на наш свакодневни доживљај света. На то је критика већ скренула пажњу (Петковић 1984: 51–52).⁹

7) Киш је најпре уписао цетињску ликовну школу, а гимназијалац је постао након њеног пресељења на црногорско приморје. О његовом афинитету према ликовним уметностима сведочи и чињеница да се читавог живота дружио са сликарима (Леонидом Шејком, Сафетом Зецом, Радомиром Рељићем и др.), као и његови есеји о сликарству, бројне есејистичке алузије и есејизоване странице у белетристичкој прози, те интермедијални цитат Рембрантове слике у наслову и на корицама *Часа анатомије*.

8) „Заокупља ме вечни проблем Форме, која би могла можда да учини нешто да се тај судбински и судбоносни пораз учини мање болним и мање бесмисленим, Форме која би могла можда да да *нов садржај* нашој таштини, Форме која би могла да учини немогуће: да изнесе Дело изван домаћаја мрака и таштине, да га пребаци преко Лете“ (HP: 72–73); „Писац је човек који размишља о Форми“ (HP: 247); „Сиже мојих књига, да цитирам Набокова, јесте стил. Или обратно: стил мојих књига јесте њихов сиже“ (ŽL: 87).

9) У огледу „Уметност као поступак“ Шкловски истиче: „Циљ је уметности дати осјет ствари као виђење, а не као препознавање; уметнички је поступак – поступак ‘зачудности’ ствари и поступак отежане форме, који повећава тешкоћу и дужину перцепције јер је перцептивни процес у уметности сам себи сврха и треба бити продужен“ (Šklovski 1969: 43).

„Закупља ме вечни проблем Форме“, можемо означити као централну тачку Кишове по-етике и филозофије стварања, с тим да *форма* у његовој поетици има још шири дијапазон значења – од конкретне до метафизичке категорије. У основи те поетике је трагање за апсолутном Формом и зато је, наизглед парадоксално, њена константа стална промена стваралачког поступка или „проседеа“, како је сâм писац говорио.¹⁰

Киш је још тада наслутио колико су питања која је поставио руски теоретичар била далекосежна по књижевну уметност и никада није напустио теорију *очуђења*, упркос чињеници да се и сâм Шкловски одрекао многих својих младалачких ставова. И не само да ју је проверавао у сопственом делу него ју је, видели смо, ширио и ван граница дискурса, негујући култ форме као *Форме/„метаформе“* (Bošković 2015: 78) која има и семантички, и онтолошки, па чак и етички квалитет (*HP*: 198, 296 итд.); но та тема већ завређује посебан рад.

Прича „Ципеле“ представља практично супротстављање „аутоматизму перцепције“, тј. баналности „општих места“, ка којој ће Киш у зрелој стваралачкој фази често усмеравати своје критичке и полемичке жаоке. „Јер баналност није ништа друго него понављање истоветних формулација“ (*Sk*: 174–175). Киш је био свестан да је тезом о рушењу аутоматизма перцепције, као и ставом о садржају као једном од аспеката форме, „Шкловски поставио темељ за суштинско разликовање тзв. тривијалне и високе уметности“ (Ахметагић 2014: 34). Овом приликом нећемо пратити ток и развој те критике, али ћемо уместо тога скренути пажњу на значај једне пишчеве дневничке белешке сачуване у фрагментима под насловом „Складиште“, а посвећене баналности у свакодневном животу која произилази из аутоматизма перцепције. Белешка је иницирана посетом новинара који је

10) У интервјуу „Не усуђујем се да измишљам“ (1973) он истиче:

„То што моје три-четири књиге које имам чини у бити толико различитим, упркос извесној тематској сужености ако хоћете, јесте управо тражење и варирање форми из књиге у књигу различитих, а у *Пешчанику* различитих и разнородних у оквиру једне књиге. Та фамозна форма јесте заправо, у оквиру стваралачког поступка, *пре свега*, нека врста стимуланса, увек новог откривања не само литературе као такве, него и стварности *као такве*: стварност је исто толико непознаница, исто толико тајна, колико и саме књижевне форме којима покушавамо да је дешифрирамо и фиксирамо. Мало прецизније: када писац открије и савлада једну од могућних форми приступа стварности, он је тиме, чини ми се, открио и нови слој реалности, нови угао гледања на ствари и појаве. Реалност се кроз та и таква формална истраживања заправо проширује и продубљује, нови технолошки процеси којима смо подвргли исечке реалности, инструменти помоћу којих вршимо вивисекцију бића и ствари, само нам откривају нове, чудесне просторе света и бића, просторе за које све дотле нисмо знали, које нисмо ни слутили све дотле док их нисмо ставили у пресу форме, док је нисмо нагризли киселинама: стварност се открива пред нама као што се под микроскопом открива састав елемената и, истовремено, као звездано небо и галаксије кроз лећу телескопа“ (*HP*: 199–200).

запазио да је Кишов стан „пренатрпан књигама на разним језицима“ (што се, по логици општих места, увек очекује у стану једног писца), док му је промакло „двадесетак прворазредних цртежа и слика“ – јер њих би очекивао у атељеу сликара. Залажући се за гледање чулима, а не хоризонтом очекивања, писац уопштава своја запажања о овом негативном феномену и преноси их на подручје теорије књижевности, у контекст *онеобичавања* Шкловског:

„Опште место је својеврсна магла, мрена преко очију, која вам не да да гледате и да видите. Опште место убија поглед, заслепљује својим никластим блистањем, као што блистају никловане и позлаћене пепељаре осветљене светлошћу лампиона. [...] Ви тој ’логици’ апстракције нисте у стању да супротставите логику својих чула, логику материјалности. Ви не верујете својим очима, ви сте неповерљиви према свом слуху и уху, ви се бојите да ћете издати своју апстрактну схему (која је светиња, бог баналности и општих места), и то и такво издајство ви не бисте могли поднети, јер се никада с тим нисте ни суочили. Снага општег места је веровање у снагу антиципације и немоћ да се тој у бити погрешној антиципацији, том пољу очекивања супротставите фактима и материјалном истином. [...] ’Онеобичавање’ (остраненије) што су га увели формалисти, није ништа друго до то: захтев да се види, својеврсна лекарска (офтамолошка) дијагноза да већина човечанства има озбиљне сметње са чулом вида (и не само вида) а да је уметникова дужност да *види добро*, што ће рећи да *види друкчије*“ (Sk: 153–154).

Зато што је умео да *види* боље и другачије, Киш је био и велики мајстор поређења, фигуре која захтева невероватну способност уочавања веза међу стварима и прецизног израза, или, речником руских формалиста, *другачијег виђења*. А то је само друго име за „милост дара“, за оно „што књижевника разликује од већине других људи [...], кад прочитате Кишово поређење, заправо не можете замислити ниједно друго. Изгледа сувише лако. [...], али кад ви то треба да видите, или кад ја то треба да видим, иде јако тешко. Немамо очи за то као што их је имао Киш“ (Veličković 2011: 60–61).

Руска авангарда и формалистичка теорија која се развила под њеним окриљем била је толико усмерена на разградњу и преиспитивање књижевних норми и конвенција, да су у једном тренутку у средиште интересовања не само теоретичара него и уметника доспеле управо норме (Петковић 1984: 19–20). „Читање с наличја“ или *огољавање по-*

ступка био је нов начин испољавања стваралачке самосвести. Једна од средишњих тема Кишове есејистике и белетристике управо је пародијско разарање књижевних канона и приступа проучавању књижевног дела (сетимо се пародије романа тока свести у есејима о г. Маку, свих могућих конвенција у *Мансарди*, психолошког приступа у *Пешичану* и „Црвеним маркама са ликом Лењина“; сетимо се метапоетичког слоја приче „Из Баршунастог албума“ итд.).¹¹ И ако би се термин „књижевна авангарда“ схватио стилски, а не периодизацијски – као „онај еволутивни тренутак када се књижевно стварање окреће самој институцији књижевности, ка преиспитивању књижевнога изражајнога система, система књижевних конвенција“ (Петковић 1984: 29) – Киш би био изванредан пример авангардног писца. Ту су тезу већ нагостили неки критичари и историчари књижевности (Делић, Пантић, Бошковић, Палавестра), али је нико није детаљније развио и објаснио.

Дубравка Ораић Толић указује на то да је у првом таласу руске авангарде европска култура схваћена као предмет *велике цитатне полемике* (доминантан у 10-им и 20-им годинама прошлог века), а у другом и *великог интеркултурног цитатног дијалога* (који је постојао паралелно, а доминирао 30-их и 40-их година), с начелним ставом да каноне на којима почива европска култура не треба рушити, већ *поново видети* (освојити). *Ново виђење* је средишња категорија теорије *очуђења* В. Шкловског и руског формализма, грађеног на начелу илуминативне цитатности. У текстовима Шкловског упадљив је квантитет цитата, па је, на пример, у студији о Толстојевом *Рату и миру* (о којој Киш говори у интервјуу „Тражим места под сунцем за сумњу“¹²) ауторов везивни текст краћи од цитираног. Међутим, цитати нису у функцији илустрације подтекста из ког су узети – као што је то у науци уобичајено – већ у функцији илуминације нових, формалистичких теза аутора и његовог непредвидивог текста, што је поступак који је до тада био својство књижевне уметности; још је зачудније то што своје авангардне тезе Шкловски поткрепљује примерима из дела представника руског реализма, запажа Толићева (Ораић Толић 1990: 65–66). Киш је био први писац са јужнословенских простора који је применио начело (илуминативне) цитатности у белетристичкој прози, а

11) Руски формалисти су први експлицитно истакли значај пародије у еволуцији књижевних облика, односно саме књижевности (Петковић 1984: 35).

12) На Кишову сугестију „Нолит“ је објавио књигу Виктора Шкловског *Грађа и стил у Толстојевом роману „Рат и мир“* (Šklovski 1984), јер она је практично објашњавала смисао коришћења докумената у белетристичкој прози. „Преводилац и писац масивног предговора није се, међутим, сетио да то и једном речју помене“, резигнирано подвлачи Миоциновићева дешифрујући Кишову белешку у заоставштини (1978) „Шкловски: Толстој“ (Miočinović 2006: 430).

потом и први који га је теоријски одбранио у *Часу анатомије*. Примена теорије очуђења на научни текст један је од феномена *есејизације науке* који одликује и експлицитне текстове Д. Киша.¹³ Такође, терминологија којом се служи Киш када говори о теоријским проблемима литературе метафорична је и провокативна колико и терминологија Шкловског („промена регистра“, „преса форме“, „милост уобличења“, „удео чуда и труда“ – термин усвојен од Марине Цветајеве, „романи на длану“ итд.), што је посебно сметало њиховим огорченим противницима (Medvedev 1976). Драз ове теорије за Киша се несумњиво крила у томе што је Шкловски био непосредни учесник у књижевним збивањима руске авангарде и што он није говорио из система него из језгра књижевних збивања (Петковић 1984: 19, 28; Medvedev 1976: 95).¹⁴ „Ја себе сматрам неакадемским знанствеником и поносим се тиме. Зашто? Зато што ја као неакадемски знанственик утјечем на академске; зато што ја посједујем унутрашње искуство умјетника“, изјавиће Шкловски приликом гостовања на Струшким вечерима поезије 1972. године (Šklovski 2014: 301). Баш као што ни Киш није марио за систем, али је теоријске проблеме промишљао дубоко и далекосежно на основу књижевне праксе. Као аутор пионирског дела из области теорије цитатности на југословенским просторима и својим укупним по-етичким деловањем, он је поставио више образовне и естетичке критеријуме будућим генерацијама писаца, критичара и теоретичара. Да није нимало случајно што је главно упориште за то проналазио у руском формализму, потврђује и увид у Кишову приватну библиотеку, где је један од ретких сачуваних опуса током многобројних сељакања – управо опус Виктора Шкловског. „Умјетност, то је начин спознаје свијета давањем другог напона, који настаје мијењајући точку гледања на предмет. Точније, мјерећи друге пресеке кроз семантичке равни“ (Šklovski 2014: 303).

ИЗВОРИ

Kiš, Danilo (2006–2007), *Sabrana dela Danila Kiša*: u redakciji Mirjane Miočinović, Beograd: Prosveta.

Попис скраћеница: *Ma* – *Mansarda*, *Va* – *Varia*, *HP* – *Homo poeticus*, *ČA* – *Čas anatomije*, *Sk* – *Skladište*, *ŽL* – *Život, literatura*, *GTI* – *Gorki talog iskustva*.

13) О том проблему писали смо у раду „Есејизација као интегративни процес у књижевном делу Данила Киша“ (Бечејски 2016: 165–182).

14) Подсетимо се да је *Опојаз* окупљао теоретичаре, лингвисте и песнике, те да се управо у њиховој тесној сарадњи крије и тајна њихових изванредних резултата (Петковић 1984: 31).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Ахметагић 2014: Јасмина Ахметагић. „Да ли је Шкловски убица душе?“ У зборнику: *Ускрснуће књижевности*: 100 година руског формализма. Ур. Драган Бошковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 29–38.
- Bal 2000: Mike Bal. *Naratologija*: Teorija pri e i pripovedanja. Prevela Rastislava Mirković. Beograd: Narodna knjiga/ Alfa 2000.
- Бечејски 2016: Мирјана Бечејски. „Есејизација као интегративни процес у књижевном делу Данила Киша“. У зборнику: *Данило Киш*: осамдесет година од рођења (1935–2015). Ур. Радомир В. Ивановић. Подгорица: ЦАНУ, 165–182.
- Boškovi
 Dragan 2015: *Zablude čitanja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ženet 1986: Žerar Ženet. *Figure*. Odabrala i prevela Mirjana Miočinović. Beograd: „Vuk Karadžić“/ Kultura 1986.
- Medvedev 1976: Pavel Nikolajevič Medvedev. *Formalni metod u nauci o književnosti*: Kritički uvod u sociološku poetiku. Preveo Đordije Vuković. Beograd: Nolit.
- Miočinović 2007: Mirjana Miočinović. „Pogovor“. U: Danilo Kiš. *Varia*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša*: u redakciji Mirjane Miočinović. Beograd: Prosveta, 559–571.
- Miočinović 2006: Mirjana Miočinović
 . „Beleške (M. M.)“. U: Danilo Kiš. *Skladište*. Priredila Mirjana Miočinović. *Sabrana dela Danila Kiša*: u redakciji Mirjane Miočinović. Beograd: Prosveta, 389–449.
- Петковић 1984: Новица Петковић. *Од формализма ка семиотици*. Београд: БИГЗ; Приштина: Јединство.
- Sosir 1977: Ferdinand de Sosir. *Opšta lingvistika*. Preveo Sreten Marić. Beograd: Nolit.
- Šklovski 1969: Viktor B. Šklovski. *Uskrsnuće riječi*. Pogovor, izbor i prevod Juraj Bedenicki. Zagreb: Stvarnost.
- Šklovski 1984: Viktor Šklovski. *Građa i stil u Tolstojevom romanu „Rat i mir“*. Prevela Biserka Rajčić. Beograd: Nolit.
- Šklovski 2014: Viktor Šklovski. [„Svedok riječi“]. Razgovor sa Viktorom Borisovičem Šklovskim vodio Slobodan Pavićević. *Telegram* (Zagreb), br. 49, 8 septembar 1972, 4. У зборнику: *Ускрснуће књижевности*: 100 година руског формализма. Ур. Драган Бошковић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 299–303.
- Oraić Tolić 1990: Oraić Tolić Dubravka. *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Veličkovi
 2011: Nenad Veličković. „Danilo Kiš (1935–2005): između poetike i politike“ [učesće u autorizovanoj diskusiji]. U zborniku: *Danilo Kiš (1935–2005): između poetike i politike*. Priredila Mirjana Miočinović u saradnji s Vladimirom Tupanjcem i Aleksandrom Savanović. Beograd: Centar za kulturnu dekontaminaciju, 58–64.

Mirjana M. BEČEJSKI

DANILO KIŠ AND RUSSIAN FORMALISM.
THE SHORT STORY “SHOES” IN THE CONTEXT OF VIKTOR SHKLOVSKY'S
THEORY OF DEFAMILIARIZATION

Summary

Among all modern schools and orientations in the study of literature, the strongest impression on the thought and work of Danilo Kiš was left by the ideas of Russian formalists, especially Viktor Shklovsky's theory of defamiliarization. The aim of this paper is to analyse within the wider theme – Kiš's relation towards Russian formalism, and the narrower one – towards the theory of defamiliarization, his early auto-poetic short story “Shoes” (1960), which has been left unnoticed by the critics until now, despite its programme importance for establishing the writer's poetics. The short story contains poetic principles of Kiš's future prose creativity based on the theory of defamiliarization: rendering unusual or unfamiliar, opposition to the perception automatism (and thus the banality of “general spots”), alteration of narrative perspectives, thematization of “inside”, that is, “denuding” the literary shaping procedure and bringing it in the centre of attention, narrative self-consciousness (highlighting that narrator-hero is the resident of mansard), autobiographic foundation and awareness of the “insidious effect of biography”, establishment of ironic distance, inclination towards parody – in one word, everything that will bring the writer to the cult of the Form.

Even then Kiš anticipated how far-reaching in literary art the issues posed by the Russian theoretician were, and he never abandoned the theory of defamiliarization, despite the fact that Shklovsky himself gave it up. Not only did he check it in his own work, but he extended it outside the discourse borders, nourishing the cult of the form as the Form which has semantic, ontological and ethical quality as well.

The appeal of this theory for Kiš was hidden in the fact that Shklovsky was an immediate participant in the literary events of the Russian avant-garde, and that he did not speak from the system but from the core of literary events. Just like Kiš, he did not care for the system, but he extensively and deeply contemplated theoretical problems based on literary practice.

Key words: Kiš, Russian formalism, Shklovsky, “Shoes”, defamiliarization, disintegration of perception automatism, alteration of the viewpoint, denuding the procedure, form, “ironic distance”.

Вељко Б. БЛАГОЈЕВИЋ*

Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Р. Србије

Игор ПЕЈИЋ**

Факултет политичких наука

РУСИЈА И РАЗВОЈ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ОД 1805. ДО 1917. ГОДИНЕ

Апстракт: Српски народ је током XIX века сва своја стремљења усмерио на борбу за еманципацију од отоманске власти. Борба против „болесника са Босфора“, која је отпочела у првој деценији XIX века, показала је непходност стварања организоване војске коју мора предводити квалитетан официрски кадар, као и постојања стратегијских опредељења која би одређивала правац борбе за ослобођење. Истовремено, показало се као неминуовно да војни напори буду подржани умешном спољном политиком, која је разумевала међународне односе и деловала у складу са интересима великих сила тога доба. Само синхронизованом и адекватном употребом војних и дипломатских потенцијала Срби су били у стању да прво стекну независност, а касније и да прошире националне територије. Велика и културолошки блиска Руска империја дуго је била сила заштитница интереса хришћанских поданика Отоманске империје, међу којима су се Срби често посебно издвајали. Због тога не треба да чуди да су се спољнополитички интереси Руске империје често подударали са српским политичким интересима. Тиме су се стекли услови да се, поред политичких утицаја, ојача и утицај руске војске на организацију и функционисање српске војске. Ово је уједно и основни циљ рада, да представи развој српске војске и утицај који је Русија оставила на њу, као и на спољну политику Србије у периоду од 1805. до 1917. године.

Кључне речи: Велика источна криза, српска војска, Руска империја, спољна политика, стратегија.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Период од Првог српског устанка до Првог светског рата био је обележен бурним дешавањима која су резултирала ослобађањем срп-

* Научни сарадник, veljko_blogojevic_55@hotmail.com.

** МА

ског народа и стварањем суверене државе. Будући да су територије насељене Србима биле позициониране између Отоманског царства и Хабзбуршке монархије, процеси утемељења државности и развоја војних снага били су под јаким утицајем великих сила. Како би остварила своје виталне интересе, Србија је морала да тражи заштитника. Готово по правилу, била је то велика континентална сила Руске царевине. Културолошка блискост руског и српског народа, као и често слични геостратешки интереси, омогућили су Србији наклоност Руске империје током XIX и у првим деценијама XX века. Упркос повременим неслагањима у спољној политици, која су произлазила из природе односа моћног актера међународне политике и релативно мале државе, Русија је пружила велики допринос у стварању српске независности и развоју српске војске, што се није огледало само у материјалној помоћи, већ се одражавало и на међународну позицију Србије. Овај рад представља покушај да се сагледа руски утицај на развој српске војске у периоду од 1805. до 1917. године, уз анализу међународних и геополитичких фактора који су утицали на њихове билатералне односе.

1. ПЕРИОД СТВАРАЊА СРПСКИХ ОРУЖАНИХ СНАГА

Фебруарска сеча кнезова 1804. године био је одлучујући догађај који је српски народ навео на побуну против отоманске власти. Оружани сукоби, који су започети 1804. године под вођством Карађорђа, показали су решеност, преданост, али и знање српског војника да се избори са моћнијим противником, зарад ослобођења као коначног циља. Битке на Мишару 1806. и Делиграду 1809. године истакле су умешност војног руководства у процени борбене ситуације, искоришћавања расположивих ресурса и могућности тадашње српске војске у борби против јачег непријатеља. Позитиван исход ових битака остварен је углавном захваљујући доброј координацији пешадијских и коњичких снага, правовременој употреби резервних снага, као и коришћењем заседних дејстава. Иако је тадашњи официрски кадар, сачињен од нахијских војвода, које су предводиле српске војне формације, често био војнички нешколован, па чак и елементарно неписмен, одлично се показао у борби против турских снага, захваљујући непосредном искуству које је стекао, борећи се у редовима аустријских фрајкора (Марковић 1957: 5; Секулић 1951: 95-113; Пршић 1997: 29-43). Већ на почетку устанка, показао се значај квалитета официрског кадра, који има вештину стечену у борбеним дејствима. Војне

школе европских империја оствариће значајан утицај на уређење српских војних формација, као и на њихов развој. Руска војна теорија и пракса имала је значајно место у формирању српских оружаних снага, што је последица блиских спољнополитичких интереса из којих је, као логична консеквенца, проистекла и војна помоћ Русије.

Суочен са отоманским зулумом, српски народ био је принуђен да се самоорганизује у војном смислу, формирањем народне војске, и тиме створи услове за ослобођење. Успешне војне операције у првим годинама устанка резултирале су стварањем слободне територије на територији готово читавог Београдског пашалука. Уведена општа војна обавеза 1807. године, која је подразумевала да сви одрасли мушкарци имају наоружање, била је почетак правног уређења војне организације у Србији. Основна јединица тадашње војске била је чета, док је више чета формирало батаљон. Првобитни официрски кадар српске војске сачињавали су виђенији људи, чији се ауторитет користио и у војним круговима. Осим народне војске, Карађорђе и његове војводе су стално имали уз себе и војну формацију која је била под оружјем, познатију као „Момци“. Они су углавном били из виђенијих породица и имали су обавезу да сами обезбеде наоружање, опрему и коње (Ратковић-Костић 2007: 14). Првобитна структура српске војске била је децентрализована, што се лоше одражавало на оперативност јединица. Временом је организациона структура војске постајала све централизованија, са утврђеним ланцем командовања, који су сачињавали: вожд, министар војске, главнокомандујући фронта, командант нахије, војвода кнежевине, капетан и командир чете као основне тактичке јединице (Марковић 1957: 5-10). Током Првог српског устанка Правитељствујући совјет покушао је да формира редовну, односно стајаћу војску. Како би се подухват стајаће војске реализовао током 1808. године, од нахија се захтевало да организују чете од 250 војника (веће нахије две, а мање нахије једну чету), које би биле под командом капетана. Подухват стварања стајаће војске такође је био обележен формирањем артиљеријске јединице и јединице инжењерије. Организација инжењерије била је од посебне важности, како би се побољшали одбрамбени капацитети устаничке војске. Наиме, један од главних задатака ове јединице био је усмерен на побољшање фортификације градова и пограничних места. Стајаћа војска формирана на овим принципима 1812. године имала је 4.308 војника распоређених у шест батаљона (Ратковић-Костић 2007: 14).

Стајаћа војска, познатија као „Регулаши“, обучавана је у складу са аустријским правилима, што је било логично, с обзиром на то да је

већи део српског официрског кадра стицао ратно искуство у аустријским фрајкорима. Јачањем присуства руске војске од 1807. године у Србији, обука српске војске почиње да се реализује и по руским принципима, а та пракса ће се задржати до краја устанка. Утицај руске војске на српске устанике најбоље се види из чињенице да су правила војске из 1808. и 1813. године написана управо на руском језику (Десница Ђ. 1970: 273-284; Пршић 1997: 30-42). Интересовање Руске царевине за регион Балкана интензивиранио је почетком XVIII века, за време владавине Петра Великог. Руска и Хабзбуршка империја пронашле су заједнички циљ у борби против Отоманског царства, који је и реализован током ратова 1736-1739. и 1768-1774. године. Током ових сукоба Русија је успела себе да позиционира на Балканском полуострву и успостави везе са народима попут Срба, Румуна и Грка. Иако Русија није имала велике користи од првог рата, исход другог конфликта, који се огледао у Кучук-Кајнарџијском миру (1774. године у Добруци)¹ омогућио је Русији да се постави као заштитник свих хришћана на Балканском полуострву. Наиме, у VII члану овог уговора Русија обавезује Порту да се мора старати о правима свих хришћана који су под отоманском влашћу, захтевајући притом слободан приступ руског свештенства цркви у Цариграду. Овим политичким потезом Русија није само исказала своје интересе ка континенталном делу Балкана, већ и јасно показује своје геостратешке претензије према мореузима на Црном мору. За Србију је ово било од велике важности, јер ће од краја XVIII века Русија често наглашавати VII члан Кучук-Кајнарџијског мира, кад год би се указала потреба за интервенцијом на Балкану у циљу заштите хришћанске популације, али и остваривања стратешких интереса Руске империје (Јелавич 1991: 1-4).

Спољна политика Србије током Првог српског устанка имала је два правца кретања. Једним је ишао Карађорђе, који је покушавао да задобије наклоност Аустрије, а другим прота Матеја Ненадовић, који је своје напоре усмеравао ка Русији. Упркос спољнополитичким тежњама да се придобије наклоност европских сила, Србија је остала без савезника. Новопостављени аустријски канцелар Метерних одбио је српске захтеве уз образложење да Србија не треба да квари своје односе ни са Руском, нити са Отоманском империјом (Попов

1) Један од битнијих докумената за руско-турске односе на Балкану, с обзиром на то да овај уговор анулира све претходне договоре између Русије и Отоманског царства, а при том је послужио и као стартна позиција за развој нових руско-османских односа. Кучук-Кајнарџијским миром Русија је добила територије између река Буг и Дњестра, као и на Кавказу, док је Крим проглашен независним. Руски бродови су добили слободан пролаз кроз турске мореузе на Црном мору, а руски трговци су добили исти статус и привилегије попут француских и енглеских.

2013: 27-28). Наде српских устаника, да ће Петроград изаћи у сусрет и пружити помоћ српским борцима, такође се нису оствариле. У првој деценији XIX века Руска царевина се суочавала са опаснијом претњом која се ширила западном Европом. У том периоду, било каква озбиљнија ратна дејства против отоманске власти представљала су непотребан ризик за Русију. Упркос великим тензијама између Руског и Отоманског царства, током свих година Првог српског устанка, руски интереси нису били у складу са жељама српских ослободилаца. Букурешким миром 1812. године, Русија је успела да се договори са Отоманским царством, обезбедивши стратешку сигурност на јужним границама, али је тиме вратила Србију под управу Порте. Уговор из Букурешта показао је тадашње супротности стратешких циљева Србије и Русије, узроковане значајним међународним догађајима на европском континенту, али је и наговестио окончање прве српске ослободилачке борбе (*Карактер руско-српског савеза 1807-1812* 1954: 112-116). Крах Првог српског устанка може да се окарактерише као неуспех српског руководства да политички материјализује своје војне победе, као и развој међународних околности које нису ишле у прилог устаницима. У том периоду Србији је било неопходно да пронађе снажног савезника, кога је она видела првенствено у Русији. Од тада Запад почиње да доживљава Србију као руског савезника на Балкану и природну екстензију руских интереса у овом региону. Упркос неслагањима на спољнополитичком плану и краху ослободилачке борбе, Русија је оставила снажан утицај на изградњу српске војске. То се првенствено огледало у присуству руских војних формација и инструктора на устаничкој територији, што је условило преузимање руског начина организовања, обуке и дејстава на оперативном и тактичком нивоу.

Обраћање Милоша Обреновића на Сабору у Такову, априла 1815. године, обележило је наставак српске револуције. Други српски устанак имао је израженију политичку димензију, што указује на сазревање српске политичке елите и непходност дипломатије која заједно, са применом војне силе, може довести до реализације стратешких циљева. Прве промене у организацији српске војске почињу тек 1825. године. Избијањем Ђакове буне, Милош Обреновић увиђа недостатке народне војске и потенцијалну претњу за власт. Након сузбијања ове буне, Милош формира прве јединице стајаће војске, највише зарад сопствене сигурности, које су бројале 1.147 „здравих и гледних младића“. Почетне формације српске стајаће војске организоване су по моделу аустријске војске², што је било очљиво и по изгледу њихових униформи (Ратковић-Костић 2007: 16).

2) Део официрског кадра који се бавио организацијом војске били су бивши аустријски официри попут Магије Христића, Петра Поповића, Саве Светића, итд.

Присуство Русије на Балкану било је од великог значаја за развој Другог српског устанка. Акерманском конвенцијом 1826. године Србија је добила нове гаранције, а победа Русије 1828. године присилила је Порту на потписивање Једренског споразума 1829. године, којим се Београдском пашалуку враћа шест нахија. Рат између Отоманске и Руске империје 1828. године такође је обавезао Порту на издавање два Хатишерифа, из 1830. и 1833. године, којима је постављен темељ развоја српске државе са високим степеном аутономије у оквиру Отоманске царевине. За српске оружане снаге ово је било од изузетне важности, с обзиром на то да је Хатишериф из 1830. године допуштао формирање оружане силе ради очувања реда и мира (Јанковић и Мирковић 1987: 108-114).

Хатишерифом је проширена унутрашња аутономија Србије, која је омогућавала даљи развој војних снага, што је било видљиво 1831. године, када је формирана нова пешачка гарда којом је, заједно са постојећом, командовао руски капетан Михајло Павлов. Коњица је такође проширена тако што је формирана Коњичка гарда 1832. године у Крагујевцу, која ће касније, године 1836, бити удвостручена, организацијом специјаланог вода Коњичке гарде. Артиљерија српске војске модернизована је и проширена на четири батерије, захваљујући новим топовима из Турске и Аустрије, што је био резултат спољнополитичког ангажовања кнеза Милоша, у периоду између 1835. и 1837. године. Осим експанзије у виду квантитета, акценат је стављен и на унутрашње уређење војске. Штампанем *Правила војничких* и указом кнеза Милоша о војној дисциплини која прописује покорност ниже рангираних војника својим старешинама, знатно је побољшан квалитет хијерархијске структуре, што уједно представља и темељ сваке војске (Ратковић-Костић 2007: 17-19).

Формирањем већих војних формација створила се потреба и за квалитетнијим војним руководећим кадром. Један од главних задатака регуларне војске био је да изграђује војнички дух код српских војника, али и да их оспособљава у елементарној писмености. У току Милошеве владавине било је неколико покушаја стварања војних школа. Један од таквих била је и Рајићева идеја стварања трогодишње војне школе у Пожаревцу, по узору на европске школе тог времена. Ипак, за реализацију ове идеје није било довољно материјалних средстава, а наставни кадар, који је требало да буде састављен од војних официра из Русије, Аустрије и Немачке, није обезбеђен. Идеја о оснивању војне школе остварена је ипак 1838. године у Пожаревцу, стварањем Војне академије под управом Стефана Херкаловића. По-

ред организације домаћег војног школства, кнез Милош настојао је да додатно унапреди официрски кадар школовањем у иностранству. До реализације ове идеје дошло је када је тридесет младих српских војника, по десет из сваког рода, 1833. године послато на додатно школовање у Русију (Пршић 1997: 32-33). Упркос мишљењима да школовање војних официра у иностранству може лоше да утиче на њихов однос према отаџбини, искуство и знање које су официри стицали у европским војним школама било је од великог значаја за будући развој српске војске. Након неуспешног покушаја обарања Устава, кнез Милош 1839. године абдицира, чиме се завршава његова епоха апсолутизма. На крају његове владавине процењује се да је српска војска у ратном стању била у могућности да мобилише између 70.000 и 100.000 војника, а поседовала је око 50 топова и војну опрему у вредности од милион сребрних форинти (Ратковић-Костић 2007: 17-19, 21).

2. СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Након Милошеве абдикације, и променом династија, уставобранитељи сврставају војску под Министарство унутрашњих дела, уједно смањујући број регрута на најнижи ниво. Овај политички потез знатно је ограничио даљи развој војске која је била од великог значаја у периоду стварања државе. Ипак, два сукоба средином XIX века подстакла су даљи развој српске војске. У питању су српско-мађарски сукоб 1848. године и Кримски рат (Ратковић-Костић 2007: 2). Кримски рат (1853-1856), чији се узроци могу наћи и у Кучук-Кајнарџијском миру, довео је Русију у врло неповољан стратешки положај. Често окарактерисан и као „први модерни рат“, овај конфликт суочио је Русију са армијама Турске, Француске, Британије и Сардиније, а завршио се поразом Руске империје (Шумахер 2014: 69). Неутралност Србије у овом рату није спречавала њене држављане да учествују у њему; наиме, руске оружане снаге су једина европска војска у коју су српски подофицири и официри одлазили својевољно. Ђока Влајковић био је један од првих који је то учинио 1851. године. По завршетку јункерске школе у Петрограду учествовао је у Кримском рату, где је стекао име севастопољског јунака (Ђукић 2013: 29). Иако је Србија у овом рату била неутрална, због чега је касније и награђена, територија државе претворена је у војни логор. Попис војника имао је одлике масовне регрутације, а војна обука није мимоишла ни ђаке. Према

попису из 1854. године, 80.000 људи било је спремно да се у случају сукоба одазове војном позиву, док је исте године додатно изливено још 55 топова. У периоду Кримског рата урађена је и скица првог одбрамбеног плана државе (Ратковић-Костић 2007: 24).

Са доласком Михајла Обреновића на престо, српска политика почиње да мења свој правац. Променом Устава из 1838. године, уставним законима и формирањем Народне војске 1861. године, кнез Михајло задао је нове циљеве српској спољној политици. Нови спољно-политички циљеви подразумевали су стварање слободних држава на Балкану акцијом балканских народа, али без мешања страних сила, у чему се види и прва назнака Балканског савеза (Антић 2013: 156). Главна идеја формирања народне војске, поред стратешких циљева, била је утемељена и на економским разлозима. Наиме, стварањем народне војске, српско становништво би било финансијски растерећено (и то до десет пута), што не би било изводљиво даљим развојем стајаће војске. Објављивањем *Закона о устројенију народне војске* 1861. године, војску су сачињавали сви Срби од 20 до 50 година старости, распоређени: у пешадију, која се састојала од 17 пукова; артиљерију, од 6 батерија; коњицу, од 17 ескадрона и инжињерију, од 17 одељења пионира. Срж народне војске била је у њеној економичности, која се базирала на томе што војници нису били плаћани и сваки војник морао је сам да обезбеди себи оружје и униформу, али и да се брине о њима (Ратковић-Костић 2007: 25-27). Економичност као идеја-водиља при формирању народне војске проузроковала је видљив мањак оружја и војне опреме. Лоше материјално стање српске војске и могућност рата са Турском 1862. године, навели су Русију да пошаље 70.000 пушака као поклон српској војсци. Током Михајлове владавине, велики број српских официра такође је послат на школовање у Русију (Ђукић 2013: 24-25).

Вазална кнежевина Србија имала је респектабилне оружане снаге, које су износиле око 200.000 војника, наспрам целокупне популације државе, коју је чинило око милион становника. Србија се издвајала од осталих народа Балкана захваљујући оваквој војсци, а на међународном нивоу српска војска је кнежевини доносила углед и одређену позицију међу европским силама. У периоду од 1866. до 1867. године, упркос различитим проценама борбене готовости српске војске и њеног материјалног стања, преговори са Црном Гором, Грчком, Бугарском и Румунијом резултирали су првим Балканским савезом, на чијем је челу била Србија. Упркос томе што су савез сачињавале партије и вазалне самоуправе, а не самосталне државе, промене које

су настале овим регионалним подухватом показале су зачетак удруживања балканских народа, који ће утицати на даљи развој међународних догађаја током XIX и XX века (Ђорђевић 1984 : 53-56).

Промене у спољној политици Србије које су настале крајем Михајлове владавине умногоме су последица аустријског пораза 1866. у рату са Немачком, али и снажног руског утицаја на Балкану. Ради остваривања својих стратешких интереса, првенствено у Босни, Аустрија је покушавала да наведе Русију на сарадњу са њом и са осталим европским силама, како би се извршио колективни притисак на Порту. Аустријска влада била је свесна да Турска мора да се реформише, што је у неким аспектима подразумевало даље ширење српске аутономије, које се и остварило 1867. године, напуштањем турских гарнизона у Србији. Како би обезбедила своје присуство међу словенским народима Балкана, Дунавска монархија сматрала је да сарадња са Русијом у овом региону може бити од великог значаја. За Угарску краљевину ово је такође било од изузетне важности, али је представљало и својеврсну претњу. Угарски премијер Ђула Андраши био је опседнут панславизмом балканских народа као претњом по виталне интересе монархије, док је на Руску царевину гледао као на узурпатора мађарске власти који стално „шурује са Словенима“. Страх од ширења руског утицаја на Балкану формирао је идеју да словенско становништво треба удаљити од Петрограда, а Аустрију позиционирати као бедем наспрам Русије. Андраши је наизглед параноично, али свакако јасно дефинисао однос Русије и Угарске, као и руских интереса на овим просторима: „Русија је била и биће опсесија и бабарога свим Мађарима. Мађари се плаше Русије зато што се Руси ослањају на Словене унутар монархије и тиме покушавају да је униште и пређу преко ње како би дошли до својих награда у Србији и Хрватској и коначне доминације на Дунаву“ (Армор 2009: 632-636).

У последњим деценијама XIX века велики број европских армија пролазио је кроз период технолошког усавршавања и увећања формација. Европске силе почеле су да се изједначавају у погледу војног уређења, што је нарочито било уочљиво међу државама сличног технолошког и економског развоја. Одабир стајаће или народне војске постала је главна тема дискусије у многим европским државама у овом периоду, што је у Србији и условило доношење *Закона о устројству војске* 1883. године. После атентата на Топчидеру, Србија је остала без директног наследника, а првобитни план, да Велика народна скупштина треба да изабере новог владара, убрзо је одбачен, захваљујући Миливоју Блазнавцу. Миливоје Петровић Блазнавац, војни

министар у Михајловој влади, уз помоћ београдског гарнизона успео је да устоличи малолетног Милана Обреновића (унук Јеврема Обреновића, брата кнеза Милоша). Блазнавац је такође успео да створи и Друго намесништво, заједно са Јованом Ристићем и Јованом Гавриловићем, вршећи велики утицај на малолетног владара, а тиме и на целокупну политику државе (Триванович 1931: 414).

Период Миланове владавине био је обележен значајним међународним догађајима и променама у спољној политици Србије, који су утицали на будући развој српске државности и српске војске. На почетку Миланове владавине Србија је ушла у рат са Турском, 1876. године. У овом рату Србија је располагала са око 123.000 војника распоређених у Моравски, Дрински, Тимочки и Ибарски корпус, али без већег успеха (Ратковић-Костић 2007: 30-32). Пораз који је Србија претрпела у овом сукобу био је производ лоше стратешке процене, лоше дипломатије (Аустроугарска и Русија нису желеле рат са Турском) и генерално неспремне војске за рат. Слабо материјално стање у којем се налазила тадашња српска војска потврђује и податак да је краљ Милан уочи предстојећег руско-турског рата покушавао да скрене пажњу руском цару на то да је српској војсци, иако је спремна да руској војсци пружи подршку, потребно око 3.000.000 рубаља за војну опрему и око 1.000.000 рубаља месечно, како би покривала сопствене трошкове (Триванович 1931: 435). Наредне, 1877. године, руска политика је слала нејасне сигнале српској власти, што је донекле и показивало будући план Русије, који ће се реализовати стварањем велике Бугарске. Контрадикторности у руској спољној политици према Србији биле су уочљиве и раније. Наиме, 1876. године, руски конзул у Београду, Карцов, одговарао је Србију од рата са Турском, претећи да неће добити никакву помоћ од Русије. Насупрот овом официјалном ставу, у приватним разговорима руски конзул саветовао је краља да се не обазире претерано на ова упозорења. У много чему контрадикторан став конзула показивао је тадашњу нејасну политику Русије према региону Балкана. Српска објава рата Турској двојачко је прихваћена у Русији. Док је политичка елита негодовала, панслависти и либерали објаву рата прихватили су са одушевљењем, позивајући на коначно ослобођење братског народа. Бивши руски генерал Чернајев са добровољцима убрзо се придружио Србима у Београду 28. априла 1876, упркос противљењу руског цара. Чернајев и добровољци отворено су подржали династију Обреновића, као и српске напоре за ослобођење, што је касније и условило да руски генерал буде проглашен српским држављанином и командантом Источног фронта. Један

од главних разлога што званична Русија није подржала Србију 1876. године био је страх од ширења сукоба у који би се уплеле и остале европске силе, као што се и видело из писма које је Горчаков послао српском министру војске: „Препустимо све шанси. Нека оружје одлучи која страна ће победити, а која ће бити уништена“ (Хераклидис и Далија 2015: 173-174).

Одлука Русије о стварању велике Бугарске Санстефанским миром била је у складу са јачањем тадашњих руских геостратешких претензија ка мореузима на Црном мору. Ристићу је било јасно да српска експанзија не може да се одвија у правцу југозапада, јер директно долази у сукоб са аустријским интересима. Ипак, територије око Пирота, Врања и Трна, за чије ослобођење је проливена српска крв, да би на крају припале Бугарској, изазвале су снажно негодовање српске власти. Упркос томе, српски протести наишли су на хладну искреност руске владе: „На првом месту су интереси Русије, затим Бугарске па тек онда Србије; ипак у неким случајевима интереси Бугарске могу да буду изједначени са интересима Русије“ (Триванович 1931: 437). Иако је ово рефлектовало официјелну политику Руске царевине као и *de facto* стање у региону, није било подједнако прихваћено у свим деловима руске владе. Пјотр Андрејевич Шувалов, тадашњи саветник руског цара, сматрао је Санстефански уговор за највећу глупост коју су Руси могли да начине, додајући на то да је Игњатијевљева Бугарска обична бесмислица (Хераклидис и Далија 2015: 178). Санстефански мир и Берлински конгрес остварили су двојак утицај на Србију. Берлинским конгресом Србија је добила дуго очекивану независност и проширење територије.

Друга половина Миланове владавине обележена је још једним неуспешним конфликтом. Рат против Бугарске 1885. године затекао је државу у прелазном периоду у коме је народна војска расформирана, а уместо ње уведена стајаћа војска. *Закон о војном устројству* 1883. године, којим је требало реализовати ову реформу, предвиђао је десетогодишњи подухват у коме би сви војници прошли обуку и створили оружане снаге од око 100.000 војника. Уочи рата, Србија је имала само 28.000 оспособљених војника у сталном кадру. Упркос томе што је војска поседовала нове пушке (које су се сматрале бољим од бугарских), војници нису били увежбани, а велики недостатак муниције додатно је отежавао целокупну ситуацију. Војска се суочавала са проблемима и у другим родовима, попут артиљерије. Француска није успела да испоручи нове топове Србији, док су постојећи топови били исувише стари и истрошени у претходним ратовима и нису омогућа-

вали ефикасну употребу. Главни командант војске био је краљ Милан, а за начелника штаба постављен је Јован Петровић, који је уједно био и министар војни. Иако је био школовани официр, Петровић није имао веће ратно искуство. Сматрало се да је краљ Милан избегавао да позове у службу искусније команданте (попут Белимарковића, Протића или Хорватовића), јер је страховао да поред старијих и искусних војсковођа његова ратна слава неће доћи до изражаја. Основни циљ српског ратног плана било је заузимање бугарске територије која се сматрала српском, односно територије која је неправедно припала Бугарској. Веровало се да неће доћи до већег сукоба, јер се сматрало да ће се велике силе умешати и прекинути даљи сукоб чим се заузму територије између Видинског округа и Лима и Софијски округ до Ихтимана. Ово се, ипак, није остварило, као ни експанзионистичке намере којима се краљ руководио. Расипање трупа и претерано појачавање помоћних војски побочних одељења, уједно са одсуством јасног фокуса снага на главне снаге непријатеља, довеле су до пораза. Поред стратешких мањкавости не треба изоставити ни политичку димензију овог рата. Српско-бугарски рат покренут је и због одређеног страха од унутрашњег непријатеља, то јест радикала и њихове масовне емиграције у Бугарску. Целокупна политичка атмосфера у држави није показивала жељу народа за новим сукобом са православним суседом, што је на крају и довело до пораза српске војске у овом рату (Јовановић 1934: 262-270).

Обележена неуспешним ратовима, владавина краља Милана није омогућила очекивани напредак српске војске. Највећи помак војске за време његове власти вероватно представља оснивање Генералштаба. Иако је формирање ове институције почело још 1860. године, тек 1876. године, на основу Уредбе о устројству Генералштаба, основан је Генералштаб као саставни део Министарства војног. Сачињен по угледу на пруски (подељен у три дела: на Оперативно, Географско и Историјско одељење), Генералштаб је имао 15 официра у миру и места за 59 официра у ратној формацији (Ђукић 2015: 3). Након Миланове абдикације 1889. године, уследиле су промене и у спољној политици државе, што је било видљиво поготову на војном плану. Војни министар, Димитрије Ђурић, 1891. године шаље 22 српска официра на школовање у Русију, што уједно представља и врхунац оваквог типа сарадње. Поновно окретање ка Русији одражавало је спољнополитичку оријентацију српске владе почетком деведесетих година XIX века (Ђукић 2013: 48).

3. ЈАЧАЊЕ БИЛАТЕРАЛНИХ ОДНОСА ДО ПРОПАСТИ РУСКОГ ЦАРСТВА

Дешавања која су отпочела у Македонији 1908. године узроковала су смену власти у Отоманској империји наредне године и успостављање новог режима на Босфору. Одмах по заузимању власти, нова реформистичка партија „Младотурци“ почела је да показује империјалистичке тежње ка Балкану, које су представљале потенцијалну претњу државама на овим просторима. Анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, притисак на балканске државе да сачувају своју сувереност постао је још већи. Како би истрајале у својим националним интересима, државе Балкана, уз подршку Русије, формирају Балкански савез, у оквиру којег 1912. године улазе у сукоб са Турском. Србија, Црна Гора, Грчка и Бугарска у Првом балканском рату успеле су да за врло кратко време савладају турске снаге и уједно уклоне турску власт са европског континента. Потписивањем мира у Лондону 1913. године Турска је изгубила све територије на Балкану, што је уједно представљало и делимично остваривање руских стратешких циљева на овим просторима (Поповић : 219-224). Резултати Првог балканског рата изазвали су одушевљење у целој држави. Победе српске војске у Македонији и излазак на обале Јадранског мора створили су могућност да Србија оствари и свој други стратешки циљ. Интервенцијом Аустроугарске, српска војска је ипак била принуђена на повлачење, а излаз на море одсечен је стварањем албанске државе. Незадовољна резултатом Првог балканског рата, бугарска војска се у лето 1913. године сукобила са својим доскорашњим савезницима. Поред чињенице да је временски кратко трајао, Други балкански рат остаће обележен и по томе што су православне земље, које су читав век ратовале за еманципацију од отоманске власти, ушле у међусобни сукоб предвођен експанзионистичким жељама (Антић, 2013: 237-242). Из међународне перспективе, најважнија геополитичка последица балканских ратова је стварање независне Албаније. Ономогућавање Србије да изађе на море, као и спречавање ширења Црне Горе, за Аустроугарску и Италију било је од великог значаја, с обзиром на то да се на тај начин уједно ограничавало и даље ширење руског утицаја на Балкану (Драшкић 2000: 85-89). Балканским ратовима окончана је дуга епоха XIX века и уоквирено је стварање националних држава на овим просторима.

Након два балканска рата Србија је била у лошем материјалном стању, што је било очигледно у свим сферама друштва, укључу-

јући привреду, политику и војску. Ратни сукоб са противником који је имао изузетно већу и квалитетније опремљену војску био је апсолутно непожељан из српске перспективе. Током балканских ратова утрошена је велика количина новца за око 400.000 војника током десет ратних месеци, што је проузроковало економску кризу у Србији почетком 1914. године. Најпродуктивнији слој становништва, који се бавио пољопривредом, био је ангажован током ратова, што се изузетно лоше одразило на економију државе, с обзиром на то да је већим делом била базирана на пољопривредној производњи. Последице ова два рата биле су уочљиве и у структури становништва. Србија је током ратова изгубила око 90.000 војника, што је представљало скоро четвртину њених војних снага. Залихе оружја, муниције и војне опреме, коришћене током ових конфликта, биле су готово у потпуности исцрпљене. Наиме, Србија није добила нове испоруке војне опреме и муниције још од 1912. године, а поправке постојеће војне опреме отпочете су тек са избијањем сукоба 1914. године. У светској историји, српска војска пред Први светски рат окарактерисана је као „дружина сељака“, с обзиром на очигледну дотрајалост и мањкавост оружја и војне опреме. Непосредно пре Сарајевског атентата 1914. године, Никола Пашић одбио је грчки позив за војно савезништво против Турске, уз објашњење да су српске војне снаге у потпуности неспремне за још један ратни подухват, што најбоље потврђује неспремност српске војске за предстојећи светски рат (Лион 1997: 495-499).

Крајем XIX века Русија се такође суочавала са унутрашњим проблемима. Делови царевине видно су заостајали у технолошком и привредном развоју у односу на тадашње државе Европе. Русији је модернизација привреде, инфраструктуре, али и војних снага била неопходна. Партнера у овом подухвату Русија је нашла у Француској, која је у то време била спремна да јој пружи неопходне инвестиције. Савез између ове две империје, осим економске димензије, показивао је и почетне међународне поделе европских сила, што се касније и остварило у Првом светском рату. Агресивна политика Немачке и тежња да наметне свој утицај туђим колонијалним територијама наговештавала је будући конфликт на европском континенту. Русија, слично Србији, није била у потпуности спремна за нови рат, који ће имати светске размере (Стојановић и Благојевић 2015: 253-254). Политички напори Русије да се овај сукоб спречи, или да се његовим одлагањем макар добије на времену, виде се у најмање два потеза руске дипломатије. Прво, у руској интервенцији у сукобу између Београда и Беча око турских пруга које је Србија добила након балканских ра-

това. Русија је настојала да одржи што је могуће дуже *status-quo*, да би за то време своју и војску својих балканских савезника припремила за рат (Бестужев 1966: 110). Исто тако, притисак који је Русија извршила на Србију марта 1909. године, заједно са другим великим силама Европе, да призна анексију Босне, такође се може сматрати тежњом Русије да се рат избегне (Тимофејев и Кремић 2014: 6).

У Први светски рат Србија је ушла са војском чији су темељи постављени 1883. године. Краљевина Србија уочи избијања рата није имала времена да изврши неопходну реорганизацију војске, што је проузроковало улазак српске војске у сукоб са формацијама из балканских ратова. Након почетних успеха 1914. године, којима је српска војска стекла велики углед међу савезницима, уследио је врло тежак период повлачења преко Албаније. На острво Крф успело је да пристигне око 150.000 српских бораца, који су после опоравка пребачени на Солунски фронт. Услед великих људских губитака, реформисана је српска војска током нове офанзиве из Грчке. Упркос оваквим губицима, српској војсци одговарало је да буде распоређена на Солунском фронту, јер је одатле водио најкраћи пут за Србију, а такође је одговарало и савезницима који су се трудили да појачају своје редове реорганизованим српским војним снагама (Ратковић-Костић 2011: 101-112). Успех српске војске на почетку Првог светског рата остварен је снагом и спремношћу српског војника, као и способностима официрског кадра, што је поготову било приметно у артиљеријским јединицама. Немачка доктрина маневрисања *Auftragstaktik*, коју је српска војска усвојила крајем XIX века, подстицала је флексибилност и децентрализованост командне струкутре. Немачка доктрина омогућавала је нижим официрима да самостално делују у односу на тренутно стање и кретање непријатеља, али придржавајући се општег војног плана и стратешких циљева (Тимофејев 2017: 108-109). Ратни план Србије био је дефанзивног карактера, што је било разумљиво с обзиром на материјално стање војске и стратегијско-географски положај у коме се држава налазила уочи рата³. Главна идеја плана била је да војска буде дефанзивно распоређена док се политичка и стратегијска ситуација не разјасни и непријатељ не покаже своје намере. У складу са циљевима ратног плана, Прва и Друга армија распоређене су око Велике Мораве и Колубаре, Трећа армија заузела је позицију око Ваљева, а

3) Србија је са севера и запада била ограничена аустроугарском територијом у дужини од 600 километара, а уласком Бугарске у рат непријатељска граница се проширила за још 500 километара. Од руског фронта граница је била удаљена око 600 километара, а од француског у ваздушној линији око 2.000 километара. Могућност непосредне помоћи савезника у том периоду није била могућа.

један армијски одред распоређен је око Ужица. За разлику од Србије, ратни циљеви Аустроугарске били су офанзивни и фокусирани на уништење српске државе и анексију њених територија (Стојановић и Благојевић 2015: 274-275).

Главне стратешке циљеве Русије на Балкану током Првог светског рата представљали су мореузи, Босфор и Дарданели. Интересовање Русије за мореузе почиње за време владавине Катарине II, када се Русија устоличила на обалама Црног мора, да би током времена економски и стратешки значај ових мореуза за Руску царевину постајао све већи. У периоду између 1906. и 1913. године, руске луке на Црном мору, које су служиле за извоз робе, обављале су четвртину руске међународне трговине. Контрола ових мореуза једним делом утицала је на модернизацију и развој руске економије, док је Турској омогућавала да врши притисак на све државе Црног мора, диктирајући услове протока робе кроз мореузе. Пре Првог светског рата постојали су дипломатски напори Русије да се позиционира на мореузима. Руски дипломата и министар иностраних послова, Александар Изволски, покушао је 1908. године да склопи договор са Аустроугарском, којим би Русија прихватила анексију Босне, али би тиме Аустроугарска подржала Русију и позиционирање њене ратне морнарице на мореузима. Други покушај био је за време италијанско-турског рата 1911. године, када је Русија покушала да искористи неповољан положај Турске и изврши притисак, чиме би обезбедила место својим ратним бродовима на мореузима. Оба покушаја била су неуспешна. Нови министар спољних послова, Сезанов, учећи на грешкама својих претходника, схватио је да ће заузимање мореуза бити једино могуће у контексту великог паневропског конфликта (Боброф 2000: 77-79). Након турских напада у Црном мору, руски стратешки циљ постао је „враћање православног крста у цркву Свете Софије“, што је уједно подразумевало и успостављање контроле над мореузима. Турски мореузи били су од великог значаја за Русију и могу се поредити са значајем Гибралтара за Велику Британију, или Панаме за Сједињене Државе (Тимофејев 2017: 231-232). Мореузи на Црном мору и у данашње време представљају врло битну геополитичку тачку у спољној политици Русије и њеним односима са Турском.

Уласком у Први светски рат, Руска империја је такође покушавала да ограничи даљу германску експанзију ка југоистоку, а истовремено и да потисне Турску даље од Европе. За Србију, ово је било од велике важности, јер су се руски ратни циљеви поклапали са српским, што је и омогућило српској влади да се квалитетније и на објектив-

ним основама реалполитике приближи Русији (Тимофејев 2014: 9). Руски ратни план конципиран 1912. године то донекле и потврђује. Петроград је доживљавао Немачку као велику претњу, вероватно већу од Аустроугарске, те је стога распоред руских дивизија био фокусиран на оне фронтове на којима ће се сусрести са немачком војском. Вођен овим планом, руски Генералштаб појачавао је војне снаге на Северозападном фронту, на рачун Југозападног. Веровало се да дефицит у људству Југозападног фронта неће бити пресудан, јер ће вештина и храброст руске војске однети победу над мултиетничком војском Аустроугарске, која се суочавала са дефетизмом и дезинтеграцијом (Стојановић и Благојевић 2015: 271-272). Борба Русије против аустро-немачког експанзионизма и ширења интереса централноевропских империја даље на исток уједно је учинила да Србија постане значајан савезник Русије. Значај Србије у ширем геостратешком контексту Балкана, као и за контролу мореуза, види се у томе да је држава представљала „капију Балканског полуострва“ империјалним силама Европе (Тимофејев 2014: 54).

Сарадња руске и српске војске постојала је од почетка рата. Након охрабрујућег одговора руског цара да „Русија неће напустити Србију“, јула месеца руска војска креће у делимичну, а затим и у општу мобилизацију. Са почетком конфликта, Русија је успела да испоручи око 100.000 брзометних пушака са муницијом, прехрамбене производе и сточну храну, а током зиме осталу војну опрему и артиљеријско наоружање. Поред материјалне помоћи, руски војни врх вршио је велики утицај на Србију у погледу војних операција. Руска војна команда често је захтевала од српске војске да изврши офанзиву против Аустроугарске, што је било тешко извести. Битка на Церу била је помно испраћена од стране савезника, а инструкције које је српска војска након овога добила (да крене у офанзиву, због преуспешности аустроугарских снага на Русију и Француску), говоре и о томе да су савезници полагали велике наде у српску војску. Ауторитет Русије и руског цара у српском народу и у српским политичким круговима био је изузетно висок, што је условило да се захтеви руске Врховне команде углавном и у потпуности испуњавају (Тимофејев 2014: 82-89).

У другој фази рата, на Солунском фронту, Русија је такође била присутна у српским војним редовима, све до почетка Октобарске револуције. Русија је препознала значај Солунског фронта, што је за српску војску било од велике користи. Наиме, руски генерал Алексејев проценио је да се одлучујућа битка неће одиграти на два главна фронта, где су концентрисане највеће снаге непријатеља, већ овога

треба стратешки изненадити и потући на споредним фронтовима. Солунски фронт је након овог плана појачан новим трупима, међу којима је било и много добровољаца из Русије. Савезници су у том периоду са доста резерве посматрали развој руско-српског савезништва, због потенцијалног јачања даљег руског утицаја на Балкану. Оклевање осталих савезника да појачају војне снаге на Солунском фронту променило се после разговора у Паризу и савезничке конференције у Петрограду, на којима је одато посебно признање српској војсци, али је такође одлучено да јој се мора помоћи услед великих напора које је претрпела (Бјелајац 2014: 40-42; Денда 2014: 116-118). Након пробоја Солунског фронта рат је у великој мери био решен. Ипак, револуција која је задесила царску Русију није јој допустила да дочека крај рата, заједно са осталим савезницима. Преданост руског цара својим спољнополитичким идеалима и жеља да помогне Србији могле су се видети у последњој посети српског војног изасланика, Лонткијевића, марта 1917. године. У последњој посети, Николај II је Лонткијевићу пренео да је сматрао својом обавезом да напусти престо, како би рат имао победоносан исход, и да се нада да ће савезници испунити своје обавезе и дуг према Србији, како би остварила своје националне циљеве. Касније истог дана, донешена је одлука о лишавању слободе цара Николаја II и његове супруге, што је истовремено обележило и крај Руске царевине (Вишњаков, 2014: 238-239).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Српска војска била је од суштинског значаја за остваривање и очување српске слободе током XIX века, али и током Првог светског рата. Развој српских оружаних снага није представљао само инструмент за изградњу српске државности, већ и средство спољне политике Србије, која је током XIX века била у константном фокусу европских сила. Русија, у тежњи да испуни своје стратешке интересе на Балкану, много пре Кучук-Кајнарџијског мира видела је у Србији савезника који јој може помоћи у бољем позиционирању у региону. Билатералне везе, изграђене на културолошкој и религијској блискости народа, такође су одражавале и континентални карактер Руске империје и њених интереса у овом делу Балкана. Као последица снажног руског утицаја на развој српске државности током XIX века, српска војска преузела је бројне принципе функционисања руских оружаних снага,

што је умногоме остварено захваљујући школовању српских официра у руским војним школама, али и ангажовањем руских официра у командовању српским војним формацијама. Утицај руске војске на формирање и организовање српске војске јасно показује и чињеница да су чак и правила војске из 1808. и 1813. године написана управо на руском језику. Управо је у овом периоду Запад, преваходно Беч, Берлин и Лондон, перципирао Србе као експоненте руских интереса на Балкану, што је мантра која се и данас користи.

Упркос међународним и унутрашњим изазовима са којима су биле суочене, Србија и Русија успеле су да одрже блиске билатералне везе и савезништво током Првог светског рата, што се огледало и у војној помоћи коју је Руска царевина пружала Србији. Велики рат тестирао је оружане снаге свих европских сила, а Русији омогућио да се приближи остварењу својих геополитичких циљева у ширем региону Балкана. Национални циљеви Србије, који су се поклапали са стратешким идејама Руске империје на Балканском полуострву, омогућили су Србији да, поред снажног савезника у ратним дејствима, такође добије и представника у међународним круговима, који ће заступати њене интересе. Октобарска револуција, која је обележила почетак краја царевине, спречила је Русију да као победник дочека крај Првог светског рата, али је такође показала и истрајност руског цара у намери да помогне српском народу и опстанку његових идеала, који се нису увек базирали на стриктним принципима реалполитике.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић 2013: Чедомир Антић. *Српска историја*. Београд. Вукотић медиа.
- Армор 2009: Ијан Д. Армор. „Apple of Discord: Austria-Hungary, Serbia and the Bosnian Question 1867-71“. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 87, No. 4, pp. 629-680.
- Бестужев 1966: И. В. Бестужев. „Russian Foreign Policy February-June 1914“. *Journal of Contemporary History*. Vol. 1, No. 3, pp. 93-112.
- Боброф 2000: Роналд Боброф. „Behind the Balkan Wars: Russian Policy toward Bulgaria and the Turkish Straits, 1912-13“. *The Russian Review*, Vol. 59, No. 1 (Jan., 2000), pp. 76-95.
- Денда 2017: др Далибор Денда и др Марио Кристијан Ортнер. *The Great War*. Београд. Институт за стратегијска истраживања.
- Десница Ђ. 1970: Гојко Ђ. Десница. „Војна реформа у устаничкој Србији 1808. године“. *Војноисторијски гласник*, 1/1970, Београд, стр. 273-284.
- Драшкић 2000: Сретен Драшкић. *Европа и албанско питање 1830-1921*. Српска књижевна задруга. Београд.

Јанковић и Мирковић 1987: Драгослав Јанковић и Мирко Мирковић. *Државноправна историја Југославије*. Научна књига, Београд.

Ђорђевић 1984: Живота Ђорђевић. *Српска народна војска 1861-1864*. Народна књига, Београд.

Ђукић 2013: Слободан В. Ђукић, *Страни утицај на развој српске војне доктрине 1878-1918. године*. Докторска дисертација, Београд 2013: Филозофски факултет.

Ђукић 2015: Слободан Ђукић. „Оснивање и рад главног генералштаба српске војске 1876–1912. године“. *Војно Дело 2/2015*. Министарство одбране Републике Србије, Београд, стр. 327-342.

Јелавич 1991: Барбара Јелавич. *Russia's Balkan entanglements 1806-1914*. Кембриџ Уједињено Краљевство, Cambridge University Press.

Јовановић 1934: Слободан Јовановић. *Влада Милана Обреновића*. Београд. Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон.

Марковић Радослав: *Војска и наоружање Србије Кнеза Милоша*. Издавачка установа Српске академије наука, Београд, 1957.

Карактер руско-српског савеза 1807 до 1812. 1954. ВИГ 5/1954. Београд.

Лион 1997: Џејмс М.Б. Лион. „A Peasant Mob: The Serbian Army on the Eve of the Great War“. *The Journal of Military History*, Vol. 61, No. 3. pp. 481-502.

Ратковић-Костић 2007: Славица Б. Ратковић-Костић. *Европеизација српске војске 1878-1903*. Београд, Војноисторијски институт.

Попов 2013: Попов Чедомир, Живојиновић Драгољуб и Марковић Слободан. *Два века модерне српске дипломатије*. Балканолошки институт САНУ, Београд.

Пршић 1997: Милоје Пршић. „Кадрови српске војске од Првог српског устанка до избијања и у време Источне кризе“. *Војноисторијски гласник*. 2-3/1997. Београд, стр. 29-43.

Стојановић 2015: Станислав Стојановић и Вељко Благојевић. „Стратегијски контекст Првог светског рата“. *Војно Дело 1/2015*. Министарство одбране Републике Србије, Београд, стр. 250-278.

Секулић Милоје: „Битка на Мишару“, *Војноисторијски гласник*, 1/1951. Београд, стр. 95-113.

Тимофејев 2014: Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић. *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*. Београд, Институт за новију историју Србије.

Тимофејев 2014: Алексеј Тимофејев (ур.) *Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови*. Београд, Институт за новију историју Србије.

Триванович 1931: Васо Триванович. „Serbia, Russia, and Austria during the Rule of Milan Obrenovich, 1868-78“. *The Journal of Modern History*. Vol. 3, No. 3. pp. 414-440.

Хераклидис 2015: Алексис Хераклидис и Ада Далија. „The Balkan crisis of 1875–78 and Russia: between humanitarianism and pragmatism“. *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century*. Manchester University Press. pp. 169-196.

Ur. Terzic Milan 2011: ддр Јованка Шарановић. *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*. Београд. Институт за стратегијска истраживања, Одељење за војну историју.

Шумахер 2014: Лесли Рогни Шумахер. „The Eastern Question as a Europe question: Viewing the ascent of 'Europe' through the lens of Ottoman decline“. *Journal of European Studies* 2014. Vol 44. Issue 1. pp. 64-80. DOI 10.1177/0047244113508363

Veljko B. BLAGOJEVIĆ
Igor PEJIĆ

RUSSIA AND THE DEVELOPMENT OF THE SERBIAN MILITARY
FROM 1805 TO 1917

S u m m a r y

The battle for emancipation from the Ottoman rule was the focal point and main aspiration of the Serbian people during the 19th century. The struggle against the „Sick man of Europe“, which started in the first decade of the 19th century, had shown the necessity of possessing an organized military force, led by professional military cadre, as well as definitive strategic planning that would have determined the course of the battle for liberation. Simultaneously, understanding international relations and guiding your foreign policies along the lines of interests of great powers had proven to be inevitable in order to successfully accomplish any military objectives. The Serbian people achieved their independence, and even expanded their territory, only by adequately utilizing military and diplomatic potential which was at their disposal. The great and culturally close Russian Empire has long been a guardian of the Christian populace in the Ottoman Empire, which was especially important for the Serbian nation. Therefore, it comes as no surprise that the interests of Russian Tsardom have frequently overlapped with those of the Serbian people. In this fashion the Russian Empire had left a significant mark not only on the Serbian politics of that time but also on the development of the Serbian Armed Forces. This also embodies the main goal of this article, to portray the significance of Russian influence on the development of the Serbian military and its foreign policy in the period from 1805 to 1917.

Key words: The Eastern crisis, Serbian military, Russian Empire, foreign policy, strategy.

Весна С. ЗАРКОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

БОРБА СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ ЗА НАКЛОНОСТ РУСИЈЕ У МАКЕДОНИЈИ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА**

Анстракт: У раду се указује на значај путовања Фјодора Ивановича Успенског, директора Руског археолошког института у Цариграду и Павела Николајевича Миљукова, дугогодишњег професора историје у Софији. Њихова посета Македонији, у којој је бугарска пропаганда активно радила на остварењу својих циљева и била читавих двадесетак година у предности у односу на српску, изазвала је велико интересовање обе стране. Извештаји настали након овог пута нису били објективни и користили су само Бугарима. Текстови који су крајем 1898. и у првој половини 1899. године излазили у руским и бугарским часописима навели су Владу Краљевине Србије да се активније укључи у збивања на простору Македоније и појача активност своје пропаганде. За тај посао били су ангажовани искусни српски научници који су из Београда имали јасне инструкције за даљи рад.

Кључне речи: Срби, Бугари, Успенски, Миљуков, Македонија, српски конзули.

Санстефански и Берлински уговори су нанели велику штету Србији, дајући Бугарима читаве крајеве насељене Србима и дозволивши Аустроугарској окупацију чисто српских покрајина. Овакве одлуке знатно су утицале на даљи развој српско–руских односа који су довели до образовања анти–руске струје у Србији и до отуђења Србије од Русије у периоду од 1880. до 1889. године.¹ Удаљавање од Русије створило је потешкоће Србији у вођењу националне политике, која је подразумевала ослобађање Срба у Турској. Таква политика је будуће

* Научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Датуми су навођени по старом календару, онако како су забележени у историјским изворима.

1) *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том V, књига I (1890), Београд 1988, 44–47, док 14.

превасходно требало да буде усмерена ка Старој Србији и Македонији (Војводић 2011: 137). Међутим, догађаји који су крајем осамдесетих година XIX века уследили и у Србији и у Бугарској одразили су се на развој даљих српско–руских односа. Оставка краља Милана, познатог аустрофила, у Србији и долазак кнеза Фердинанда Кобуршког на престо у Бугарској, утицали су на одлуке руских државника да могу више рачунати на српски него на бугарски елеменат, који ће бити у сталном сукобу на простору Македоније.²

Фаворизовање Бугара у односу на Србе на простору Македоније започело је стварањем Бугарског егзархата. Главни протагонист стварања Бугарског егзархата био је руски посланик у Цариграду Игњатијев који је „напустио претходне концепције и, ударањем најширих граница Бугарске егзархије, које су превазилазиле бугарски етнички простор (укључујући и део територије са већинским српским становништвом), определио се за Велику Бугарску, као словенску државу“. Такав пројекат највише је одговарао његовом схватању руских геополитичких и војностратегијских интереса на Црном мору, мореузима и Цариграду и Источном Медитерану (Терзић 2011: 103–104). Био је то зачетак творевине Велике Бугарске настале у Сан Стефану.

Након Берлинског конгреса и одлуке којом је Аустроугарска добила право да окупира Босну и Херцеговину, Србија почиње активније да се интересује за јужне крајеве, који су се и даље налазили под османском влашћу. Ови крајеви нису били предмет интересовања само Срба, већ и других народа, Грка и, пре свега, Бугара, који су се трудили да на разне начине докажу да поседују већа права на ту територију и оправдају своје све активније присуство. Проверавајући ставове спољне политике засноване на схватању Игњатијева, Русија је од својих дипломата на Балкану тражила извештаје о односима међу појединим народима. У погледу македонског питања од посебне важности је био извештај конзула из Битоља јер је доносио констатацију о етнографским карактеристикама словенског становништва на ширем простору Румелијског вилајета. Значајан је извештај битољског конзула настао пред избијање Велике источне кризе (1875–1878) у којем дефинише српско–бугарске односе:

„Дејствително у народној памети [традицији, успоменама] како у Бугара, тако и Срба... сви њихови хисториски спомени датирају се од епохе турског завладања, када је обшта невоља ојачавала природна сродна одношења два народа, и околности их изазивале на борбу противу обштега непријатеља. У Бугарској и Србији певају се једне и оне исте народне песме, прослављајући једна и она иста јунаштва једних и оних истих хероја. У целој Бугарској до последњег времена славенско Богослуженије називаше се Српским. И као у Србији, тако и у Бугарској називају својима неке ста-

2) Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том V, књига I (1890), 44–47, док 14.

ре манастире, обште светиње југословенског света [...] па и етнографичне границе међу ове две народности било би веома мучно поставити у садањем времену. Живећи на северу [у односу на Битољ] Шопови припадају како Србском, тако и Бугарском племену. Сва северна Македонија сачињава прелазак из народности Бугарске у Србску. Напослетку на крајном западу Македоније, Дибралије, кои по језику, физичком типу, по наравама, и по самим историчким испитима [истраживањима] без сумње припадају Србскоме племену, називају сами себе Бугарима, мада им сва сачувства припадлеже Црној Гори и Србији“ (Стојанчевић 2011: 126).

Иако се на овај извештај руског конзула из Битоља могу ставити неке примедбе, он је у свом општем закључку исправан.

Подстрек ширењу Бугара у Македонији дао је мир склопљен у Сан Стефану, којим је створена бугарска држава у чији састав је укључена читава Македонија. Бугарске жеље и планови везани за овај простор, пре свега за Македонију, довели су до заостравања односа са Србијом, који су кулминирали у првој половини 1898. године. Односе двеју суседних земаља с пажњом су пратиле Аустроугарска и Русија, чији су се интереси, и поред потписаног споразума о очувању *status quo*-а на Балкану, подударали. Главни узрок заостравања српско-бугарских односа представљало је македонско питање. У српским дипломатским круговима преовладало је мишљење да не би било никаквог сукоба и лоших односа двеју земаља да нису постојале њихове претензије према Македонији (Војводић 1988: 204–206). У Сан Стефану је Русија пропустила јединствену прилику да, по основу правичности и начелу равноправности Срба и Бугара, уреди политичке односе између Србије и Бугарске и да истовремено, својим великим ауторитетом уклони узроке и онемогући размимоилажења и раздор међу њима (Стојанчевић 2011: 126).

Простор Старе Србије и Македоније није био довољно истражен и познат европској јавности због немогућности странаца да посету те крајеве и опишу их. Они су избегавали да долазе у овај део Османског царства због недостатка безбедности и слабих гаранција од стране турских власти. Ретки међу њима, захваљујући пре свега одважности и везама са дипломатама и турским властима, користили су указану прилику да обиђу ове пределе и запишу запажања, која су преносили својим владама или публиковали у облику путописа.

Поред путника са запада, ови крајеви су били занимљиви за проучавање и бројним посетиоцима са истока, међу којима су се нашли и Фјодор Иванович Успенски, директор Руског археолошког института у Цариграду и Павел Николајевич Миљуков, дугогодишњи професор историје у Софији. Њихова, као и посета већине путника из Русије и са истока, требало је да има само научни карактер, с циљем прикупљања археолошких и историјских података, нарочито у

Битољском вилајету, Серском и Драмском санџаку. Међутим, посета двојице руских истраживача изазвала је велику пажњу, како код Срба, тако и код Бугара, чији се представник Атанас Шопов, ранији секретар бугарског Егзархата у Цариграду, трудио да их одврати од оних крајева где је било српског и грчког елемента. На другој страни, конзули Србије у Солуну и Битољу су настојали да Русима прикажу актуелну ситуацију и укажу на бројне проблеме са којима се српски народ свакодневно суочавао, не изостављајући да укажу на порекло, језик, традицију, историјско, етнографско и црквено право Срба.

Двојица руских научника су почетком јуна 1898. године планирали да посете Солун и његову околину, обиђу Воден (данас Едеса) и Острово (данас Арниса) (северозападно од Солуна према Битољу), а након тога упуте се у Битољ и Битољски вилајет, одакле би кренули даље. Обишли су Скопље и околна села, пре свега она у Скопској Црној гори, пописали поједине цркве, натписе и записе које су пронашли у њима. На предлог руског конзула у Скопљу Виктора Машкова, у пратњи директора гиманзије Вучетића посетили су манастире Светих Арханђела у Кучевишту и Светог Николе у Љубанцу, као и цркве Свете Богородице у Побужју и Светих Арханђела у Љуботену.³ Током боравка у Љуботену детаљно су премерили цркву Светих Арханђела, преписали натпис над вратима и са фресака свете Петке, царице Јелене и краља Стефана Дечанског. Том приликом фотографисали су унутрашњост цркве. У црквама у Побужју и Љубанцу⁴ прегледали су старе рукописне књиге из којих су исписали неколико бележака. У цркви Светих Арханђела у Кучевишту преписали су натписе са светитељских икона, као и један латински текст са камене плоче која се налазила у порти манастира. Ту су видели изрезбарене певнице, као и старе олтарске двери, смештене на тавану, за које је Миљуков тврдио Вучетићу да су вредне по старини и оригиналној изради и препоручио њихово пребацивање у београдски музеј. Руски научници су у пратњи једног Бугарина посетили манастир у селу Нерези, Марков манастир, као и развалине манастира Трескавца. Они су били непријатно изненађени стањем у којем су се налазили ови споменици и уништени натписи на њима. Успенски је, по повратку у Скопље, обећао да ће о томе обавестити руску амбасаду у Цариграду и захтевати да се предузму одређене мере против таквог варварства. Двојица Руса су планирали да обиђу и места Куманово, Кратово, Тетово и њихове околине, као Грачаницу, на Косову, али су изненада одлучили да се врате – Успенски преко Солуна за Цариград, а Миљуков преко Ниша

3) О овим манастирима и црквама опширније видети у: Трифуновски 1983: 393–402.

4) У оригиналном документу који се налази у Архиву Србије грешком стоји Љуботену, уместо Љубанцу.

за Софију.⁵ Њихово путовање је било прекинуто само до јесени исте године, када су поново обишли ове крајеве.

Путовање Успенског и Миљукова изазвало је пажњу представника Краљевине Србије у Османском царству, пре свега Милојка Веселиновића, Бранислава Нушића и Ивана Иванића, који их је пратио на путу од Солуна до Водена. На том путу Иванић је опширно говорио о препрекама за отварање српских школа, молбама за њихово отварање, случајевима где су се поједине дозволе чекале и по четири до пет година, меџлису који је био задужен за решавање школских питања и изостајању српских представника у њему, друштву основаном од стране Бугара, задуженом за убијање Срба, бројним атентатима и о поткупљивању турских кајмакама који су радили у корист Бугара. Поред изложене актуелне ситуације, дискутовало се о пореклу, језику и обичајима Македонаца, српској традицији у македонским песмама, о историјском, етнографском и црквено–историјском праву Срба. Полемика која се развила наводила је Иванића на закључак да је Миљуков више нагињао ка бугарској страни, без обзира на чињеницу што је био Рус. Разлог за такво убеђење можда лежи у чињеници да је као професор радио у Софији. Иванић је сумњао и да је Миљуков послат од стране Бугара да прати Успенског и пише о Македонији у њихову корист. Успенски је више тежио објективности и наизглед био наклоњен српској страни, што се могло закључити на основу полемика, вођених у вези етнографских и историјских питања, у којима је више пута побијао тврдње Миљукова.⁶

За разлику од српских представника, који су само повремено пратили руске научнике на путу, бугарски су били много активнији. На тај начин су желели да имају увид и утицај на формирање мишљења Успенског и Миљукова. Међу Бугарима је нарочито био активан Атанас Шопов,⁷ који их је, у жељи да представи што бољу слику о бугарском присуству у Македонији, упућивао у Кукуш, (данас Килкис), седиште бугараша и кукушка села, где су код Градобора (данас Пендалофос) могли наћи остатке пута Via Egnatia (Драч – Охрид – Битољ – Солун – Цариград). Шопов је намеравао да их одврати од посете оних крајева где је било српског и грчког елемента. У томе је и успео. О његовим намерама и плановима сведочи и чињеница да је, још пре доласка руских научника, у околини Солуна, растурио доста камења са натписима, донетим из Бугарске, који су имали за циљ да створе

5) Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ППО), 1898, ред 599, ПП№ 958, Св. М. Јакшић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Скопље 9. јули 1898.

6) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП № 469, Писар генералног конзулата И. Иванић – П. Денићу, ген. конзулу Краљевине Србије у Солуну, Солун 8. јун 1898.

7) Атанас Петров Шопов је раније био секретар бугарског Егзархата у Цариграду, а касније и трговачки агент Бугарске у Солуну (Војводић 2003: 606).

погрешну слику.⁸ За време боравка руских научника у Македонији писар конзулата Краљевине Србије у Солуну Иван Иванић је запазио једну чињеницу која је указивала на повезаност турских власти са бугарским представницима. Испоставило се да је заступник кајмакама Џемал беј, лични познаник Шопова, био бугарски плаћеник.⁹

Успенски и Миљуков су у пратњи Ивана Иванића обишли Воден и околину, о којој су детаљније били информисани од управитеља српске школе Банђејевића, као и власника школе Сакеларовића. Они су посетили и митрополита, митрополијску цркву, као и манастир Свете Тројице, где су нашли доста старина. Пут су наставили даље, према Битољу, који им је и био главни циљ, где их је Иванић упутио даље на Милојка Веселиновића.¹⁰ Иначе, Иванић је због потребе службе морао да се врати назад, у Солун. За путовање, на којем је пратио руске научнике, од Солуна до Водена и натраг била је утрошена сума од 60 динара.¹¹ Министарство иностраних дела је трошкове путовања надокнадило конзулату Краљевине Србије у Солуну.¹²

Иако је од стране српских представника Успенском и Миљкову препоручено да се у Битољу обрате Веселиновићу, они су даље путовање наставили у друштву руског конзула Александра Аркадијевича Ростковског. Са њим су обишли околину Преспанског и Охридског језера, село Герман (данас Агиос Германос у Грчкој) на Преспанском и манастир Светог Наума на Охридском језеру. По тврдњи руског конзула из Битоља нису били пронађени значајни остаци који би користили Бугарима, осим једног натписа у германској цркви из времена бугарског цара Самуила. Међутим, натпис о којем је говорио Ростковски био је добро познат Веселиновићу, који је, захваљујући мештанима Германа, већ имао његов препис. Натпис је био пронађен 1888. године када су мештани села копали темељ за нову цркву (Ивановџ 1908: 24–26; Павловић 1971: 73–93; Томовић 1974: 31). Плоча са натписом није дуго била на видном месту, али су српски, бугарски и руски представници већ имали податке о њој. Знајући за то и желећи да избегну присуство српског пратиоца, Успенски и Миљуков су, у пратњи Ростковског, кренули да виде натпис. По повратку у Битољ са руским научницима је разговарао Милојко Веселиновић и саопштио им намеру о штампању једног научног дела о Битољском вилајету у којем

8) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП № 448, Конзул П. Денић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Солун 4. јун 1898.

9) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП № 469, Писар генералног конзулата И. Иванић – П. Денићу, ген. конзулу Краљевине Србије у Солуну, Солун 8. јун 1898.

10) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП № 469, Писар генералног конзулата И. Иванић – П. Денићу, ген. конзулу Краљевине Србије у Солуну, Солун 8. јун 1898.

11) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП № 501, Конзул П. Денић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Солун 14. јун 1898.

12) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП № 1834, Благајник министарства иностраних дела – Генералном конзулату у Солуну, Београд 24. јун 1898.

би било речи и о поменутом натпису из германске цркве. Замишљени Веселиновићев план није се допао Русима. Натпис из цркве у селу Герман објавио је Успенски 1899. године (Успенский 1899: 1–20).

Веселиновић је узалуд уложио велики труд, стављајући акценат на језик, обичаје, историјске и етнолошке чињенице, да их убеди да Срби имају право на Македонију. Успенски, и нарочито Миљуков, који нимало није скривао своју наклоност према Бугарима, оспоравали су тврдње српског представника. Уочавајући јасне и нескривене намере Руса, Веселиновић је веровао у скорији обрт ситуације у Македонији, који је, по његовој процени, могао да уследи у наредних пет година. По њему, промена ситуације могла је да наступи отварањем великог броја српских школа у Македонији, док би се бугарске затвориле. Овакав разговор, у којем је руски конзул Ростковски био само неми посматрач, наводио га је на размишљање да се заиста ситуација може променити у српску корист. Он је сматрао да може доћи до заплета догађаја, који би било могуће решавати само оружаним путем између Срба и Бугара.¹³ Ставови које су испољавали руски научници и честе похвале изнете о Шопову, бугарском трговачком агенту у Солуну, наводили су Веселиновића на помисао о необјективности извештаја који би користио само Бугарима.

Прво путовање Успенског и Миљукова по Македонији било је окончано крајем јула 1898. године, када су се из Битоља, преко Прилепа и Велеса вратили за Скопље, о чему је био обавештен и Владан Ђорђевић, министар иностраних дела у Београду.¹⁴

Током јесени, тачније крајем октобра исте године, руски научници су поново посетили Македонију, тврдећи да имају одобрење из Цариграда да врше ископавања. Рад су започели у близини језера Острова, у селу Патеч. Нису говорили о конкретним проналасцима, али су изражавали задовољство. Међутим, Милојко Веселиновић је имао сазнања да том приликом нису пронађене никакве археолошке драгоцености.¹⁵

Путовања Успенског и Миљукова по Македонији током 1898. године изазвала су велику пажњу Владе Краљевине Србије у Београду и њених представника у Османском царству, пре свега у Цариграду, Софији и Петрограду. Српском представнику у Бугарској Иву Павловићу је било препоручено да се лично обрати професору Миљукову и затражи извештај о путовању.¹⁶ У извештајима који су

13) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП № 199, Вицеконзул М. В. Веселиновић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Битољ 2. јули 1898.

14) АС, МИД ППО 1898, ред 599, ПП № 209, Вицеконзул М. В. Веселиновић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Битољ 9. јули 1898.

15) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП № 394, Вицеконзул М. В. Веселиновић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Битољ 14. октобар 1898.

16) АС, МИД ППО, 1899, ред 612, ПП № 828, Министарство иностраних дела – Краљевском српском заступнику у Софији, Београд 20. март 1899.

из Софије стизали у Београд говорило се о путним белешкама објављеним у виду фељтона који су излазили у листу *Препорецъ*. Ти бројеви бугарског листа су редовно упућивани у Београд и на њих је скренута пажња на тај начин што су текстови били обележени оловком.¹⁷ Иако је Миљуков, приликом повратка из Македоније, посетио конзулат Краљевине Србије у Скопљу и обећао српском представнику Јакшићу да ће објективно приказати слику са путовања, његова објективност је изостала.¹⁸

Слутње српских представника о непристрасном путовању Успенског и Миљукова биле су оправдане. У министарству иностраних дела у Београду су имали сазнања да су у *Русским Ведомостима* текстови професора Миљукова, иако нередовно, почели да излазе од почетка августа 1898. и штампани су до почетка марта наредне године.¹⁹ Посланик Србије у Петрограду Сава Грујић је 14 бројева поменутог листа, у којима су објављени текстови упутио у Београд.²⁰ Текстови Миљукова, изашли у руском часопису, под називом „Писма из Македоније“ били су преведени и на бугарски језик и објављени у Софији, о чему је владу у Београду, редовно извештавао отправник послова Посланства Краљевине Србије Иво Павловић. Представник Србије у Софији је имао и сазнања да је Миљуков планирао објављивање и једне расправе о аутономији Македоније, о чему је обавештавао министра иностраних дела, с посебним нагласком, да просветно одељење при том министарству обрати пажњу.²¹

Увиђајући значај текстова које су руски научници објављивали под утицајем бугарске пропаганде, као и штету коју су наносили српском народу, Србија се активније укључила у решавање тог питања, ангажовањем значајних научника за проучавање Старе Србије и Македоније. Истовремено је за дипломате у Османском царству упућивала најискусније и предане том послу. Један од њих био је и Стојан Новаковић, који је први јасно уочио значај објављених радова, насталих под утицајем бугарске пропаганде, на коју је, за разлику од Срба, издвајана много већа сума новца. Ово своје виђење Новаковић је описао речима:

„Један од главних узрока што се на све народности Македонаца толико гласова чује у корист Бугарску у томе је, што су први научни путници

17) АС, МИД ППО, 1899, ред 612, ПП№ 107, Посланик у Бугарској И. Павловић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Софија 23. март 1899.

18) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП№ 958, Св. М. Јакшић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Скопље 9. јули 1898.

19) АС, МИД ППО, 1899, ред 612, ПП№ 946, Министар иностраних дела – Посланству Србије у Петрограду, Београд 31. март 1899.

20) АС, МИД ППО, 1898, ред 599, ПП№ 91, Посланик у Петрограду С. Грујић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Петроград 24. април 1899.

21) АС, МИД ППО; 1898, ред 612, П. Пов. 209, Посланик у Бугарској И. Павловић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Софија 30. март 1899.

(као нпр. руски професор Григорович још 1848. године) огласили Македонце за Бугаре и што су за последњих 40 до 50 година бугарски писци највише радили у прикупљању народних умотворина из Македоније. Сви наши трудови последњега времена да убедимо свет како су Бугари тај посао обављали неверно, тенденциозно и нефонетично с навијањем на своју воденицу остали су без великог успеха, као сваке речи без дела...“²²

Зато је он подржавао и саветовао поједине културне посленике, попут Милојка Веселиновића, да се више баве проучавањем народне традиције у Македонији. Такође, сматрао је да је корисније резултате тих проучавања објавити у виду књиге, него посебних чланака у часописима.

Без обзира на овакав став и ангажованост Стојана Новаковића, као и појединих научника изостали су адекватни резултати, јер је Србија читавих двадесетак година каснила у односу на бугарску пропаганду. Да би се створила што повољнија слика о стању у Македонији, Срби су уложили најенергичнији протест код руске владе, чији су поједини научници покушавали да своје политичке заблуде обуку у рухо непристрасних научних истина. Такође, у Министарству иностраних дела су сматрали да има довољно простора за деловање по питању проучавања Македоније, па су 26. јануара 1898. године конзулатима у Скопљу, Солуну, Битољу, Серу и Приштини, као и царинарницама на Јавору и Рашки упутили допис са инструкцијама за даљи рад. У наведеном допису су образложили разлоге заостајања за Бугарима, као и штету насталу на тај начин. Наглашено је било да европски научници податке црпе из бугарске литературе, која обилује наводима да Македонију насељавају искључиво Бугари. Такође, сматрали су да велики допринос у оповргавању ових неистина могу да пруже и учитељи, сакупљањем материјала за научно проучавање Македоније и Старе Србије. У том циљу признати стручњаци израдили су детаљна упутства која су подразумевала:

- 1) Прикупљање археолошког и етнографског материјала;
- 2) Прикупљање стена, минерала и фосила и сагледавање неких геолошких појава;
- 3) испитивање села.²³

Увиђајући, истрајност српске владе и решеност да ангажовањем својих научника и учитеља умањи бугарску пропаганду, Турци нису остали неми пред овим питањима. Порта је својим властима објавила строг распис о лицима, која у циљу научних истраживања путују по њеној територији. Царском ирадом било је предвиђено да се нарочи-

22) АС, МИД ППО, 1892, ред 84, ПП№ 90, Посланик у Цариграду С. Новаковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Цариград 20. мај 1892.

23) АС, МИД ППО, 1898, ред 462, (1), ПП№ 281, Министарство иностраних дела – Конзулатима у Скопљу, Солуну, Битољу, Серезу, Приштини и царинарницама на Јавору и Рашки, Београд 26. јануар 1898.

то мотри на њих, као и да се пре издавања дозволе за путовање прикупе тачни подаци о прошлости, циљу путовања, местима које посећују и дужини боравка.²⁴

Политика Русије према хришћанском народу који је живео у Македонији била је променљива у последњим деценијама XIX века и често је зависила од протагониста који су је спроводили. Представници српског и бугарског народа су се борили за наклоност руских дипломата чије се мишљење често није поклапало са мишљењем научника. Од руских ставова зависио је и однос званичне Порте према становништву у Македонији и Старој Србији.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Џамбазовски 1988: Климент Џамбазовски. *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том V, књига I. Београд: Архив Србије–Архив на Македонија.

ЛИТЕРАТУРА

Војводић 1988: Михаило Војводић. *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Војводић 2003: Михаило Војводић. *Стојан Новаковић и Владимир Карић*. Београд: Слио.

Војводић 2011: Михаило Војводић. „Место Русије у спољној политици Србије 1878–1908.“ *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX*. Зборник радова. Ур. Михаило Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 135–144.

Й. Ивановъ 1908: Йорданъ Ивановъ. *Български старини изъ Македония*. Софија: Българското книжовно дружество.

М. Павловиќ 1971: Миливоје Павловиќ. „Надгробната плоча најдена во село Герман кај Преспа“. *1000 години од востанието на комитопулитите и создавањето на Самуиловата држава*. Зборник на материјали од научната средба. Ур. Михаило Апостолски. Скопје: Институт за национална историја, 73–93.

Стојанчевић 2011: Владимир Стојанчевић. „Србија, Русија и Бугари од Цариградске амбасадорске конференције до Берлинског конгреса (1876–1878)“. *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX*. Зборник радова. Ур. Михаило Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 121–134.

Терзић 2011: Славенко Терзић. „Руски словенофили и српско питање (1856–1878)“. *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX*. Зборник радова. Ур. Михаило Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 95–107.

24) АС, МИД ППО, 1899, ред 635, ПП№ 938, Отправник послова у Цариграду Ј. Н. Христић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Цариград 5. јули 1899.

Томовић 1974: Гордана Томовић. *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. Београд: Историјски институт.

Трифунски 1983: Јован Трифунски. „Манастирска имања у Скопској Црној гори“. *Балканика*, књ. XIII–XIV, 393–402.

Успенский 1899: Оѣдор Иванович Успенский. „Надпись царя Самуила“. *Извѣстія Русскаго археологическаго института въ Константинополѣ*, г. IV, выпускъ 1, Константинополь: Русский археологический институт, 1-20.

Vesna S. ZARKOVIĆ

THE STRUGGLE OF SERBIA, AND BULGARIA FOR THE FAVOUR OF
RUSSIA IN MACEDONIA IN THE 90-S OF THE 20TH

S u m m a r y

After the Berlin Congress, and decision by which Austria-Hungary got the right to occupy Bosnia and Herzegovina, Serbia started interesting intensively in southern areas which were to be found under Ottoman rule. These areas were not the subject of interests of only Serbs, but other peoples as well, first of all Bulgarians, which tried hard to prove they possessed greater rights to that territory, and justified their more active presence. The area of Old Serbia, and Macedonia was not sufficiently researched, and known in European publicity due to the impossibility of foreigners to visit, and describe those areas. They avoided to come to this part of Ottoman Empire due to the lack of security, and weak guarantees given by Turkish authorities. Few of them, thanks to braveness, and connections with diplomats, and Turkish authorities, made the use of the opportunity to visit these areas, and were writing down notes, which they handed down to their governments or publishing them in the form of travel books.

Besides the travellers from the West, these areas were interesting for study to numerous visitors from the East, among which were to be found Fyodor Nikolayevich Uspenski, director of the Russian Archaeological Institute in Constantinople, and Pavel Nikolayevich Miljukov, long-lasting professor of history in Sofia. Theirs, and the visit of the majority of travellers from Russia, and the East, should have had only scientific character in order to gather archaeological, and historical data especially in Bitola's villayet, Ser's, and Dramski sandzak. Nevertheless, two Russian researchers drew great attention either with Serbs or with Bulgarians whose representative Shopov tried hard to deter them from those areas where there were Serbian, and Greek elements. On the other side, consuls of Serbia in Thessaloniki, and in Bitola tried to present the situation as it is to Russians, and point out to the problems Serbian people was facing every day non omitting to indicate to origin, language, tradition, historical, ethnographical, and church right of the Serbs.

Key words: Serbs, Bulgarians, Uspenski, Miljukov, Macedonia, Serbian consuls.

Далибор З. ВЕЛОЈИЋ*

ДЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА НОВЈ И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ У ПРЕСЕЦАЊУ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПРАВЦА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА НИШКУ ОПЕРАЦИЈУ ОКТОБРА 1944**

Апстракт: Рад на основу извора и адекватне литературе обрађује дејства јединица 14. корпуса Народноослободилачке војске Југославије, 2. пролетерске дивизије и Црвене армије у затварању комуникације у долини Јужне Мораве почетком октобра 1944. године. Овом успешном акцијом спречено је повлачење дела снага немачке групе армија „Е“ на север и изведено њихово опкољавање у реону Ниша. Након затварања свих важнијих праваца за повлачење, немачке снаге су преусмерене на долине Ибра и Западне Мораве, што је НОВЈ и Црвеној армији олакшало дејства за ослобођење Београда.

Кључне речи: Србија у Другом светском рату, НОВЈ, Црвена армија, група армија „Е“, Нишка операција

Разматрање садејства снага Народноослободилачке војске Југославије и Црвене армије на територији Србије у јесен 1944. године значајно је из више разлога. Пре свега, гледано из војне перспективе, кроз Србију пролазе важне комуникације које су немачким снагама омогућиле повлачење на север. Поред тога, може се пратити развој новоформираних србијанских јединица и њихово активно учешће у борбама током завршних борби за ослобођење. Значај спајања са совјетским јединицама биће споменут искључиво на пољу војних планова и сарадње, док идеолошки аспект не представља приоритет у овом раду. На крају, морамо споменути и незаобилазно питање коначног обрачуна са супарничким Равногорским покретом, које такође није тема рада, а у историографији је обрађивано и остало отворено за даље допуне.

Самим операцијама вођеним у циљу избијања на важну комуникацију у долини Мораве никако се не може придавати локални

* Научни сарадник, Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, d.velojic@yahoo.com.

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

значај, пошто су оне одиграле кључну улогу у повлачењу Немаца из Грчке. Тако се десило да поједина места у Србији због близине помених комуникације буду означена од обе стране као битне стратегијске тачке и постану попрште жестоких борби.

Територија Србије је за партизанско руководство током читавог рата играла, може се рећи одлучујућу улогу. Након пропасти Ужичке републике и одласка у Босну од Србије се није одустајало. Сама крилатица да „*пут на исток води преко запада*“ приликом похода у Босанску крајину, затим намере преношења борби у Србију након Неретве и Сутјеске, неуспео покушај продора Ударне групе дивизија у пролеће 1944. године, само су доказ улоге коју је ова територија имала.

За комунистичко руководство значај Србије био је, пре свега, идеолошки. Позната је Титова изјава у којој истиче **два главна разлога** са, може се рећи, истим циљем: социјална борба против старог система и квислиншког режима (*Beogradska operacija 1989: 93-94*). Међутим, никако се не може заобићи војни фактор из више разлога. На првом месту стратегијски значај ове територије огледа се у комуникацијама које воде долином Велике Мораве, тзв. Моравско-вардарски правац, а затим и долином Ибра и Западне Мораве и Тимока на истоку, као алтернатива за извлачење немачких снага. С обзиром на конфигурацију терена и неразвијену инфраструктуру, ове саобраћајнице имале су за обе стране пресудан значај. Други разлог свакако је била попуна јединица новим борцима и преношење борбених дејстава на, у економском смислу, неистрошену територију. Не сме се занемарити ни значај Београда као престонице, а ни жеља **да се што пре споји са совјетском армијом**, у идеолошком, моралном смислу и у циљу добијања материјалне помоћи (*Petranović 1992: 608*).

У току 1944. године на територији Србије од локалних партизанских одреда, као основице, формиране су бригаде и дивизије под руководством Главног штаба Србије (командант генерал Коча Поповић). На слободној територији у јужној и источној Србији дејствовало је седам дивизија које су образовале 13. (јужна Србија) и 14. корпус (источна Србија). Све ове дивизије, може се слободно рећи, биле су слабијег борбеног квалитета, пре свега, услед недостатка наоружања и опреме, али и услед неискуства. Одреди, који су послужили као језгро углавном су водили мање акције против Бугара, локалних четничких или јединица Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса. При сусрету са немачким оперативним јединицама, какве су биле 7. СС, 1. брдска дивизија, командоси из дивизије Бранденбург, партизанске снаге нису могле постићи никакав значан успех у смислу угрожавања комуникација или ослобађања градова. То се показало у борбама за Зајечар, Књажевац, Бољевац, али и Ужице и

Ваљево, где су на партизанској страни дејствовале далеко искусније снаге (*Oslobodilački rat II*, 1957: 282; Orlović 1990: 421-422).¹

Да развој операција у Србији не препусти случају и неискусним дивизијама, Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије морао је да са територије Босне и Црне Горе упути током лета јаче снаге, као што су, између осталих, елитне 1. и 2. пролетерска, затим 5. крајишка, 6. личка дивизија.² Њихова улога, поред помоћи србијанским партизанима у борби против, пре свега, четника, а затим и Немаца, била је свакако и пропагандна. Било је потребно реакционарној Србији, како је врх КПЈ називао, показати војну снагу и одлучност и на тај начин је придобити за своју идеју. Од изузетног значаја било је да неке од тих дивизија (1. пролетерска) прве уђу у Београд, а друге (2. пролетерска) затворе најосетљивији правац повлачења и угрозе комуникацијски чвор у реону Ниша.

За Немце је територија Србије била од значаја нарочито услед приближавања совјетских снага са истока и могућности да Бугарска и Румунија буду поражене. У Грчкој је била базирана група армија „Е“, док је у Србији оперисала 2. оклопна армија, штитећи комуникацију у долини Вардара и Мораве. Немачке намере биле су да снаге из Грчке повуку на север, јер би у случају брзог надирања Црвене армије оне биле одсечене. Због тога су снаге на југословенско-бугарској граници појачане, као и одбрана на Дрини у случају продора јачих партизанских снага из Босне. Поред тога, покренута је и офанзива ради разбијања партизанских јединица у јужној и источној Србији, тзв. *Топличко-јабланичка операција*, истовремено са *Андријевићком операцијом* у Црној Гори.³ Партизанске дивизије Главног штаба Србије одбачене су са својих положаја, али су успеле да се консолидују, услед притиска Оперативне групе дивизија са запада. Крајем септембра од дивизија у Србији и Грчкој, Немци су образовали армијску групу „Србија“, која

1) Наводимо пример 20. српске бригаде чији је штаб, након формирања, у првој борби дозволио да изостане веза између јединица и да дође до међусобне размене ватре (Мирчетић 1986:22-23)

2) Видети: *Zbornik докумената и података о народноослободилачком рату* (у даљем тексту: *Zbornik*), Том XII, књ. 4, Београд, Војноисторијски институт, 1976, 681, Pregled dejstava potč injenih jedinica Vojnoupravnog komandanta Jugoistoka (armijske grupe „Srbija“) od 23. avgusta do 4. novembra 1944. О квалитету прекаљених партизанских дивизија најбоље говори немачки извештај након Андријевићке операције: „U operaciji „Draufgenger“ nisu više učestvovali banditi u dosadašnjem smislu, nego se radilo o trupci, jedinstveno uniformisanoj na engleski način, vrlo dobro opremljenoj i obučenoj pod upadljivo dobrim rukovodstvom. U automatskom naoružanju neprijatelj je bio daleko nadmoćniji u poređenju sa našim jedinicama. Step en obuč enosti i borbena vrednost ovih militarizovanih bandita pokazala se iznenađujuće dobra. jedinica i njihove starešine mogu se izjednačiti sa najboljim evropskim trupama“. Isto, 100, 493-494, Izveštaj 21. SS brdske divizije „Skenderbeg“ od 1. avgusta 1944. komandi 21. brdskog armijskog korpusa o toku i rezultatima operacije „Draufgenger“ na prostoru Andrijevića–Berane–Murino.

3) Ове две операције покренуте су истовремено. Операцијом на територији Андријевице и Берана потребно је било зауставити продор Оперативне групе дивизија из Босне и Црне Горе у Србију. Међутим, немачке трупе су одбачене и у исто време је ослабљен притисак на србијанске партизане на истоку и југу (Colić 1988: 208-217)

би се супротставила совјетском надирању из правца Бугарске.⁴ Поред немачких, на територији Србије оперисала је четничка 4. група корпуса, као и јединице СДС и СДК. Међутим, ове снаге су се, услед надирања НОВЈ повлачиле према северу и западу. Након уласка групе дивизија НОВЈ из Босне и Црне Горе и доласка Црвене армије на југословенску границу, немачке снаге су се нашле у веома тешкој позицији, тако да више није било речи о борбама за контролу Србије, већ о борбама за обезбеђење комуникација у повлачењу.

СПАЈАЊЕ СА ЦРВЕНОМ АРМИЈОМ И ЗАТВАРАЊЕ МОРАВСКОГ ПРАВЦА

Јединице Црвене армије су на југословенску границу избиле у септембру 1944. године. На територији Румуније оперисао је 2. украјински фронт према Мађарској, док су се у Бугарској налазиле јединице 3. украјинског фронта. Према споразуму који су у Москви у септембру постигли Тито и Стаљин, совјетске трупе би територију Југославије напустиле након завршетка својих оперативних задатака, с тим да на територији на којој дејствују, цивилну власт обавља администрација НКОЈ (Петрановић 1988 II, 331). Трупама 3. украјинског фронта (маршал Фјодор Толбухин) одговарало је садејство дивизија НОВЈ како би обезбедиле свој јужни бок и, нарочито, комуникације у позадини. Партизанским снагама, са друге стране, поред личне храбрости војника и искустава у борби, за озбиљније подухвате против непријатеља и коначно ослобођење земље потребни су били тенкови, артиљерија и авијација. Циљ совјетских снага био је првенствено одбацити Немце са територије источне Србије, како би се што пре избило у долину Мораве и извршило спајање са јединицама 1. армијске групе, која је напредовала према Београду.⁵ Ударна групација фронта била је 57. армија, која је развила дејства на простору од Дунава до Књажевца, да би своје снаге усмерила правцем Зајечар–Жагубица–Смедеревска Паланка–Београд.

На простору источне Србије оперисао је 14. корпус (23, 25. и 45. дивизија) под командом Главног штаба Србије. Као садејство овом корпусу и совјетским снагама била је 2. пролетерска дивизија, само-

4) Армијска група „Србија“, првобитно армијска група „Фелбер“, састављена је од дивизија из састава 2. оклопне армије и групе армија „Е“: 7. СС, 1. брдска дивизија, пукови из дивизије „Бранденбург“, 117. ловачка дивизија, 92. мото бригада, журишни пук „Родос“, пуковске борбене групе 181. и 297. дивизије. *Zbornik*, XII, 4, 634, Naredenje vrhovne komande Vermahta od 6. oktobra 1944. vojnopravnom komandantu Jugoistoka za promenu naziva u armijska grupa „Srbija“.

5) Прва армијска група (командант генерал Пеко Дапчевић) формирана је од девет дивизија 1. и 12. корпуса. *Zbornik*, II, 14, 116, Direktiva vrhovnog komandanta od 15. septembra komandantu 1. armijske grupe za dejstva na operativnom području grupe.

стална борбена група, чији је задатак да са ослонцем на планину Јастребац, контролише комуникације у долинама Западне и Јужне Мораве и спречава непријатељски саобраћај између Сталаћа и Ниша.⁶ Јужно од Ниша налазиле су се четири дивизије (22, 24, 46. и 47.) 13. корпуса које су спречавале немачки продор долином Јужне Мораве. Поред тога, у склопу 3. украјинског фронта, на правцу према Нишу и Лесковцу, деловала је и бугарска 2. армија, у складу са споразумом Тита и представника Отечественог фронта Бугарске у Крајови. Новоформиране јединице 13. и 14. корпуса оскудевале су у основном наоружању. Није било необично да приликом формирања бригада и дивизија део људства буде ненаоружан. Основна опрема и оружје углавном су заробљавани од непријатеља, а очекивала се и помоћ Црвене армије. Према споразуму Тита и Стаљина Совјети су се обавезали да до краја године испоруче снагама НОВЈ оружје за 12 пешадијских и 2 ваздухопловне дивизије (Petranović 1988 II, 333).

Спајање совјетских и снага НОВЈ и продор кроз источну Србију, али и немачки распоред, одређени су били рељефом. Дуж југословенско-бугарске границе пружају се планински гребени, тако да су западне падине Старе планине биле прва линија коју је требало заузети. За кретање трупа преко планина најпогодније су биле Неготинска и Тимочка крајина са Неготином, Зајечаром и Књажевцем. Лоша проходност кроз источну Србију, нарочито у јесен, била је резултат слабо изграђених комуникација, тако да се могло наступати искључиво правцима Видин–Неготин–Мајданпек–Пожаревац–Београд, Зајечар–Жагубица–Пертовац–Велика Плана–Београд, Видин–Зајечар–Бољевац–Ћуприја–Крагујевац, Белоградчик–Књажевац–Алексинац–Крушевац. Овим комуникацијама силазило се у долину Велике Мораве, где су трупе могле да имају слободу маневра (*Beogradska operacija* 1989: 136-137). На овој територији главне одбрамбене чворове чинила су већа насељена места, која су била утврђена и добро брањена: Радужевац, Неготин, Рготина, Зајечар, Књажевац, Ниш.

Совјетска 57. армија, која је дејствовала на том правцу, имала је задатак да у садејству са 14. корпусом НОВЈ неутралише непријатељски отпор у источној Србији, овлада комуникацијама и избије у долину Велике Мораве, стварајући чврст мостобран. Након тога, уследило би спајање са 1. армијском групом НОВЈ и наступање ка Београду. Самим стварањем мостобрана на Морави спречило би се извлачење немачких снага са југа и преусмерило на долину Ибра. Седамдесет пети корпус (74., 233. и 299. дивизија) 57. армије наступао би правцем Штубик–Рудна глава–Пожаревац, јужно од њега, 68. корпус (93, 113. и 223. дивизија) правцем Рготина–Жагубица–Петровац, а у правцу

6) Војни архив (ВА), фонд НОВЈ, к. 181, ф. 5, д. 45, 3. Распоред снага НОВЈ у Србији на дан 29. септембра 1944.

Зајечар–Бољевац–Параћин 64. корпус (19, 52. и 73. дивизија) (*Beogradska operacija* 1989: 132-133). Снаге 14. корпуса НОВЈ садејствовале су Црвеној армији на следећим правцима: 25. дивизија на простору Плавно–Мироч–Кучево затварала је правац од Неготина ка Доњем Милановцу и Брзој Паланци, 23. дивизија на простору Бор–Жагубица затварала је правац Зајечар–Жагубица–Петровац и 45. дивизија на простору Књажевац–Зајечар–Бољевац дејствовала је према Алексинцу и комуникацији према Параћину. Поред тога, већ је споменута 2. пролетерска дивизија, као самостална групација, на десној обали реке Расине од Крушевца до села Разбојна (близу Бруса), чији је задатак био контрола комуникација од Крушевца према Нишу, а касније продор на север према Крагујевцу.⁷

Јединице 3. украјинског фронта прешле су југословенско-бугарску границу 27/28. септембра. Први циљ био је Неготин као већи комуникацијски чвор, брањен од пукова 1. брдске дивизије. Упоредо са тим, Дунавска ратна флотила намеравала је да изврши десант и угрози Неготин са севера. Уколико би овај десант успео, предвиђен је и други код Прахова, кји би прекинуо одступницу Немцима од Брзе Паланке на југ. (*Beogradska operacija* 1989: 186-188). Према извештају Главног штаба Србије, 1. октобра јединице Црвене армије (75. и 68. корпус) ушле су у Неготин заједно са деловима 23. дивизије.⁸ Исти извештај наводи и померање већих немачких снага на комуникацији Бор–Жагубица, као и јаке борбе у околини Доњег Милановца. Поред тога, јединице НОВЈ онеспособиле су и комуникацију између Жагубице и Петровца.⁹ У исто време већина немачких снага евакуисала је Бор, сем посаде од 1.000 људи који су уједно чували и рудник.¹⁰ Услед надирања трупа Црвене армије, део немачких снага из Бора је пребачен у Рготину, како би се повезао са 1. брдском дивизијом. Ту празнину искористила је 23. дивизија и са једним батаљоном ушла у град. Неколико сати касније ушле су у Бор и јединице Црвене армије. Акцијом илегалаца онемогућено је рушење рудничких постројења од стране Немаца (Босиљчић 1963: 270).

Након ових успеха јединице НОВЈ и Црвене армије сконцентрирале су се на ослобађање Зајечара. Пресудно за улазак у град било је овладавање околним комуникацијама, које су Немци упорно бранили. У налету совјетских и партизанских снага већи део немачких пукова пробијао се на запад према Великој Морави. Снажан немачки отпор успорио је снаге 14. корпуса које су надирале према Рготини, Зајечару и Доњем Милановцу. Према извештају на простору Штубик–Плавна на-

7) ВА, НОВЈ, к. 181, ф. 5, д. 45, 3.

8) Исто, д. 52, Извештај Главног штаба Србије од 1. октобра 1944.

9) Исто.

10) Исто, к. 183, ф. 2, д. 21. Обавештајни извештај Главном штабу Србије.

лазило се око 50.000 Немаца, или три дивизије.¹¹ Подаци су, према извештају Главног штаба Србије, били преувеличани, пошто се у читавој источној Србији налазило око 15.000 немачких војника разврстаних у неколико некомплетних пукова.¹² У реону Зајечара дејствовале су јединице 1. брдске и 7. СС дивизије. Према подацима Главног штаба Србије и 64. корпуса, у граду је био стационариран гарнизон од 1.000 људи.¹³ У дневнику групе армија „Ф“ стоји да на споју између 1. брдске и 7. СС дивизије совјетске снаге врше притисак према Зајечару. На овом сектору налазило се шест совјетских дивизија наспрам две немачке.¹⁴

Сам Зајечар налази се близу југословенско-бугарске границе и представља велику раскрсницу железничких пруга и путева: на југ према Књажевцу, Нишу и Пироту, на запад, према Бољевцу и Параћину и долини Мораве и север, према Доњем Милановцу. Око града Немци су унапред припремили одбрамбене положаје, тачније, били су сконцентрисани у два прстена на самој граници и на околним планинама. Након два дана борби јединице совјетског 64. корпуса успеле су да обухвате Зајечар са севера и истока и пробију одбрану на обали Тимока. Спајањем са 45. дивизијом НОВЈ на јужној страни створен је јак обруч око града и пресечен пут према Књажевцу и Нишу. Јединице 45. дивизије успешно су дејствовале на комуникацијама Зајечар–Књажевац и Ниш–Параћин, спречавајући снабдевање Немаца и маневар (*Beogradska operacija* 1989: 202–204). Овим дејствима Црвене армије и НОВЈ прекинута је комуникација у долини Тимока и јединице 1. брдске и 7. СС дивизије одвојене су од Ниша, из кога би могле да рачунају на евентуална појачања. Команда групе армија „Ф“ оценила је ситуацију код Зајечара као веома критичну, тако да се град може сматрати изгубљеним.¹⁵ Поред тога, из правца Ниша слате су извесне снаге ради покушаја деблокаде Зајечара.¹⁶ У ту сврху наређено је да се појача посада у Књажевцу (пошто се

11) *Зборник*, II, 13, 105. Наређење штаба 14. корпуса 23. дивизији од 5. октобра 1944.

12) „Мени су рекли у једном штабу Црвене армије да сте ви послали извештај да ова група Немаца на овој просторији броји 50.000. У будуће обратите пажњу какве извештаје шаљете и немојте да се компромитујете на такав начин.“ *Исто*, 150. Писмо заменика команданта Главног штаба Србије штабу 14. корпуса од 7. октобра 1944.

13) *Исто*, 153.

14) *Исто*, XII, 4, прилог 1, Извод из ратног дневника команде групе армија „Ф“ за 2. 10. 1944. у извештају комане Југоистока наведено је: „Непријатељском тежишту код Зајечара нисмо у могућности да нешто одговарајуће супротставимо, те је на тај начин угрожен северни део долине Мораве, заједно са железничком пругом и путем и поред тога што се још неко време може рачунати са успешним трајним отпором 1. брд. див. и 7. СС брд. див. У таквој ситуацији неизводљив је неки противнапад само тим снагама, које су везане тешким одбрамбеним борбама.“ *Исто*, 620, Извештај команданта Југоистока од 2. октобра 1944. Врховној команди Вермахта о предузетим мерама и ситуацији на ширем подручју Београда.

15) *Исто*, прилог 1, Извод из ратног дневника групе армија „Ф“ за 7. октобар 1944.

16) Према извештају обавештајног одељења Главног штаба Србије немачка војска из околине Ниша (Малче, Доње Врежине, Прве Кутине, Јелашнице и Гаџиног Хана) кренула је према Зајечару. ВА, НОВЈ, к. 183, ф. 2, д. 28. Извештај обавештајног одељења Главног штаба Србије од 2. октобра 1944. Други извештај наводи две немачке дивизије које су из Краљева преко Крушевца стигле у Ниш. Јачина им је процењена на два ловачка пука, један планински пук,

рачунало са скорим нападом на Ниш), а одбрана води тако да се сачувају комуникације за сопствени саобраћај и одбије покушај окруживања града. Уз то, наређено је посади у Зајечару да се хитно евакуише према западу, где би се (у реону Бољевца) организовао прихват снага.¹⁷ Након вишедневних огорчених борби Зајечар је ослобођен 8. октобра, а само део немачке посаде успео је да се пробије према Бољевцу.

Истовремено са борбама око Зајечара на гребенима Дели Јована 1. брдска дивизија бранила је прилазе Доњем Милановцу. Јединице 23. и 25. дивизије НОВЈ и 223. дивизије Црвене армије запречиле су правце према Бору и Мајданпеку, како би онемогућиле немачко извлачење на запад. Пробој на север према Доњем Милановцу прекинут је услед дејства совјетских снага.¹⁸ Након притиска снага 14. корпуса са југа и Дунавске флотиле Немци су се повукли из Доњег Милановца, тако да су делови 1. брдске дивизије морали да изврше пробој према Жагубици. Гонећи остатке 1. брдске дивизије совјетско-југословенске снаге развиле су наступање дуж пута Пожаревац–Београд (*Beogradska operacija* 1989: 213). Према подацима из извештаја Главног штаба Србије, у овим борбама немачке снаге имале су губитке од преко 1.000 мртвих.¹⁹

Након ослобођења Зајечара јединице 45. дивизије кренуле су према Књажевцу и Сврљигу како би што боље обезбедиле комуникацију у долини Тимока. Након уличних борби 23. бригада 45. дивизије, заједно са совјетским снагама, успела је 10. октобра да заузме Књажевац. Оружје, муницију и заробљена возила (око 100 камиона) предата су Црвеној армији. Након тога, извршен је покрет према Сврљигу ради чишћења терена и припреме за обухват Ниша са севера.²⁰

На западном правцу, остатак 45. дивизије и јединице 64. корпуса Црвене армије ослободиле су Бољевац и наставиле гоњење Немаца према Параћину и десној обали Јужне и Велике Мораве (*Beogradska operacija* 1989: 222). Са друге стране, са ослонцем на Јастребац дејствовала је 2. пролетерска дивизија. Према наређењу Главног штаба Србије, ова дивизија прегруписала је снаге на сектор Крушевац–Ниш–Прокупље са задатком дејства на комуникације у долини Јужне и Западне Мораве. Убрзо по заузимању додељеног сектора дивизија је угрозила комуникацију Сталаћ–Трстеник–Ђунис и ступила у везу са 24. дивизијом 13. корпуса која је оперисала између Дољевца и алексиначких села Кормана и Житковца.²¹ Из правца Крушевца и Трстеника 2. пролетерска ди-

један пук моторизоване артиљерије и један тенковски пук са одређеним бројем пешадијанаца (два пука пешадије). Циљ ових јединица био је Зајечар. *Исто*, д. 29.

17) *Zbornik*, XII, 4, 643, zapovest komande korpusa „Fridrih Vilhelm Miler“ od 7. oktobra 1944. potčinjenim jedinicama za povlačenje na glavnu borbenu liniju Knjaževac-Zaječar-Donji Milanovac.

18) *Исто*, прилог 1, Извод из ратног дневника групе армија „Ф“ за 7. октобар 1944.

19) ВА, НОВЈ, к. 182, ф. 1, д. 3. Ратни извештај Главног штаба Србије 13. октобра 1944.

20) *Исто*, к. 1329, ф. 2, д. 3. Извод из оперативног дневника 23. бригаде 45. дивизије.

21) *Исто*, к. 732А, ф. 3, д. 23. Штаб 2. пролетерске дивизије штабу 24. дивизије оп. бр. 177

визија трпела је нападе четника и белогардејаца.²² Према обавештајним подацима којима је располагао Главни штаб Србије, процена је да је на територији Крушевца и Трстеника, као и на правцу Алексинац–Јагодина, било распоређено 18 до 20 хиљада четника, као и припадника СДС и СДК.²³ Иако је и сам штаб изразио сумњу у тачност ових података, очигледно је да су снаге 2. дивизије морале да претходно рашчисте терен према Крушевцу, а затим изврше јачи притисак на север ради осигурања правца према Алексинцу и Нишу.²⁴

У циљу што бржег затварања јужноморавског правца, јединице 45. дивизије НОВЈ и 64. корпуса Црвене армије наставиле су надирање према Алексинцу и Нишу. План немачких снага, који је донет са закашњењем, предвиђао је одбрану у реону Алексинца, пошто су на том терену рачунало са тежиштем груписања снага НОВЈ и Црвене армије.²⁵ Већ је 10. октобра 52. дивизија из састава 64. корпуса пресекла пут Алексинац–Ражањ, а 23. бригада 45. дивизије пут Алексинац–Ниш. Истог дана јединице совјетске 19. дивизије са 24. бригадом НОВЈ ушле су у Алексинац.²⁶ Тиме је успостављена веза са 2. пролетерском дивизијом на левој обали Јужне Мораве и пресечена комуникација за одступање Немаца на север. Истовремено су снаге 68. корпуса Црвене армије прешле Мораву код Велике Плана, спојиле се са 1. армијском групом НОВЈ и тиме успоставиле мостобран за надирање према Београду, док је на југу 13. корпус ослободио Лесковац.

Након пресецања јужноморавског правца, јединице немачке групе армија „Е“, морале су наставити извлачење преко Македоније и Косова. Конкретно, немачка групација у околини Ниша кренула је према Прокупљу, како би се докопала комуникација у долини Ибра и Западне Мораве. У току 11. и 12. октобра део немачких снага је потучен у реону села Југ-Богдановца надомак Прокупља од стране 47. дивизије НОВЈ. Два дана касније код истог села уништена је главнина 7. СС дивизије која се извлачила из Ниша (*Oslobodilački rat* II, 1957: 308).

Завршне борбе НОВЈ и Црвене армије за избијање у долину Јужне Мораве могу се сагледати као део Нишке операције (8-14. октобар).²⁷ Пре свега, временски су се поклопиле са припремним дејствима снага у јужној и источној Србији за пресецање и затварање правца немачког

од 7. октобра 1944. Пренето наређење Главног штаба Србије о стављању 24. дивизије под команду 2. пролетерске.

22) *Зборник*, I, 13, 252, Ратни извештај Главног штаба Србије 11. октобра 1944.

23) ВА, НОВЈ, к. 183, ф. 22, д. 30. Обавештајни извештај Главног штабу Србије.

24) *Исто*, к. 733, ф. 3, д. 11. Наређење Главног штаба Србије штабу 2. пролетерске бригаде оп. бр. 75 од 11. октобра 1944.

25) *Zbornik*, XII, 4, 647-648. *Zapovest komande korpusa „Fridrih Vilhelm Miler“* од 13. октобра 1944.

26) Србија“, *Vojna enciklopedija*, IX, Urednik: Nikola Gažević, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970, 86.

27) Опширније о Нишкој операцији видети: „Niška operacija“, *Vojna enciklopedija*, VI, 109-110; Colić 1988: 252-258; *Oslobodilački rat* 1957: 310-313; Trifunović, Nikolić i dr 1950: 9-36.

повлачења и изоловање Ниша. Овладавањем комуникацијом у долини Тимока, угрожавањем пруге Сталаћ–Ниш и избијањем на Јужну Мораву, изолована је немачка групација у Нишу и остварене су припремне радње за почетак напада на град. Јединице 14. корпуса, тачније 45. дивизија, након ослобађања Књажевца и Алексинца преорјентисане су ка Нишу ради садејства са Народноослободилачком војском, совјетским и бугарским снагама. Друга пролетерска дивизија затварала је правац Ниш–Сталаћ и дејствовала на комуникацијама у доњем току Јужне Мораве. Ослобођењем Ниша коначно је група армија „Е“ доведена у ситуацију да повлачење преусмери на простор преко Новог Пазара и Вишеграда, или преко Краљева, Чачка, Ужица и Зворника, према Сарајеву. Поред тога, 1. армијској групи НОВЈ и 3. украјинском фронту обезбеђена је позадина у надирању на север, према Београду.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Војни архив, фонд Народноослободилачке војске Југославије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату.*

ЛИТЕРАТУРА

- *Beogradska operacija 1989: Beogradska operacija 20. oktobra 1944*, Beograd: Institut za vojnu istoriju Ministarstva odbrane SSSR, Vojnoistorijski institut JNA, 1989.
- Босиљчић 1963: Слободан Босиљчић, *Србија у Народноослободилачкој борби. Источна Србија*, Београд: Нолит, 1963.
- *Vojna enciklopedija*, Urednik: Nikola Gažević, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
- Мирчетић 1986: Драгољуб Мирчетић, *Двадесета српска бригада*, Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1986.
- Orlović 1990: Đorđe Orlović, *Šesta lilka proleterska divizija „Nikola Tesla“*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1990.
- *Oslobodilački rat 1957: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, II, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1957.
- Petranović 1988: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd: Nolit, 1988.
- Petranović 1992: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Trifunović, Nikolić i dr 1950: Dimitrije Trifunović, Dobrosav Nikolić, *Vojin Popović, „Borbe za oslobođenje Niša 1944. godine“*, *Vojno-istorijski glasnik*, 3/1950, 9-36.
- Colić 1988: Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988.

Dalibor Z. VELOJIĆ

ACTIONS OF THE UNITS OF NLA OF YUGOSLAVIA, AND THE RED ARMY
IN THE DISCONNECTION OF SOUTHERN MORAVIAN DIRECTION,
AND THEIR IMPACT ON NIS' OPERATION IN OCTOBER 1944

S u m m a r y

In summer, and autumn in 1944 the focus of struggles at Yugoslav battlefield was shifted in the territory of Serbia. The key role for belligerent parties was played by the communication which by the valleys of Vardar, and Morava led to the North. For Deutsch group, Armies „E“, it meant the main direction of retreat from Greece, supply, and forces transfer so that in Balkans the front toward the East would be formed on time, and withhold the progress of the Red Army. For NLA of Yugoslavia, and newly-arrived the units of the Red Army, the disconnection of this vital communication would mean the separation of Deutsch forces, and their redirecting on subsidiary mountain directions where they could be destroyed easily. At Moravsko-varinarski direction, one of the crucial point was played by Nis as communication knot. By its control the establishment of Deutsch front at Bulgarian, and Rumanian border would be disabled, and the forces from Greece could be directed in Kosovo and Metohija toward Sarajevo.

By forces joining of 14. Corpus of NLA of Yugoslavia, and 3. Ukrainian front of the Red Army in Eastern Serbia, offensive actions were triggered toward Southern, and the Great Morava so that to disconnect from the North Deutsch group in the area of Nis. Besides this strategic, a tactic success would be achieved in sense of the protection of background to the units of NLA of Yugoslavia, and the Red Army which were advancing toward Belgrade. By successful actions at the end of September, Deutsch forciers were forced to retreat toward Belgrade, Nis or Kraljevo. By breaking out at the Southern, and Great of the NLA of Yugoslavia, and the Red Army units, Deutsch defence in the area of Nis was deteriorated, and background to the forces operating toward Belgrade was ensured.

Key words: Serbia in WWII, NLA of Yugoslavia, the Red Army, group of armies „E“, Nis' operation.

Александар М. САВИЋ*
Филозофски факултет, Београд

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА И РУСИЈА (1852–1853)**

Апстракт: После слома европских револуција у лето 1849. године, Источно питање је поново заузело централно место у политици великих сила. Сукобљени интереси Русије и Француске у Османском царству довели су до великих заплета на истоку, који су се крајем 1853. и почетком 1854. године претворили у ратни сукоб широких размера, познат у историји као Кримски рат (1853–1856). Иако Србија није узела директног удела у догађајима проистеклим из руско–француског сукоба уочи Кримског рата, опет су ти догађаји имали великог утицаја, како на српску Кнежевину, тако исто и на српско–руске односе у периоду од 1852. до 1853. године. Анализирајући српско–руске односе у поменутом периоду, ми смо у нашем раду приказали оне факторе који су довели до нарушавања односа, а потом до њиховог побољшања.

Кључне речи: Србија, Русија, Француска, Илија Гарашанин, кнез Александар, руски конзули, Фонтон, Мајендорф.

Смиривање политичких узбуђења у Европи, изазваних револуционарним збивањима 1848/49. године,¹ довело је до тога да је Источно питање поново ушло у први план европске политике. На дипломатској и политичкој сцени Европе поново су почеле да избијају супротности, које су водиле у оштру политичку кризу. Ситуација је почела да се заоштрава крајем лета 1849. године, када су Русија и Аустрија захтевале од Порте екстрадицију мађарских и пољских револуционара, који су након слома мађарске револуције пребегли на територију Османског царства. Подршка коју су пружиле Турској Велика Британија и Француска утицала је да се криза око мађарских и пољских емиграната почетком 1850. године успешно превазиђе, тако што није дошло до изручења емиграната Русији и Аустрији. Убрзо након превазилажења спора о емигрантима, исте 1850. године, избио је

* Истраживач приправник, acosavic1@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Српска нација: интегративни и дезинтегративни процеси* (ев. бр. 177014), финансираним од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) Сви датуми у основном тексту дати су по новом календару, а изузетак је учињен приликом цитирања периодике, када су упоредо дати датуми по старом и новом календару. Када је реч о напоменама, датуми су дати упоредо по старом и новом календару, или само по новом.

дипломатски сукоб између Русије и Француске, око цркве Христовог рођења у Витлејему. Искористивши сукоб православних и римокатоличких свештеника у Витлејему, француски принц – председник Луј Наполеон је настојао да скрене пажњу јавности на спољнополитичка питања и добије подршку папе за успостављење царства, док је руски цар Николај I тежио да поврати утицај који је Русија имала у Османском царству у периоду од 1833. до 1841. године. Дипломатски спор је трајао три године (1850–1853), а Порта је попуштала час француским, час руским захтевима (Barst 1912: 163–166, 206–212; Поповић 1928: 122–123; Киняпина 1978: 127–134).²

Покретањем питања око Светих места отпочела је руско–француска борба за јачање политичког утицаја у Цариграду и на Балкану. У оваквим околностима Русија је повела енергичну акцију за уништавање пољске агентурне мреже кнеза Адама Чарториског, вође конзервативно–монархистичког крила пољске емиграције, зато што су Пољаци у садејству са Француском радили на сузбијању руског утицаја на истоку. Будући да се у престоници Кнежевине Србије налазила друга по значају пољска агенција у Османском царству, на руској мети се нашла и Србија.³ Резултат рада руске дипломатије био је тај, да је крајем 1851. године престала да постоји стална пољска агенција у Београду, основана још 1843. године (Никифоров, 2016: 195–200). Акцију у Србији успешно је спровео генерал–мајор Димитриј Сергејевич Левшин, руски генерални конзул у Београду.⁴ Приликом ових дешавања, Левшин је дошао у отворени сукоб са Илијом Гарашанином, министром унутрашњих дела Кнежевине Србије. Како због Левшиновог подозрења на Илију Гарашанина, који је имао контакте са пољским емигрантима, тако исто и због Левшиновог мешања у унутрашњу политику српске Кнежевине.⁵

Иако је Левшин 11. новембра 1851. године напустио Србију (*Србске Новине*, 1/13. 11. 1851: 477), а на његово место дошао нови руски конзул Фјодор Антонович Тумански,⁶ руски став према Кнеже-

2) Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Исписи, И LX, к. 21, 92/33, М. Лимперани – А. де Токвилу, Београд, 15. октобар 1849; Архив Србије (= АС), Лични фонд Илије Гарашанина (= ИГ), 721, Л. Бистрановски – И. Гарашанину, Шумла, 12. март 1850.

3) АС, ИГ, 672, И. Гарашанин – А. Ненадовићу, Београд, 24. јануар/5. фебруар 1850; Исто, 723, Л. Леноар – И. Гарашанину, Београд, 28. септембар/10. октобар 1850.

4) Левшин је постављен на чело руског генералног конзулата у Београду крајем пролећа 1849. године. У Србију је стигао 24. јула исте године. АС, ИГ, 599, Г. И. Данилевски – А. Карађорђевићу, Београд, 7/19. јун 1849; АС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење (= МИД – И), 1849, ролна микрофилма (= рм) 138, Ф II, Р 67; Исто, рм 139, Ф II, Р 148; Исто, рм 139, Ф II, Р 149.

5) АС, ИГ, 672, И. Гарашанин – А. Ненадовићу, Београд, 24. јануар/5. фебруар 1850; Исто, 682, И. Гарашанин – С. Симићу, Београд, 25. мај/6. јун 1850; Исто – Истом, Рибарска Бања, 10/22. август 1850; АСАНУ, Преписка Стевана Книћанина (СК), 7051/1364, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 23. октобар/4. новембар 1851.

6) Фјодор Антонович Тумански (1800–1853), руски званичник и дипломата. Пре доласка у Србију био је руски генерални конзул у Јашу у Молдавији (*Србске Новине*, 25. 06/7. 07. 1853: 283). У Србију је дошао 31. октобра 1851. године (*Србске Новине*, 23. 10/4. 11. 1851: 461). Прву

вини Србији и Илији Гарашанину није се променио. Слика, коју је о Србији и њеном министру унутрашњих дела креирао Левшин својим званичним извештајима влади у Петрограду, није се могла избрисати.⁷ Потврду за то налазимо у сусрету српског кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858) и конзула Туманског у првој половини јануара 1852. године, приликом којег је српски кнез схватио да је руска влада сагласна са Левшиновим мишљењем о стању у Србији, посебно са његовим ставом да је Илија Гарашанин човек који је прозападно оријентисан и који ради на сузбијању руског утицаја у Србији. Обавештен о оваквом руском ставу, војвода Стеван Петровић Книћанин, писао је 16. јануара 1852. године Илији Гарашанину: „Црни брате не шали се, већ ради свом снагом да не дамо лако мечки у кућу. Имамо надежду да се бранимо из куће а аколи уђе мечка у кућу онда немамо никаку надежду онда смо већ у њеној власти и тако сваки дан може јести по једног“. Приказујући на сликовит начин покушаје Русије да се меша у унутрашње ствари Србије, Книћанин је на крају упозорио Илију Гарашанина да ће он бити прва жртва. Таквом његовом ставу иде у прилог развој ситуације који је потом уследио.⁸

Нестабилна унутрашњополитичка ситуација у Кнежевини Србији на освитку шесте деценије XIX столећа, утицала је на Илију Гарашанина да у договору са кнезом Александром Карађорђевићем 7. априла 1852. године упути распис окружним начелницима и Управитељству вароши Београда, који је познат у историографији као Априлски циркулар. Према Априлском циркулару било је забрањено разности лажне гласове против „правитељства и власти“, а лица која би поступила противно овоме, била би кажњена смрћу.⁹ Обзнањивање поменутог расписа дало је повода Туманском да изрази протест кнезу и српској влади због доношења Априлског циркулара. Известивши званични Петроград о овом акту српске владе, руски конзул је поред тога навео да се за шест месеци боравка у Србији уверио у исправност мишљења генерала Левшина о Илији Гарашанину, који настоји да „поремети утицај покровитељске државе“ (Никифоров 2016: 228–229). Примивши извештај Туманског, руско Министарство спољних послова наложило му је да се заузме за поништење циркулара, што је Тумански и учинио, упутивши августа 1852. године писмо српском

званичну посету кнезу Александру Карађорђевићу учинио је 3. новембра исте године, предавши му том приликом писмо грофа Карла Васиљевича Неселродеа, државног канцелара и министра иностраних дела Русије. Неселроде је препоручио Туманског српском кнезу и саветовао му да се „ползује његовим саветима“. АСАНУ, СК, 7051/1362, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 23. октобар/4. новембар 1851.

7) АС, ИГ, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 2/14. јануар 1853.

8) АС, ИГ, 815, С. П. Книћанин – И. Гарашанину, Крагујевац, 4/16. јануар 1852.

9) АС, Државни савет (= ДС), 1852, рм 157, 157; АСАНУ, Лични фонд Јована Ристића (= ЈР), XXIV/1 – 70, А. Карађорђевић – Императорско – руском Министарству иностраних дела, Београд, 7/19. септембар 1852.

кнезу. Иако је Тумански правдао свој протест неуставним доношењем циркулара и строгошћу мера које је прописивао циркулар, у позадини је стајао прикривени напад на српског министра унутрашњих дела (Кудрявцева 2013: 452–453, 469–470; Ловчевић 1931: 58–65). Прочитавши писмо Туманског, кнез Александар је 19. септембра 1852. године писао поводом овога руском Министарству иностраних дела. Образложивши узроке који су довели до настанка Априлског циркулара, кнез је истакао да га не може опозвати, зато што би то имало погубних последица за ред и мир у земљи.¹⁰

Додатни подстрек руској дипломатији за напад на Илију Гарашанина пружио је његов пут у Француску почетком маја 1852. године. Наиме, Гарашанин је тада отишао на пут из здравствених разлога, зато што српски лекари нису могли да пронађу лека његовој болести. Са њим је отпутовао и његов блиски пријатељ Јован Мариновић, начелник Иностраног одељења Министарства иностраних дела и одличан познавалац француског језика. Српски министар унутрашњих дела наишао је на леп пријем у Паризу. Сусрео се са водећим француским државницима и самим председником Лујем Наполеоном, који га је два пута примио у аудијенцију. Приликом сусрета са Лујем Наполеоном, Гарашанину је Наполеон обећао да ће помоћи Србији да се ослободи руског протектората и велике зависности од Порте, као и да присаједини Босну. Илија Гарашанин је у Паризу имао и више сусрета са пољским емигрантима, па и са самим пољским кнезом Адамом Чарториским (Ловчевић 1931: 26–34; Јовановић 1931: 426; Lewak 1935: 100; Страњаковић 2005: 243–246).¹¹ Пут Илије Гарашанина у Париз виђен је као отворени покушај српског министра унутрашњих дела да се ослони на Француску у борби против руског уплива у Србији, што није било без основа (Ловчевић 1931: 62, 67). Намеран да ослободи своју земљу наизменичног руског и аустријског утицаја, а и свестан чињенице да Србија не може ојачати своју државност без потпоре једне велике силе, Гарашанин је одлучио да потражи подршку у Наполеоновој Француској, која је почетком педесетих година XIX столећа радила на сузбијању руског и аустријског утицаја на Балкану (Страњаковић 2005: 130–131, 242–243).

Гарашанин је након одласка из Париза провео извесно време у швајцарским бањама, одакле се преко Италије и Аустрије вратио у Србију у другој половини септембра 1852. године. Пре његовог повратка у Србију, Михаил Фјодорович Рајевски, свештеник руске

10) АСАНУ, ЈР, XXIV/1 – 70. А. Карађорђевић – Императорско – руском Министарству иностраних дела, Београд, 7/19. септембар 1852.

11) АСАНУ, СК, 7051/1492, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Париз, 24. мај/5. јун 1852; АС, ИГ, 809, И. Гарашанин – А. Карађорђевићу, Париз, 5/17. јун 1852; Исти – Истом, Париз, 25. јун/7. јул 1852; АСАНУ, СК, 7051/1514, И. Гарашанин – С. Книћанину, Париз, 25. јун/7. јул 1852; АС, ИГ, 814, И. Гарашанин – А. Ненадовићу, Париз, 1/13. јул 1852.

цркве при руском посланству у Бечу, говорио је да је Гарашанин отишао у Париз да би учврстио пријатељство са Французима и Пољацима (Ловчевић 1931: 34–68). Негодовање због Гарашанинових сусрета у Паризу изражавали су и чланови руског конзулата у Београду, који су, с обзиром да од смрти Аврама Петронијевића Србија није имала кнежевског представника и министра иностраних дела,¹² говорили да се на тај положај никако не поставља Гарашанин, јер би то била „паприка императору у нос“, зато што је „Гарашаниново име добро познато у Петрограду“.¹³ Међутим, српски кнез је и поред тога 25. септембра 1852. године именовано Илију Гарашанина за кнежевског представника и министра иностраних дела Кнежевине Србије.¹⁴ Кнежева одлука била је мотивисана тиме што је сматрао да је Илија Гарашанин једини човек који може да одржи ред и мир у земљи и подигне ауторитет власти. Кнежев избор био је благонаклоно дочекан од Француске, Велике Британије и Османског царства, док су Русија и Аустрија изразиле велико незадовољство (Страњаковић: 1932: 179–180).

Наименовање Илије Гарашанина изазвало је велико негодовање у Петрограду, зато што руској влади није било по вољи да на челу српске владе буде човек који је отворено изражавао наклоност према Француској, пољским и мађарским емигрантима и нетрпељивост према Русији.¹⁵ У децембру 1852. године на адресу српског кнеза стигла су писма државног канцелара и министра иностраних дела Русије грофа Карла Васиљевича Неселродеа и барона Вилхелема Карловича Ливена, ађутанта руског цара Николаја I Романова. Гроф Неселроде је замерао кнезу што не указује довољно пажње саветима руског конзула и што је почео да поставља око себе „чиновнике који не заслужују опште поверење“. Барон Ливен је изразио незадовољство поводом Априлског циркулара и пензионисања Томе Вучића Перишића, који је био руски приврженик.¹⁶ Предајући писма кнезу, Тумански му је рекао да су чиновници који не заслужују опште поверење Илија Гара-

12) Аврам Петронијевић је преминуо у Цариграду 22. априла 1852. године. Питање његовог наследника је било доста сложено, зато што се морало водити рачуна како ће се избор новог представника примити у земљи, а како у иностранству. Зато је положај остао упражњен пет месеци (Поповић 2012: 280, 281).

13) АСАНУ, Лични фонд Константина Николајевића (= КН), I/2 – 44, Ј. Мариновић – К. Николајевићу, Београд, 11/23. септембар 1852; АС, ИГ, 861.

14) АС, МИД – И, 1853, рм 183, Ф II, Р 92.

15) АСАНУ, СК, 7051/1604, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 23. децембар 1852/4. јануар 1853; Исто, 7051/1622, А. Карађорђевић – С. П. Книћанину, Београд, 16/28. јануар 1853.

16) АСАНУ, СК, 7051/1605, К. В. Неселроде – А. Карађорђевићу, С. Петербург, 7/19. новембар 1852; В. К. Ливен – А. Карађорђевићу, С. Петербург, 24. новембар/6. децембар 1852. Десетак дана након свог наименовања, Илија Гарашанин је послао у пензију војводу Тому Вучића Перишића, који је још 1848. године поднео оставку на звање кабинетског саветника, које је било специјално за њега уведено. Вучићево пензионисање био је политички чин Илије Гарашанина, који је од 1848. постепено потискивао Вучића из политике. Поводом овог чина Вучић се жалио кнезу и влади, а његове жалбе доспеле су и до Петрограда (Поповић 2003: 210–211).

шанин, Јован Мариновић, начелник Иностраног одељења Министарства иностраних дела и Фрања Зах, директор Артиљеријске школе, и да Русија тражи њихово удаљење из државне службе.¹⁷

У оваквим околностима одржана су два састанка државног врха Кнежевине Србије, први 4. јануара 1853. године, а други 10. јануара исте године. Током првог састанка било је противречних мишљења, док је на другом, којем је присуствовао и Илија Гарашанин, одлучено да се одбије руски захтев и да кнез ово саопшти руском конзулу на „најприс-тојнији и најучтививији начин“.¹⁸ Наредног дана кнез се састао са Туманским. Пошто је кнез Александар саопштио своју одлуку, Тумански је кнезу изричито нагласио да Русија неће одступити од свог захтева. На кнежево питање, за шта Русија окривљује Гарашанина, конзул му је одговорио да је то последица тога што је Левшин приказао Гарашанина „као човека сасвим противна намерама руским“. Увидевши чврст став руског конзула, кнез се поколебао, те је 12. јануара поново окупио своје министре. Састанку је присуствовао и Стефан Стефановић Тенка, председник Државног савета. Приликом поновног претресања руског захтева, већина министара је сматрала да би најбоље решење било да се Илија Гарашанин потруди да поправи односе са руским конзулом, а да кнез након тога затражи од конзула да дозволи да Гарашанин остане на свом положају до априла, када ће због здравствених разлога Гарашанин ићи у бању. Кнез ће га тада сменити са положаја. Међутим, ако се деси да конзул до тада буде задовољан са Гарашанином, онда да кнез и конзул заједничким садејством делују на петроградски кабинет да одустане од свог захтева.¹⁹ Следећег јутра Алекса Симић, министар унутрашњих дела, саопштио је Гарашанину предлог од претходног дана. Будући да Гарашанин ово није хтео да прихвати, кнез је донео одлуку да се Туманском коначно саопшти како се не може уважити руски захтев. Свој став кнез је аргументовао тиме да, ако се сада испуни захтев Русије, може лако да се деси да ово постане преседан и да може сутра Турска да тражи да се смени кнежевски представник који њој није по вољи.²⁰

Пре него што би кнез саопштио своју коначну одлуку руском конзулу, било је потребно да се сачини одговор на писма грофа Не-

17) АСАНУ, КН, I/2 - 52, Ј. Мариновић – К. Николајевићу, Београд, 12/24. децембар 1852; АСАНУ, СК, 7051/1604, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 23. децембар 1852/4. јануар 1853; Исто, 7051/1605, А. Карађорђевић – С. П. Книћанину, Београд, 26. децембар 1852/7. јануар 1853.

18) АСАНУ, СК, 7051/1606, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 26. децембар 1852/7. јануар 1853; Исто, 7051/1609, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 29. децембар 1852/10. јануар 1853; Исто, 7051/1610, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 30. децембар 1852/11. јануар 1853; Исто, 7051/1611, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 30. децембар 1852/11. јануар 1853.

19) АС, ИГ, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 2/14. јануар 1853; Исто, 897, С. С. Тенка – И. Гарашанину, Београд, 2/14. јануар 1853; Исто, 899, Т. Кнежевић – И. Гарашанину, Београд, 2/14. јануар 1853.

20) АС, ИГ, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 4/16. јануар 1853; И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 6/18. јануара 1853; АСАНУ, СК, 7051/1617, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 6/18. јануар 1853.

селродеа и барона Ливена. Овај посао је успешно урадио Јован Мариновић, који је 24. јануара веома вешто саставио кнежев одговор, тако што ни једном речју није споменут Илија Гарашанин и његово удаљење са положаја, јер у писмима из Петрограда није било ништа конкретно поменуто о томе.²¹ Убрзо након овога, кнез је писма предао руском конзулу да их проследи у Петроград. У кнежевом присуству конзул је прочитао поменута писма и рекао кнезу да ће његов одговор задовољити петроградски кабинет. Након тога, кнез је рекао конзулу Туманском да он не може да испуни руски захтев, зато што је он у супротности са народним правима и Уставом, који забрањује јавно и тајно гоњење сваког Србина. Док је кнез истрајавао у свом ставу, дотле је Тумански стално наглашавао да Русија не може да дозволи да Гарашанин остане на свом положају, „јер он зацело ради да Србију подвргне покровитељству француском“. Кнез му је одговорио: „да Гарашанин не сочињава Књаза и народ Србски, и да је врло смешна ствар када ко и помислити може, да би Гарашанин био у стању то учинити, баш када би то и желео, кад Књаз и цео народ Србски о томе и не сањају и покровитељство Русије тако високо цене и уважавају“.²²

Да је Тумански био у праву, када је рекао да Русија неће одустати од свог захтева, показало се нешто више од месец дана касније.²³ Преокрет је настао оног тренутка када је 28. фебруара 1853. године стигао у Цариград на броду „Громоносац“ и у пратњи сјајне свите кнез Александар Сергејевич Меншиков, специјални изасланик руског цара. Званични циљ његове мисије био је да реши спор око Светих места. Да би успешно остварио своју намеру, Меншиков је прибеглао демонстрацији силе. Док су се по Цариграду шириле гласине о мобилизацији руске војске и маневрима руске флоте у Црном мору, Меншиков је 2. марта 1853. године затражио да се смени Фуад ефендија, турски министар иностраних дела. Свој захтев, Меншиков је оправдао тиме, што је Фуад ефендија попустио Француској у спору око Светих места (Taylor 1968: 80–81; Орлик 1999: 371–372). Након што је под његовим притиском Порта сменила Фуад ефендију са положаја министра ино-

21) АСАНУ, СК, 7051/1617, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 6/18. јануар 1853; Исто, 7051/1619, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 9/21. јануар 1853; Исто, 7051/1621, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 13/25. јануар 1853; Исто, 7051/1622, А. Карађорђевић – С. П. Книћанину, Београд, 16/28. јануар 1853; АС, ИГ, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 20. јануар/1. фебруар 1853. Писање кнежевог одговора грофу Неселродеу и барону Ливену, било је прво поверено Пауну Јанковићу Баћи, министру финансија и одличном познаваоцу руског језика. Међутим, одговоре које је Баћа сачинио нису се могли прихватити, зато што се на основу њих могло закључити како кнез Александар признаје да је он крив за нарушавање српско – руских односа.

22) АС, ИГ, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 13/25. јануар 1853; АСАНУ, СК, 7051/1617, А. Карађорђевић – С. П. Книћанину, Београд, 16/28. јануар 1853.

23) Мариновић је у јануару 1853. године говорио: „Криза ће се окончати оставком или удаљењем Гарашанина“. АСАНУ, КН, I/2 – 57, Ј. Мариновић – К. Николајевићу, Београд, 1/13. јануар 1853.

страних дела, кнез Меншиков је позвао Константина Николајевића, српског капућехају у Цариграду, да га посети. До сусрета је дошло 10. марта. Том приликом Меншиков је саопштио Николајевићу како се цар Николај чуђи што српски кнез није до сада испунио руски захтев, и да даљим задржавањем Гарашанина на положају, српски кнез ризикује „да на себе навуче гнев и непријатељство императора руског“. На крају, Меншиков је рекао Николајевићу да Русија никако неће дозволити да у Србији буде кнежевски представник човек, који је имао и има контакте са пољским, мађарским и италијанским емигрантима, који састављају „планове подићи у Европи возмуненије и тиме извршити промену садашњег стања европских држава“.²⁴

Када је у Београд стигла ова вест из Цариграда, она је код кнеза Александра изазвала неспокојство, немир и страх.²⁵ Додатно неспокојство кнезу унела је изненадна посета руског конзула 25. марта 1853. године. Том приликом Тумански је саопштио кнезу да је њему наложено да прекине дипломатске односе са Србијом, ако се Гарашанин не смени, претећи при том „са свим руским бајонетима“. Кнезу је остављен рок од 24 часа да одговори. У оваквим околностима, кнез је очекивао да ће Гарашанин схватити озбиљност ситуације и поднети оставку, али Гарашанин је то упорно одбијао. Илија Гарашанин је истрајавао у свом ставу да ће пре дозволити да се све упропасти него што би попустио руском захтеву, а да оставку неће дати зато што хоће да јавност сазна „да су га Руси отерали“.²⁶ Сутрадан, тј. 26. марта 1853. године кнез је сменио Илију Гарашанина и поставио га за државног саветника. Према кнежевом Указу издатом истог дана, Илија Гарашанин је смењен због нарушеног здравља. Истим актом постављен је за кнежевског представника и министра иностраних дела Алекса Симић, дотадашњи министар унутрашњих дела. Пошто је Гарашанин одбио да остане у државној служби и обавља дужност државног саветника, кнез је 5. априла исте године донео одлуку да се Илији Гарашанину, који због здравствених проблема не може да обавља ни дужност државног саветника, „до оздрављења“ издаје пуна саветничка плата од 2 500 талира.²⁷ Своју одлуку о испуњавању руског захтева кнез је правдао тиме да је био принуђен да ово уради да не би земљу излагао опасности и несрећи, зато што му је ово предсказивано у слу-

24) АСАНУ, СК, 7051/1645, К. Николајевић – И. Гарашанину, Цариград, 26. фебруар/10. март 1853; АС, ИГ, 869, И. Гарашанин – К. Николајевићу, Београд, 6/18. март 1853; Исто, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 10/22. март 1853; АС, Збирка Драгослава Страњак-ковића (= ЗДС), к. 1, Ф III, А. Ненадовић – Д. Стефановићу, Београд, 20. март/1. април 1853 (несређена грађа).

25) АСАНУ, СК, 7051/1645, А. Карађорђевић – С. П. Книћанину, Београд, 9/21. март 1853.

26) АСАНУ, СК, 7051/1647, А. Карађорђевић – С. П. Книћанину, Београд, 13/25. март 1853; АС, ИГ, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 14/26. март 1853.

27) АС, ИГ, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 14/26. март 1853; АСАНУ, СК, 7051/1649, А. Карађорђевић – С. П. Книћанину, Београд, 14/26. март 1853; АС, ДС, рм 170, 94.

чају његовог противљења. Додавши на крају да се сили није могао одупрети, зато што није имао да се ослони ни на кога.²⁸

„Гарашанин паде као невина жртва политике руске“ и „без суда и пресуде земаљске, већ по пресуди или неограниченој вољи Государа Императора“. Овако је видео Гарашанинов пад председник Државног савета Стефан Стефановић Тенка, који је сматрао да је овим отворен пут да се на исти начин смењују и други у Србији.²⁹ Да је Тенка био делимично у праву сведочи чињеница да је истог дана када је он написао ове речи, тј. 28. марта 1853. године, руски конзул захтевао од новог кнежевског представника Алексе Симића да се Јован Мариновић смени са положаја начелника Иностраног одељења Министарства иностраних дела, а Фрања Зах са места директора Артиљеријске школе (Христић 1893: 16–20; Страњаковић 1932: 207).³⁰ Тумански је тада рекао Симићу да је Мариновић париски ђак и да је одржавао интензивне контакте са свим пољским и мађарским агентима који су долазили у Србију. Овом приликом, Тумански је истакао да је Мариновић утицао на непросвећеног Гарашанина да скрене на погрешан пут. Поред тога, Мариновић је оптужен да на непрекривен начин исказује своје непријатељство према руском двору, тако што утиче да се у службеним београдским новинама штампају чланци преузети из западних новина, који Русију представљају у лошем светлу. Што се тиче Заха, Тумански је говорио за њега да је он „овлашћени агент странке Чарториског“ и да је антируски настројен. Алекса Симић му је одговорио да је сагласан са његовим мишљењем у погледу Јована Мариновића, али не и када је реч о Фрањи Заху. Симић је признао да је Зах био пољски агент, али до 1848. и да сада то више није (Кудрявцева 2013: 467–468). Овога пута, кнез, охрабрен моралном потпором Државног савета, донео је одлуку да се одбије захтев руског конзула (Ристић 1887: 121–123; Христић 1893: 5–15; Страњаковић 1932: 208). Када је Алекса Симић саопштио кнежеву одлуку Туманском, Тумански му је одговорио да ће српској влади стићи заповест да ово испуни. Увидевши да руски конзул и даље има намеру да се меша у српске унутрашње ствари, одлучено је да кнез Александар пише кнезу Меншикову у Цариград, поводом оваквог поступања руског конзула у Београду. Такође, кнез је писао и великом везиру Мехмед Али паши и министру спољних послова Рифат паши, зато што је Тумански говорио како ће стићи ферман из Цариграда, којим ће кнез бити приморан да испуни руски захтев.³¹

28) АСАНУ, СК, 7051/1650, А. Карађорђевић – С. П. Книћанину, Београд, 15/27. март 1853.

29) АСАНУ, СК, 7051/1651, С. С. Тенка – С. П. Книћанину, Београд, 16/28. март 1853.

30) АСАНУ, СК, 7051/1652, Ј. Станојевић – С. П. Книћанину, Београд, 16/28. март 1853; Исто, 7051/1653, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 17/29. март 1853; АС, ИГ, 871, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 17/29. март 1853.

31) АСАНУ, СК, 7051/1656, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 20. март/1. април 1853; АСАНУ, ЈР, XXIV/1 – 75, А. Симић – М. Протићу, Београд, 18/30. мај 1853.

Кнежево писмо Меншикову предао је српски капућехаја Константин Николајевић. Пошто је Меншиков прочитао писмо српског кнеза, Николајевић му је усмено саопштио да је Илија Гарашанин, када је чуо да га Меншиков оптужује за сарадњу са западним револуционарима и њиховим вођама – Лајошем Кошутом и Ђузепеом Мацинијем, писао њему, тј. Николајевићу, да ће пре бити да Меншиков сарађује са њима. Меншиков се на ово насмејао и рекао да њега сматрају за највећег либерала у Русији. Потом је додао да Русија нема ништа против да Илија Гарашанин буде члан Државног савета, али да његово одбијање сведочи о томе да је он, Гарашанин, ово учинио да би имао више времена да другује са Мацинијем. На крају разговора, кнез Меншиков је рекао Николајевићу да ће Русија, да би уредила односе са Србијом, сменити Туманског, а на његово место поставити Николаја Јакимовича Мухина, дотадашњег руског конзула у Једрену.³²

Смена Илије Гарашанина и руски захтев да се удаље Јован Мариновић и Фрања Зах довели су до разношења разних гласина по земљи, како ће руски цар да свргне са власти цео државни врх Србије. Гласине су ширили вучићевци, присталице Томе Вучића Перишића, предводника опозиције у Србији и обреновићевци, присталице династије Обреновића, која се налазила у емиграцији. У оваквој ситуацији Александар Ненадовић, помоћник министра унутрашњих дела, упутио је президијална писма окружним начелницима, којима их је обавестио о околностима које су довеле до смене Илије Гарашанина и о захтеву руског конзула да се удаље из државне службе Јован Мариновић и Фрања Зах. Овом приликом Ненадовић им је нагласио да је кнез у сагласности са Државним саветом одбио руски захтев за смену Мариновића и Заха, зато што се њиме вређа „наше независно внутрено правленије“. На крају им је рекао да им ово пише да би били упознати са реалним стањем ствари и да се не би повели за оним што чују по сокацима.³³ Поред Ненадовића, окружним начелницима је упутио президијална писма и Стеван Петровић Книћанин, коме је као „војводи србском“ било поверено одржавање реда и мира у земљи.³⁴ Пошто је поменуо разлог смене Илије Гарашанина, Книћанин је наложио окружним начелницима да добро мотре на дешавања у њиховим окружним и да га о свему подробно извештавају.³⁵

Предузети кораци српске владе у циљу одупирања новом руском захтеву и одржавању реда и мира у земљи, наишли су на негодовање руског конзула и чланова руског посланства у Цариграду.

32) АС, ИГ, 893; АСАНУ, СК, 7051/1659, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 10/22. април 1853.

33) АС, ЗДС, к. 1, Ф III, А. Ненадовић – Д. Стефановићу, Београд, 20. март/1. април 1853; АСАНУ, ЈР, XXIV/1 – 75, А. Симић – М. Протићу, Београд, 18/30. мај 1853.

34) АСАНУ, СК, 7051/1664, Ј. Гавриловић – С. П. Книћанину, Ваљево, 13/25. април 1853.

35) АС, ЗДС, к. 1, Ф I, С. П. Книћанин – Д. Стефановићу, Крагујевац, 10/22. април 1853.

Кнежева писма упућена турским великодостојницима, поводом руских захтева да се смене Мариновић и Зах, протумачена су као тужба против руског конзула у Београду. У руском дипломатском представништву у Цариграду сматрало се да је овај поступак српског кнеза непримерен, зато што је кнез обавештен да ће све ово престати и да ће Тумански бити смењен.³⁶ Константин Николајевић је покушао да оправда поступак српског кнеза тиме, што кнежева намера није била да се жали на руског конзула, већ да поручи Порти да му не издаје наређење да попусти руском захтеву, јер он то неће послушати. Николајевићево оправдање у руском посланству није уважено, већ му је одговорено да ће овај поступак, који не одговара некадашњем српском „храбром нараштају“, наићи на велико незадовољство у Петрограду, зато што Србија допушта Турцима да се мешају у њене унутрашње ствари.³⁷ Приликом следећег одласка у руско посланство, Николајевића су салетали син грофа Неселродеа, који је дошао у Цариград са кнезом Меншиковим, Озеров, местозаступник руског дипломатског представника у Цариграду, Виктор Петрович Балабин, секретар руског цариградског посланства и стари драгоман Аргиропул, пребацујући му и даље због кнежевих писама турским великодостојницима. Тада су му они више пута поновили да је Србија крива „што народ христјански стење под Турцима те не може да се избави; и да Срби незнаду ништа више него раја турска бити“, зато што се жале Порти. Николајевић им је одговорио да је за обраћање кнеза Порти крив руски конзул у Београду, зато што је конзул претио како ће стићи ферман из Цариграда, којим ће кнез бити приморан да испуни оно што од њега Русија захтева. Додавши потом да се кнез и српска влада не могу слагати са руским конзулом све до оног тренутка док конзул не престане да штити противнике српске владе и не буде почео да уважава оно „шта књаз и правитељство говоре и раде“. Разговор је завршен тиме што им је Николајевић нагласио да је циљ садашње српске власти да се одржи: „Сад смо се вели већ за даску почели ватати, само да се избавимо, а ако до нужде дође, ватаћемо се и за змију, само да се спасемо.“³⁸ На крају споменимо и то, да су поједини чланови руског цариградског посланства говорили Николајевићу да је сада време да Србија зарати са Турском, јер турске војске у Румелији нема ни 12 000 хиљада, те би је српска војска лако могли потући, а Србија би се тако могла „раширити и са Црном - гором соединити“.³⁹

Додатни подстрек руској дипломатији за још веће подозрење према српском државном руководству представљало је објављивање

36) АСАНУ, СК, 7051/1671, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 17/29. април 1853; АСАНУ, ЈР, XXIV/1 – 73, А. Симић – К. Николајевићу, Београд, 23. април/5. мај 1853.

37) АСАНУ, СК, 7051/1672, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 21. април/3. мај 1853.

38) АСАНУ, СК, 7051/1674, Ј. Лукачевић – С. П. Книћанину, Београд, 24. април/6. мај 1853.

39) АСАНУ, СК, 7051/1672, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 21. април/3. мај 1853.

преписке између кнеза и Државног савета у аугзбуршком *Allgemeine Zeitung* и новосадском *Србском Дневнику* (*Србски Дневник*, 25. 04/7. 05. 1853; *Исто*, 29. 04/11. 05. 1853). Реч је о преписци насталој у време када је Тумански захтевао смену Мариновића и Заха. У њиховим очима, исказана подршка кнезу од стране Савета да се одупре руском притиску виђена је као подстицај за борбу против руског утицаја у Србији. На сличан начин, руске дипломате су протумачиле и президијална писма Александра Ненадовића, којима је известио окружне начелнике о разлозима смене Гарашанина и захтеву руског конзула да се смене Мариновић и Зах. Ненадовићев распис протумачен је као прокламација којом он подбуњује српски народ против Русије.⁴⁰

Колико је подозрење имала Русија према српском државном врху, толико исто су кнез и српска влада сумњичили Русију да тежи да изврши преврат у Србији и поврати кнеза Михаила на престо.⁴¹ Поред руског незадовољства сваким кораком српске владе, томе су у прилог ишле разне гласине које су ширили по земљи током априла и маја 1853. године вучићевци и обреновићевци. Својим агитационим радом они су створили такав утисак, као да се очекује сваког час промена власти у Србији.⁴² У оваквим околностима, када је српско државно руководство било уверено да се нашло у руској немилости и да то може бити погубно по њих, почели су се тражити посредници, путеви и начини да се отклони руско неповерење према њима и изгледе српско–руски неспоразуми.⁴³ Један од посредника требало је да буде Милосав Протић, некадашњи српски државни питомац у Русији. Током школовања у Русији, Протић је остварио значајна познанства међу круговима блиским царском двору Романових.

Сазнање о Протићевим познанствима у Русији и писмима која су Протићу стизала из Русије, а у којима је писало како се Србија удаљила од Русије и приближила западним силама, утицало је на Алексу Симића да се обрати Протићу писменим путем 30. маја 1853. године. Негирајући да се Србија удаљава од Русије, Симић је у писму истакао да се Србија само обезбеђује да Русија не поврати у Србију кнеза Ми-

40) АСАНУ, СК, 7051/1678, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 28. април/10. мај 1853; Исто, 7051/1690, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 8/20. мај 1853; Исто, 7051/1694, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 15/27. мај 1853; АСАНУ, ЈР, XXIV/1 – 75, А. Симић – М. Протићу, Београд, 18/30. мај 1853; АС, Лични фонд Милосава Протића (= МП), 7, Ј. Ненадовић – М. Протићу, Београд, 19. јун/1. јул 1853.

41) АСАНУ, ЈР, XXIV/1 – 74, С. П. Книћанин – А. Симићу, Крагујевац, 19/31. мај 1853; Исто, XXIV/1 – 75, А. Симић – М. Протићу, Београд, 18/30. мај 1853.

42) АСАНУ, СК, 7051/1671, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 17/29. април 1853; Исто, 7051/1675, С. Херакаловић – С. П. Книћанину, Београд, 28. април/10. мај 1853; Исто, 7051/1678, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 28. април/10. мај 1853; Исто, 7051/1680, А. Ненадовић – С. П. Книћанину, Београд, 1/13. мај 1853; Исто, 7051/1689, А. Мајсторовић – С. П. Книћанину, Београд, 7/19. мај 1853.

43) АС, ИГ, 901, С. П. Книћанин – А. Симићу, Крагујевац, 19/31. мај 1853; Исто, 900, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 26. мај/7. јун 1853.

хаила и да се не меша у српске унутрашње ствари. Ми нећемо да дозволимо промену власти, зато што нећемо више да мењамо кнежеве. Такође, нећемо дозволити да нам се неко меша у нашу унутрашњу политику, зато што сматрамо да боље познајемо наше потребе од руског конзула и секретара руског конзулата Попова, који нам се овде представљају као руско Министарство спољних послова и „воља Государа Императора“. Ми смо свесни, настављао је даље Симић, „да за нас и наше отечество, нема спасенија без помоћи Русије, нити ми таково очекујемо од западни[x] сила“, „јер крв није вода“ и ко може помислити да нас неко може „повести против Руса“. У оваквим околностима, када нам није дозвољено да се оправдамо и када смо доведени у такву ситуацију да хоће „да нас бију и да нам недаду плакати“, ја се надам, наглашавао је Симић, да ћете преко ваших познаника успети да саопштите право стање ствари цару.⁴⁴ Писмо сличне садржине и са истим циљем, нешто више од месец дана касније, упутио је Милосаву Протићу и државни саветник Јеврем Ненадовић, иначе кнежев таст.⁴⁵ Поред њих двојице, Протића је узимао у комбинацији и Јован Мариновић. Сматрајући да је до неспоразума у српско–руским односима дошло превасходно због тога што се слика о Србији креирала само на основу извештаја руских конзула из Београда, Мариновић је изнео предлог да се Милосав Протић постави за незваничног српског дипломатског агента у Санкт Петербургу: „Да смо га са лучом тражили, не би могли тако zgodног наћи.“ Свој предлог, Јован Мариновић је правдао тиме, што Протић у „Петербургу готово цели двор познаје“ и „једнако кореспондира са појединим лицима са двора“.⁴⁶ Мариновићев предлог је остао само мртво слово на папиру.

Да ли је Милосав Протић ишта учинио на изглађивању српско–руских неспоразума и колико, остаје нам за сада непознато због недоступности архивске грађе руског порекла. Ипак, до привидног изглађивања односа је дошло, а томе је пре свега допринело заоштравање руско–турских односа, које је довело до уласка руске војске у Влашку и Молдавију 4. јула 1853. године (Айрапетов 2006: 187). Само један дан након овог догађаја преминуо је у Београду руски конзул Тумански (*Србске Новине*, 25. 06/7. 07. 1853: 282–283). Петроградски кабинет је искористио смрт Туманског као повод да пошаље у Србију специјалног изасланика Феликса Петровића Фонтона, државног саветника и саветника руског посланства у Бечу. Поред намере да разбије неповерење Србије према Русији, Фонтон је требало да испита и оптужбе бечке владе, да је Србија огњиште револуционара који се спремају да запале Балкан. Фонтон је стигао у Београд 13. августа у послеподнев-

44) АСАНУ, ЈР, XXIV/1 – 75, А. Симић – М. Протићу, Београд, 18/30. мај 1853.

45) АС, МП, 7, Ј. Ненадовић – М. Протићу, Београд, 19. јун/1. јул 1853.

46) АС, ИГ, 893, Ј. Мариновић – С. П. Книћанину, Београд, 18/30. јун 1853.

ним часовима (Ристић 1887: 126–127; Страњаковић 1932: 250–252).⁴⁷ Убрзо по доласку у Београд показало се да Фонтон има намеру да утиша гласове који су се ширили по Србији, како Русија намерава да обори актуелну власт у Кнежевини. Својим благонаклоним држањем према српском државном руководству, Фонтон је одузео вучићевцима и обреновићевцима главно оружје којим су претили кнезу и влади, а то је да ће им Русија пружити подршку да изведу преврат у земљи. Овакво Фонтоново држање, успокојило је државни врх Србије.⁴⁸ Уз то, Фонтон је имао и сусрет са Јованом Мариновићем, истим оним чију оставку је захтевао руски конзул Тумански почетком децембра 1852. и крајем марта 1853. године. Сусрет је протекао у најбољем реду, а Фонтон је пажљиво саслушао Мариновића, који се трудио да му објасни, како је он због слике коју су креирали о њему руски конзули у Београду, постао подозрив Русији. Пред свој одлазак из Београда, Фонтон се поново видео са Мариновићем (Ловчевић: 138, 160).

После вишедневног боравка у Београду, Фонтон је ноћу између 24. и 25. августа отпутовао у унутрашњост Србије, у пратњи Атанасија Николића, начелника Полицајно – економског одељења Министарства унутрашњих дела Кнежевине Србије. Путујући по Србији, Фонтону је свуда био припремљен леп дочек, а окупљени народ га је поздрављао са речима: „Да Бог живи нашег Цара Николу“. Фонтон је свуда говорио народу да руски цар воли Србију и српски народ, српског кнеза и српску владу, саветујући им уз то: „будите књазу верни и за њега и отечество не жалите крв пролити да би сачували оно што сте крвљу вашом и помоћу Русије задобили“. У Београд се вратио последњег дана августа.⁴⁹ Боравећи још осам дана у српској престоници, Фонтон је 8. септембра прешао у Земун, а потом се упутио за Беч (*Србске Новине*, 1/13. 09. 1853: 396). За све време свог боравка у српској Кнежевини, Фонтон се уверио да Србија није центар револуционара из којег се може лако распрострајети револуција. Његови савети народу да буде веран кнезу и његов став према противницима власти, ојачали су положај кнеза Александра и српске владе,

47) АС, ИГ, 911, К. В. Неселроде – А. Карађорђевићу, С. Петербург, 17/29. јул 1853. Поводом Фонтоновог доласка, на насловној страни *Србских Новина*, објављено је како је последњих дана српска Кнежевина била обрадована и усрећена новим уверавањем благовољења и милостиве наклоности покровитељског двора, како према кнезу и влади, тако исто и према српском народу (4/16. 08. 1853: 355).

48) АСАНУ, СК, 7051/1763, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 11/23. август 1853; Исто, 7051/1774, Исти – Истом, Београд, 25. август/6. септембар 1853. Српски кнез је 27. августа писао грофу Неселродеу, да он не може речима исказати од коликог је значаја за унутрашње стање у Србији Фонтонов долазак у Београд (Кудрявцева 2013: 484–485).

49) АС, Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (= МУД – П), 1853, Ф X, Р 5; АСАНУ, СК, 7051/1766, А. Николић – С. П. Книћанину, Раваница, 14/26. август 1853; Исто, 7051/1767, Ј. Наумовић – С. П. Книћанину, Јагодина, 16/28. август 1853. Путујући по унутрашњости Србије, Фонтон је посебно био очаран постојаношћу српског народа који је исказивао наклоност према Русији и руском цару, а њему на расстанку говорио: „Поздравите нашег цара Николаја“ (Кудрявцева 2013: 487–488).

а Русија је била задовољна са његовим извештајем о стању у Србији (Ловчевић 1931: 143–144, 161).⁵⁰

Током Фонтановог боравака у Србији, Илија Гарашанин се није налазио у земљи. Због здравствених разлога Гарашанин је напустио Србију 6. јуна 1853. године⁵¹ и отпутовао у бањско лечилиште Лијеж у Швајцарској, где је стигао 25. јуна. Убрзо по доласку у Лијеж, Илија Гарашанин се сусрео са младим грофом Николајем Алексејевичем Орловим, сином руског генерала и царског ађутанта Алексеја Ф. Орлова. Током разговора, Гарашанин је опширно препричао грофу Орловом догађаје који су довели до српско–руских неспоразума, окрививши при том за ово руског конзула и чиновнике руског конзулата у Београду. Саслушавши Гарашанина, млади гроф му је рекао да је он највише слушао о њему од барона Ливена, којем је било јако жао због нарушавања српско–руских односа. Сазнавши за ово, Гарашанин је замолио грофа да пише барону Ливену да су извештаји руског конзулата у Београду неосновани и да је његово удаљење из службе једна велика неправда. Пошто му је гроф обећао да ће писати барону, Гарашанин је учинио подворење грофовој мајци, грофици Орловој. Посета је протекла у пријатној атмосфери, а грофици је Гарашанина највише питала о Србији и српским кнежевима (Ловчевић 1931: 70–71; 77–84).

Оставши до почетка августа у Лијежу, Гарашанин је након тога намеравао да проведе извесно време у Бечу, где је стигао средином августа. Одмах по доласку у Беч, Гарашанин је био обавештен о Фонтановом одласку у Београд. Сазнавши за ово, Гарашанин се питао шта ће Фонтон тамо, сматрајући да његов боравак у Србији неће на добро изаћи. Уверавања барона Петра Казимириовича Мајендорфа, руског посланика у Бечу, да је Фонтон послат у Србију с намером да уклони узроке српско–руских неспоразума и утврди ред и мир у земљи, у извесној мери умирили су Илију Гарашанина. Поред овога, приликом овог разговора, до којег је дошло 18. августа, Мајендорф и Гарашанин опширно су разговарали о догађајима који су довели до узајамног подзревања између Србије и Русије. Обојица су се сложила да су обе стране својим поступцима допринеле нарушавању односа, али да су главни узрок томе били неадекватни поступци руских конзула. Мајендорф је након тога додао да Русија не тражи никакве промене у Србији и да она само жели да у Србији влада ред и мир, те да зато треба имати поверења у новог руског конзула који ће бити наименован у Србији и који неће бити као његови претходници. На крају, споменимо и то како је Мајендорф рекао Гарашанину да Русија неће дозволи-

50) АСАНУ, СК, 7051/1766, А. Николић – С. П. Книћанину, Раваница, 14/26. август 1853; Исто, 7051/1763, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 11/23. август 1853; Исто, 7051/1774, Исти – Истом, Београд, 25. август/6. септембар 1853; Исто, 7051/1776, Исти – Истом, Београд, 8/20. септембар 1853.

51) АС, ИГ, 900, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 26. мај/7. јун 1853.

ти независност Србије од Турске, зато што не зна шта би после тога уследило (Ловчевић 1931: 115–116, 120–135, 155).

До следећег сусрета Илије Гарашанина и барона Мајендорфа дошло је 26. августа 1853. године у бањском лечилишту Баден код Беча. Будући да је Илија Гарашанин био извештен како је у Србији „общте задовољство пробуђено мисијом Г – на Фонтоне, како код Књаза и Правитељства тако и код целог народа“, он је рекао Мајендорфу да се из овога види да су извештаји руских конзула били нетачни; јер да су били тачни, не би могло овако брзо да нестане антируског расположења у Србији. С обзиром на то да су Фонтоновом заслугом почели да се изглађују српско–руски неспоразуми, Гарашанин је закључио да само треба наставити овим путем којим се пошло. Мајендорф се у потпуности сложио са њим, зато што је добио извештај од Фонтоне, који је сагласан са оним о чему је Гарашанин управо говорио. Потом је додао да ће Русија одредити новог конзула за Србију, који ће бити „врло бистар, разборит, умерен и добар“. На крају разговора, Гарашанин је предао Мајендорфу писмо за барона Ливена с молбом да му га пошаље, а Мајендорф му је одговорио да ће се лично постарати за то (Ловчевић 1931: 143–153, 160).⁵²

Приликом разговора у Бадену, Мајендорф и Гарашанин су се договорили да се Гарашанин сусретне са Фонтоном и исприча му све ово о чему су њих двојица разговарали. Илија Гарашанин је то прихватио одушевљено, зато што је хтео да упозна човека „који је размрсио једну муку код нас толико година постојавшу“, односно сумњу да Русија намерава да изврши преврат у Србији. Сусрет Илије Гарашанина и Феликса Петровича Фонтоне уприличен је у Бечу 14. септембра 1853. године. Током двочасовног разговора који је протекао у најбољем реду, Фонтон је између осталог рекао Гарашанину да је он задовољан са стањем у Србији и да је јуче стигао одговор из Петрограда на његов извештај о путу по Србији. Гроф Неселроде писао му је да је задовољан са његовом мисијом у српској Кнежевини и да је остало још само да се одреди способан конзул за Србију (Ловчевић 1931: 152, 161).⁵³ Пар дана након сусрета са Фонтоном, Илија Гарашанин се вратио у Србију.⁵⁴

Фонтоновом мисијом у Србији и сусретима Мајендорфа и Гарашанина у Бечу и Бадену, дошло је до побољшања српско–руских односа, који су били озбиљно погоршани од Гарашаниновог наименовања за кнежевског представника и министра иностраних дела. Кривица за нарушавање односа била је бачена на руске конзуле и чланове руског конзулата у Београду. Тако се на крају показало да су се речи, које је

52) У Архиву Србије у Личном фонду Илије Гарашанина, налази се концепт Гарашаниновог писма Ливену. Највећи део писма је посвећен побијању оптужби, које су изнели против Илије Гарашанина руски конзули. АС, ИГ, 1078.

53) АСАНУ, СК, 7051/1776, А. Симић – С. П. Книћанину, Београд, 8/20. септембар 1853.

54) АСАНУ, СК, 7051/1778, И. Гарашанин – С. П. Книћанину, Београд, 11/23. септембар 1853.

Илија Гарашанин изрекао у шали, обистиниле: „Најбоље ако сиромаш Тумански умре, да оборимо сву кривицу на њега, па да се после помиримо с Русима“ (Ловчевић 1931: 89). Наравно, уклањање неспоразума одговарало је обема странама, зато што се није конкретно знало како ће се одвијати догађаји, произашли из руско–турског конфликта. Србији је био потребан унутрашњи мир, а Русији ослонац на Србију и балканске хришћане у предстојећој борби против Османског царства.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије (АС)

Државни савет (ДС)
Збирка Драгослава Страњаковића (ЗДС)
Лични фонд Илије Гарашанина (ИГ)
Лични фонд Милосава Протића (МП)
Министарство иностраних дела – Инострано одељење (МИД – И)
Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (МУД – П)

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)

Исписи
Лични фонд Јована Ристића (ЈР)
Лични фонд Константина Николајевића (КН)
Преписка Стевана Книћанина (СК)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Кудрявцева 2013: *Политические и культурные отношения России и Сербии в 30 – 50 – е годы XIX века: документы российского МИД*. Ответственный редактор и составитель Елена Петровна Кудрявцева. Москва: Наука.

Ловчевић 1931: *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу. Књига прва, од 29 марта 1848 до 31. дец. 1858*. Средио Стеван Ловчевић. Београд: Српска краљевска академија.

Христић 1893: Милан Христић. *Један листак из дипломатске историје Србије. Руски уплив из 1853*. Београд: Парна штампарија Д. Димитријевића.

ШТАМПА

Србски Дневник (1853).
Србске Новине (1851, 1853).

ЛИТЕРАТУРА

Айрапетов 2006: Олег Айрапетов. *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*. Москва: Европа.

Bapst 1912: Edmond Bapst. *Les origines de la Guerre de Krimée: la France et la Russie de 1848 à 1854*. Paris: Librairie Ch. Delagrave.

Јовановић 1931: Слободан Јовановић. „Спољашња политика Илије Гарашанина.“ *Српски књижевни гласник*, Нова серија, књ. XXXIV, 6, 422–431.

Киняпина 1978: Нина С. Киняпина (отв. редактор). *Восточный вопрос во внешней политике России (Конец XVIII - начало XIX в.)*. Москва: Наука.

Lewak 1935: Adam Lewak. *Dzieje emigracji polskiej w Turcji (1831-1878)*. Warszawa: Gebethner & Wolff.

Никифоров 2016: Константин Владимирович Никифоров. *Начертаније Илије Гарашићина и спољашња политика Србије 1842-1853*. Београд: Службени гласник.

Орлик 1999: Ольга Васильевна Орлик (отв. редактор). *История внешней политики России, Первая половина XIX века (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.)*. Москва: Международные отношения.

Поповић 1928: Василь Поповић. *Источно питање. Историски преглед борбе око опсаатка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Поповић 2003: Радомир Ј. Поповић. *Тома Вучић Перишић*. Београд: Историјски институт: Службени гласник.

Поповић 2012: Радомир Ј. Поповић. *Аврам Петронијевић 1791-1852*. Београд: Фреска.

Ристић 1887: Јован Ристић. *Спољашњи одношаји Србије новијег времена. Прва књига 1848-1860*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.

Страњаковић 1932: Драгослав Страњаковић. *Влада уставобранитеља 1842-1853. Унутрашња и спољашња политика*. Београд: Народна штампарија.

Страњаковић 2005: Драгослав Страњаковић. *Илија Гарашићин*. Крагујевац: Јефимија.

Taylor 1968: Alan John Percivale Taylor. *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Aleksandar M. SAVIĆ

THE PRINCIPALITY OF SERBIA, AND RUSSIA (1852–1853)

S u m m a r y

Political situation in the Principality of Serbia after the collapse of the revolution 1848/49 was constantly deteriorating. Unstable internal situation in the country had impact on Ilija Garašanin to send a message to earthly authorities on the 07th of April 1852, known in the history as *April's circular*. As per this message, it was banned to distribute false rumour „against the government, and the authorities“, and for the one who breach it the death penalty is envisaged. The mentioned message gave the cause to Fyodor Antonovitch Tumanski, Russian consul in Belgrade, to make a complaint to the Serbian government due to the austerity of the circular. The background of this pace of Russian consul was his attack on Ilija Garašanin, who was seen in the eyes of Russian diplomacy as the person working on the suppression of Russian impact in the Principality of Serbia. This was the beginning of the assault on his personality, and the highlight of this was Garašanin's appointment of the prince's representative, and the Minister of Foreign Affairs of the Principality of Serbia. Under the Russian pressure, Serbian prince was due to dismiss Garašanin of his duty on the 26th of March 1853. The removal of Ilija Garašanin did not ameliorate Serbo-Russian relationships. On the contrary, it came to the mutual distrust. While Russia suspected in Serbian state leadership to be counter Russia, leadership of the Principality of Serbia was convinced Russia tends to carry out a coup d'état, and get back to the throne the former prince Mihailo Obrenović. Nevertheless, the deterioration of the Russian-Turkish relationships, and the inkling of war conflict on the horizon, led to the amelioration of the Serbo-Russian relationships. The guilt for previous misunderstanding was reduced to Russian consuls in Belgrade.

Key words: April's circular, Tumanski, Ilija Garašanin, Serbo-Russian relationships.

Александар В. БЕРЕЖНОВ*
Историјски архив Краљево

ДОПРИНОС РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ КРАЉЕВА 1921–1950

Апстракт: Бројни руски емигранти након доласка у тадашњу Краљевину СХС боравили су и у Краљеву. Појединима је Краљево, са својим положајем на раскрсници путева, представљало успутну станицу на путу ка земљама западне Европе, али било је и оних који су се са својом породицом скрасили у овом граду оставивши траг у културном, просветном, привредном, верском делокругу. Истраживањем доступних докумената у Историјском архиву у Краљеву може се барем делимично склопити мозаик који говори о међусобном утицају између придошлица из Русије и локалног становништва. Изучавањем доприноса руске емиграције у Србији може се доћи до важних сазнања, која могу пружити значајан прилог сагледавању развоја вишевековних веза између српског и руског народа, заснованих не само на политичкој и економској повезаности, већ и на верској, културолошкој и језичкој блискости.

Кључне речи: руска емиграција, Краљево, развој привреде, развој просвете, руско свештенство, Други светски рат.

РУСКА ЕМИГРАЦИЈА У КРАЉЕВИНИ СХС

Услед Грађанског рата и великог страдања Русију је након 1920. године напустило преко два милиона становника. Како се Руска империја простирала на огромној територији, која је обухватала територије данашњих држава: Украјине, Белорусије, Молдавије, Финске, Јерменије, Азербејџана, Грузије, Казахстана, Киргистана, Таџикистана, Туркменистана, Узбекистана, Литваније, Естоније, Летоније, као и делове Пољске и Турске, не чуди што је по броју људи и културном значају, руско избеглиштво са ових подручја оставило утицај на своје нове средине без преседана у светској историји. Део те реке избеглица, покренуте превасходно идеолошким разлозима, али и теш-

* Архивист, aleksandar.bereznov@gmail.com

ким економским приликама које су се шириле са грађанским ратом, приспео је у тек формирану Краљевину СХС. Подаци о броју руских емиграната врло су различити, од око 60000 до 70000 колико спомиње Вук Винавер и Државна комисија за руске избеглице, до података од 41000 до 44000 у *Алманаху* Краљевине СХС (према Димић 1997: 135–136). Од тог броја у периоду од 1919. до 1922. године у Србију је дошло око 44 хиљада руских емиграната. Највећи број руских емиграната населио се у великим градовима, међу којима, највише у Београду (1929. године 9432 Руса), потом у Новом Саду, Загребу, Сарајеву (Димић 1997: 136). Тадашње државно руководство Краљевине СХС подржавало је борбу против Лењина и његових сабораца. Србија је због помоћи Русије у Првом светском рату осећала обавезу да подржи и помогне братској царској Русији. Према свим доступним изворима, руска емиграција је, нарочито у Србији, била срдечно и топло прихваћена, услед династичких повезаности, духовне и религиозне блискости, али и потреба младе државе за стручним кадровима. И сам Краљ Александар Карађорђевић, који се до 1909. године школовао у војној академији у Петрограду, познавао је неке од официра који су учествовали у борби против бољшевика.

Након победе Лењинових сабораца крајем 1920. године уследио је масовни егзодус присталица царске Русије, војника и цивила. Десетине бродова са Крима евакуисало је на хиљаде Руса, од чега је само у једном таласу око 22 хиљаде дошло у Србију. И поред великог броја људских жртава и огромног материјалног разарања које је доживела током Првог светског рата, Србија је прихватила руске емигранте и покушала да им олакша положај. У ту сврху отворени су прихватни домови, два у Београду, по један у Земуну и Панчеву. Марта 1924. године у Београду је оформљена „Делегација за заштиту интереса руских избеглица“, а постојала је и „Канцеларија за руске избеглице у Краљевини СХС“. У Београду, као највећем руском центру, Руси су чинили 4,17% становништва, према подацима из 1929. (Димић 1997: 136). У Сремским Карловцима били су смештени Руски синод и Врховна војна команда. У многим местима са већим бројем руских емиграната оснивани су Одбори руске колоније.

Србија није свим руским избеглицама била крајње одредиште, већ је један део њих продужио ка западу Европе. Од првобитних 44 хиљаде, према неким проценама, у Србији је остало око 25 хиљада, док је њихов број у остатку заједничке државе био доста мањи. Други светски рат у Краљевини Југославији дочекало је око 30 хиљада руских емиграната (Тимофејев 2010: 25).

Руску емиграцију у Србији чинили су у највећем броју образовани људи, било је ту лекара, архитеката, инжењера, уметника, као и официра, од којих је преко 4 хиљаде примљено у војну службу. Милица Црнојевић у свом делу „Враћање дуга“ износи податак да „делове армије генерала Врангела Краљевина је ангажовала на изградњи магистралних путева Врање-Босилеград, Краљево-Рашка, железничке пруге Ормож-Љутомер и других“ (Црнојевић 2005: 551). Такође, наводи и да је „професор А. Макљецов објавио још 1922. податке Државне комисије за руске избеглице у Београду, према којима је више од 75% лица имало високо и средње образовање“. Као што је Србија добила висококвалификовану радну снагу, тако је и Београдски универзитет добио више стручњака који су оставили неизбрисив траг у различитим областима и својим радом и достигнућима задужили Србију. Чак једанаест руских емиграната постали су српски академици (Никић 2008)

Док је за део руске емиграције Краљево била успутна станица, за многе је постало трајно уточиште, место живота и настањивања својих породица, чији потомци и данас у граду на Ибру чувају сећање на своје порекло. Тешко је утврдити тачан број руских емиграната који је боравио у Краљеву. Према попису становништва од 1921. године у Краљеву је живело 12 Руса, а њихов број је из године у годину повећаван. В. Виријевић у свом делу „Странци у Краљеву 1918-1941“ наводи податак да је „Руска колонија“ у Краљеву крајем 1933. године окупљала преко 200 лица.

Током времена већи број руских емиграната, уз подршку Делегација за заштиту интереса руских избеглица, која је издавала уверења о личним подацима и статусу, као и осталих организација за заштиту интереса руских емиграната, обраћао се надлежним органима ради добијања држављанства Краљевине СХС, односно Југославије, што је било предвиђено чланом 12. Закона о држављанству из 1928. године. Том приликом су у држављанство „услед прирођења“ примани и чланови уже породице, а нови држављани су потписивали заклетву краљу. И поред настојања очувања етничке и културолошке припадности, као и традиције, процес асимилације био је неизбежан.

КРАЉЕВО ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

Након завршетка Првог светског рата и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године коју је карактерисала културна, верска, етничка разноликост, отпочела је обнова ратом разрушене земље. Привредном развоју Краљева у периоду између два

светска рата допринео је повољан географски положај на раскршћу путева и пружних праваца. До почетка Другог светског рата у граду на Ибру почеле су са радом Фабрика авиона 1928. године, а затим и Железничка радионица (касније Фабрика вагона) 1936. године. Осим фабрика, подигнуте су и стругаре, топионица, кожара, циглане и други објекти друштвене намене. Квалификована радна снага пристизала је из свих крајева државе. Привредни развој условио је и пораст броја становника. Док је према попису из 1921. године Краљево имало 3570 становника, њихов број је удвостручен након десет година, тако да је према попису из 1931. године када Краљево имало 7022 становника. Већ 1935. године број становника је прешао 9000.¹ Развијани су и трговина, угоститељство, банкарство, грађевинарство, док су се краљевачке занатлије у страху од индустријализације организовале у еснафе и задруге. Решавани су проблеми водоснабдевања, канализације, електрификације, здравства, урбанизма. Развој просвете је узео маха, тако да је у Краљеву и околини, поред основних, радило и више средњих школа: Гимназија, Пољопривредна школа, Женска занатска школа, Трговачка школа, „Краљевске трговачке омладине“, Занатско-трговачка школа, Државна мешовита грађанска школа занатско-индустријског правца (Виријевић 2006: 171-215). Културни живот Краљевчана између два светска рата обележили су својим активностима културно-уметничка друштва, биоскопи, спортски клубови, локални листови.

РУСИ У КРАЉЕВУ

Само неколико година након ослобођења, краљевачком калдром корачали су страни војници, али у овом случају то су били војници некадашње Царске војске Русије, који су избегли са Крима у стотинама бродова.

По угледу на остале градове у које су пристигли у већем броју из своје домовине, и у Краљеву је основана Руска колонија. Према неким подацима она је крајем 1933. године бројала више од 200 особа. Руски емигранти су основали и неколико удружења у циљу очувања своје културе, језика и традиције. Организовано су помагали децу, сиромашне и немоћне сународнике. Приређивали су културне манифестације, предавања, концерте... Временом је и локално становништво прихватало поједине руске обичаје, исхрану и пића. Руси

1) Историјски архив Краљево (у даљем тексту ИАК), фонд Општина Краљевска, инв. бр. 2, Записник омеђавања вароши Краљево

су у Краљеву имали своја места за провод: кафане и ресторане, као и део обале Ибра – тзв. „Руску плажу“ (Виријевић 2011: 86-87).

Руски емигранти, претежно добро образовани, скрасили су се у граду на Ибру обављајући низ различитих послова. Поред нове средине за живот, пронашли су и нова запослења, тако да су били ангажовани као инжењери, техничари, чиновници, благајници, књиговође, столари и радници у највећем броју у Железничкој радионици (Фабрици вагона), Фабрици авиона, аеродрому, на железници. Било је десетак трговаца, али и обућара, шофера, предузимача, ветеринара, угоститеља, лекара, студената, општинских чиновника, као и просветних радника, официра свих чинова, адвоката.

Посебан печат оставило је девет геометара без чијег знања и искуства тешко да би успешно био израђен катастар за Жички срез, којем је припадало Краљево, започет 1935. године. Том приликом извршена је израда катастарских планова и детаљних скица које и даље представљају оперативну грађу (Крејаковић 2005: 209).

УЧЕШЋЕ РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ ПРИВРЕДЕ КРАЉЕВА

Велики допринос привредном развоју града руски емигранти дали су својим радним ангажовањем у многим предузећима, фабрикама, радњама, погонима и сл. Отварање нове фабрике створило је могућност лакшег запослења и нову прилику за многе грађане Србије, па и за Русе, који су се у великом броју преместили у Краљево. Има доста случајева где су радници прешли из тадашњих железничких радионица у Суботици, Зрењанину, Загребу и Нишу, као и Генералне дирекције Београд, односно њихових организационих целина: опште, машинско, економско и грађевинско одељење.

У сачуваним документима Фабрике вагона (првобитно названа Железничка радионица) може се уочити присутност преко 40 чланова руске колоније. Сачувани спискови радника пружају нам информације о броју запослених Руса који је варирао, тако да је средином фебруара 1940. године било запослено њих 28.² У марту 1941. године тај број је износио 25.

У масовном стрељању грађана Краљева настрадало је више хиљада грађана, од преко 2200 до сада идентификованих жртава, њих 333

2) ИАК, Фабрика вагона Краљево, инв. бр. 317, предмет бр. 1378

било је запослено у Фабрици вагона Краљево. Међу стрељанима је најмање 51 држављанин Русије. Крвавог октобра 1941. године стрељано је 12 руских емиграната – радника Фабрике вагона, што је условило пад броја запослених Руса у овој фабрици. Међу стрељанима су:

- Бережнов Гаврило, бравар, рођен 1899. у месту Семихараковск,
- Гикалов Александар, инжењер, 1904, Тифлис.
- Глушченко Пантелија, столар, 1898, Старо Корсушко, Кубан,
- Ефремов Нићифор, ковач, 1892, Распопинско, Дон,
- Изотов Иван, словописац, 1887, Јекатеринбург,
- Коротенко Александар, радник, 1891, Кијев,
- Кузњезов Аркадије, столар, 1989, Москва.
- Левин Иван, радник, 1893, Кијев,
- Литовски Михаил, бравар, 1900, Владимирск, Кубан,
- Оношко Јарослав, чиновник, 1893, Бихов,
- Парменов Роман, радник, 1894, Золтнишћин, Харков,
- Черњаковски Алексије, стругар, 1898, Ростов.

Ратне године условиле су нове миграције. Руски емигранти покушавајући да за себе и своје породице обезбеде сигурнији живот и избегну страдање прибегли су селидбама. Према извештајима о броју запослених у мају 1942. године од укупно око 660 запослених радио је само један Рус.³ Био је то Фитиљов Захарије, рођен 1893. године у селу Поповка у Харковској губернији. Најпре је био запослен од 1921. године у Железничкој радионици у Суботици из које је 1939. године прешао у Краљево, где је радио као благајник.⁴

Припадници руске емиграције радили су као бравари, чиновници, словописци, лакирери, фарбари, столари, дрводелци, стругари, обични радници, књиговође, колари, рендисачи, полуквалификовани радници... И након завршетка Другог светског рада у овој фабрици ухлебљење су пронашли њихови потомци.

УЧЕШЋЕ РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ ПРОСВЕТЕ КРАЉЕВА

Развој школства је предуслов за развој друштва у целини. Само образовани кадар доприноси развоју земље. Придошли Руси су били углавном високо образовани, тако да су релативно лако проналазили запослење. Један део њих био је запослен и у просветним установама.

3) ИАК, Фабрика вагона Краљево, инв. бр. 369, предмет бр. 6309 и инв. бр. 363, предмет бр. 2408

4) ИАК, Фабрика вагона Краљево, персонални досије

Тако на пример, у Краљевачкој гимназији, основаној 1909. године, у периоду од 1921. до 1950. године предавало је најмање 11 професора и наставника припадника руске емиграције. Нису предавали само руски језик и веронауку, што је и очекивано, већ и низ других предмета:

- Букалова Љубица, предавала немачки језик, у периоду 1941–1942.
- Веденски Иван, певање, веронаука, хоровађа гимназијског хора, 1925–1926, 1929–1933.
- Воскресенски Николај, веронаука, математика, 1925–1926.
- Глушенко Михаило, цртање, писање, 1921–1923.
- Кадесников Николај, математика, 1930–1932.
- Кравченко Алексије, 1941–1942.
- Рајевски Феодор, земљопис, веронаука, историја, математика, 1921–1930.
- Твардовски Татјана, 1941–1942.
- Умањец Константин, учитељ вештина, 1941.
- Хворостански Виталије, писање, математика, физика, 1939–1940.
- Шостаков Алексије, цртање, математика, писање, француски језик, 1930–1937 (Сенић 2000).

Деца руских емиграната похађала су краљевачке школе. Према доступним подацима до 1950. године евидентирано је око 80 ученика – деце руских емиграната у Гимназији Краљево. Овај број не треба да чуди, јер су досељени Руси желели да и њихови потомци имају високо образовање, а похађање гимназије је одскочна даска за наставак школовања. И након Другог светског рата чланови породица руских емигранта предавала су руски језик: Пројовић (Маџан) Соња, 1957–1978 и Шилов Евгеније 1954–1963.

Осим Краљевачке гимназије и у најстаријој средњој школи у Краљеву, Пољопривредној школи основаној 1882. године, радили су професори из Русије. Подерегин Игњатије, рођен маја 1897. у месту Кременчук у Русији, инжењер и професор предавао је хемију, сточарство и зоохигијену и руководио сектором за сточарство од 1934. до смрти 1941. године када је настрадао током масовног стрељања. Био је један од девет запослених радника Пољопривредне школе који су стрељани. Његова супруга Милка била је такође професор, и то у краљевачкој Гимназији. Њихова ћерка Нађа била је глумица. Снимала је најпре у домовини (у филмовима „Прича о фабрици“ из 1949. и „Чудотворни мач“ из 1950. године), а затим у Западној Немачкој, да би се скрасила у Великој Британији. Са презименом Регин најпознатија је по улогама у два филма из серијала о Џемсу Бонду: „Из Русије с љубављу“ (From Russia with love) и „Голдфингер“ (Goldfinger). Глумила је

и у више телевизијских серија: „Светац“ (The Saint), „Осветници“ (The Avengers) и „Опасан човек“ (The Danger Man).⁵ У наведеној школи током 1946. и 1947. године предавао је инжењер Иван Јермоленко.

Приходко Павла Иван, рођен 05.05.1897. године у Харкову, Украјина, прешао је 03.09.1951. године из СПШ Ваљево у ову школу, где је радио као професор све до преласка у Средњу пољопривредну школу у Рачи Крагујевачкој 01.08.1957. године.⁶

О присутности руских држављана на овим просторима и пре великог егзодуса, говори и податак о два свршена ученика ове школе 1913. године (уписани школске 1910/1911.год.) где се појављују два ученика из Русије: Јевсејев Димитрије и Ларионов Иван (Јовановић, Михајловић 1983: 444).

У Државној мешовитој грађанској школи Краљево у сачуваној уписници ученика за период од школске 1939/40. до 1944/45. године бележи се присуство 8 ученика руске народности. И у сеоским основним школама предавали су руски емигранти. У Основној школи Рођевићи школске 1921/22. год. учитељ је био Димитрије Курнасов.

Руски емигранти активно су допринели и развоју културе у Краљеву. Док су неки Руси држали приватне часове певања и музике, други су помогли у оснивању и раду установа културе, као што су Певачко друштво „Мокрањац“ које је основано је 1925. године, а учитељ певања био је Ђорђе Депченко (Тодоровић 2000: 14). Први диригент хора КУД „Абрашевић“ 1945. године био је музичар Обелешев Фијактист (Говедарица: 67,72). Свој допринос у раду Ватрогасног оркестра дао је Павле Шкуренко преузивши 1939. године руковођење истим (Божовић 1985: 68).

Руски емигранти имали су своја места где су се окупљали на забавама, прославама и уметничким вечерима. Најчешће су то биле кафане и хотели, међу којима се истичу „Гранд хотел Студеница“, хотел „Југославија“, кафана „Код српског Краља“, хотел „Париз“ и др. (Савић 2007: 45–64).

СПОМЕНИК СРПСКОМ ВОЈНИКУ НА ЦЕНТРАЛНОМ ГРАДСКОМ ТРГУ

Међу руским емигрантима било је и неколико врхунских архитеката који су заслужни за бројне објекте који и данас красе градове

5) https://sr.wikipedia.org/sr-el/Нађа_Регин, приступљено 23.04.2018. год.

6) ИАК, Пољопривредна школа Краљево, инв. бр. 21. Матична књига радника

широм државе. Аутор нацрта споменика и спомен костурнице брањеницима Београда 1914–1918. био је познати архитекта и скулптор, руски емигрант Роман Верховски (Верховский Роман Николаевич), док су аутори скулптура Верховски и вајари Живојин Лукић и Владимир Павлович Загородњук (Владимир Павлович Загороднюк), који је такође Рус. Краљевачки споменик посвећен изгинулим ратницима у ратовима 1912. до 1918. године, варијанта је споменика подигнутог на Новом гробљу у Београду, а разлике су само у постаменту. Споменик српском војнику, претходно изливен у ливници Јеремић, постављен је на изграђени постамент 1932. године на централном градском тргу у Краљеву. Након селидбе споменика на градско гробље, враћен је на првобитну локацију 1982. године, где се и данас налази, а свакако да споменик представља један од симбола града и представљен је на меморандумима и логоима многих фирми, предузећа, удружења и сл.⁷

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И РУСКО СВЕШТЕНСТВО

Српска и руска православна црква су две блиске православне цркве које вековима одржавају добре односе. Ти односи су продубљени у међуратном периоду доласком руске емиграције, међу којом је било и бројно руско монаштво. Посебно се истичу два духовна монашка центра која су населили руски монаси: манастир Миљково (епархија Браничевска) и манастир Хопово (на Фрушкој Гори), који је мати Екаторина населила са 80 сестара (Радовановић 2015: 145).

Руси су дали допринос оснивању Православног богословског факултета у Београду. Наиме, београдска Велика школа је 1905. године претворена у Универзитет. У плану је било и оснивање Богословског факултета, али се каснило, и то углавном због ратова. Првом седницом Савета Богословског факултета председавао је др Александар Павлович Доброклонски, професор Опште историје. Пре доласка у Београд, професор Доброклонски је био професор Историјско-филолошког факултета Московског универзитета и Историјско-филолошког факултета Новоросијског универзитета у Одеси (Радовановић 2015: 147–148). Православни богословски факултет у Београду, двадесетих година прошлог века, завршили су бројни чувени руски професори.

7) Роман Верховски рођен је у Виљнусу 1881. године, завршио је Академију уметности, био је и сам учесник Првог светског рата. Био је припадник оружаних снага Русије. Дошао је у Србију почетком треће деценије 20. века, радио је у Управи двора, Министарству грађевина и самостално је пројектовао. Након 1945. године одлази у САД, где и умире 1968. године.

Руски емигранти били су ангажовани око иконописања црква и манастира. Тако је у оквиру манастирског комплекса у Жичи код Краљева током 1935. године подигнута Црква Светог Саве према пројекту Александра Дерока. Након завршетка изградње цркву је живописао барон Николај Мајендорф (Мейендорф Феофилович Николај), руски пуковник који је рестаурирао и осликао неколико црква и манастира у Србији (на Опленцу, Дедињу, Бачини), док је иконостас дело Ивана Јустина Мељникова (Мельников Иван Иустинович). Тадашњи епископ жички Николај Велимировић дао је благослов да се црква ослика и приказима руских владара и светитеља, међу којима су: Свети кнез Владимир, Николај II Романов, Свети Серафим Саровски и др (Лукић Цветић 2014: 103-123).

Иконостас у старој цркви у Манастиру Вољавча код Тавника је дело непознатог руског иконописца-емигранта 1939. године.

Српска православна црква под своје окриље примила је и више Руса који су добили своје парохије. Парох витановачки Цркве у Чукојевцу био је Михаило Виноградов у периоду од 1933. до краја 1937. године. Митрофан Романов, рођен 1878. године, био је парох у Дубовској Цркви од 1921. године, а умро је 1960. године. У Цркви у Ласцу парох је био јеромонах Георгије Ваљакин од фебруара 1921. до маја 1937. године.

У књизи венчаних Цркве светог Миховила у Краљеву има неколико уписа венчања између чланова руске емиграције и припадника римокатоличке вероисповести.⁸

СТРАДАЊЕ РУСКИХ ЕМИГРАНАТА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Током Другог светског рата у граду на Ибру страдали су и руски емигранти, било је и оних који су одсељени, тако да је њихов број варирао.

Кардашов Андрија, Рус са Кавказа, погинуо је у акцији Друге Чибуквачке чете у селу Дракчићи надамак Краљева октобра 1941. године (Јоветић 1978: 162).

Највећи број преминулих Руса забележен је током ратне 1941. године, када је од 46 забележених смрти за 39 лица утврђено је да су настрадала у масовном стрељању октобра 1941. године.⁹ Неки аутори

8) Књига се налази у Матичној служби Градске управе Града Краљева

9) Према Протоколима умрлих Цркве у Краљеву који се налазе у Матичној служби Градске управе Града Краљева

наводе и имена и презимена чак 59 стрељаних Руса (Ајдић 1994: 135–137). За та лица у рубрици о начину и узроку смрти у Протоколима умрлих Цркве у Краљеву навођено је следеће: „Погинуо на службеној дужности“, „Погинуо на својој дужности“, „Погинуо на редовној дужности“, „Погубљен у акцији одмазде“, „Стрељан од немачке војне силе у Краљеву за време комунистичке побуне“ и „Погубљен као таоц“. Као датум смрти уписани су дани у периоду од 16. до 19. октобра 1941. године, или је уношено само „октобар 1941“.

Најмање двоје Руса погинуло је у савезничком бомбардовању 1944. године:

- Јастребцев Павле, рођен 23.08.1887. год., повређен 11., а преминуо 14. августа 1944. год, живео у улици Марка Трифковића,¹⁰

- Хуштов Параскева, домаћица из Краљева, рођена у месту Ромни, Украјина, стара 21 годину, страдала 9. августа 1944. године на Железничкој станици Матаруге.¹¹

Руси су у мањем броју узели учешће у различитим војним јединицама свих зараћених снага (ЈВуО, немачке полицијске јединице, Руски заштитни корпус, „Руска заштитна група“, разни украјински и козачки одреди-батаљони, Недићеве јединице), али њихов број у званичној војној служби био је минималан услед спровођења наређења премијера Милана Недића из 1942. године којим су отпуштени из службе сви руски емигранти, без обзира да ли су имали наше држављанство.¹² Мањи број њих учествовао је у партизанским јединицама, али било је случајева да су и они носиоци Партизанске споменице и добитници других ратних и мирнодопских одликовања.

Приликом борби за ослобођење Краљева, до кога је коначно дошло после тешких борби 29. новембра 1944. године, настрадало је и доста бораца Црвене армије. Према извештају Среског комитета КПС од 17. августа 1948. године у Краљеву и околини погинуо је 251 војник Совјетске армије.¹³ Према другим изворима тај број се креће до цифре од 357 погинулих, што је у сваком случају много више од 45 настрадалих војника Народноослободилачке војске Југославије.¹⁴ Погинулим совјетским војницима у част подигнути су споменици у селима где су вођене борбе у околини Краљева – Ратина, Врба, Витковац. Њи-

10) ИАК; Вариа, матична књига болесника Бановинске болнице у Краљеву, матични број 817

11) Протокол умрлих СПЦ Цркве у Краљеву, бр. 43/9

12) Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Институт за новију историју Југославије, Београд, 2010, 57

13) ИАК, Срески комитет СКС Краљево, инв. бр. 76, Гробови бораца Совјетске армије

14) <http://www.krug.rs/kao-da-je-bilo-nekad/2622-kraljevo-proslavlja-dan-oslobodenja.html> приступљено 23.04.2018. год.

хови земни остаци су 1962. године положени у спомен костурницу у Јагодини заједно са другим погинулим војницима Совјетске војске погинулим у борбама за ослобођење Крагујевца, Јагодине, Крушевца, Ужица, Ниша и Ваљева.

Има случајева да су поједини руски емигранти вршили антикомунистичку пропаганду, као и да су сарађивали са окупаторима. Због тога је одмах након Другог светског рата, већ 1945. године Срески суд у Краљеву покренуо поступке против петоро Руса који су проглашени за народне непријатеље и конфисковао им имовину:

- Нестаренко Димитрије, трговац, конфискован му је плац са кућама у улици Рајићевој бр.47,

- Амброзанцев Владимир, рођен 1881. године, живео у Београду на Вождовцу, најпре му је конфискована вила „Новојељина“ подигнута у Матарушкој Бањи 1937. године, касније је пресуда преиначена и вила му је враћена. Од чланова породице имао је супругу Клеопатру (1888. г.) и ћерке: Мару (1919. г.) и Нату (1921. г.),

- Шамаров Никола, по занимању оштрач ножева, и њему је конфискована вила у Матарушкој Бањи. Суђено му је у одсуству, јер је према наводима био немачки војник и није се знало где се налази,

- Каледински Сергије, такође му је конфискована кућа, и то на Грдичкој Коси у Краљеву.

- Нићифор Савојски, адвокат, конфискована му је кућа са плацем у улици Југ Богдановој бр.72. Каснијом одлуком Окружног народног суда у Чачку претходна пресуда је поништена, а имовина враћена.

Слично је било и у Врњачкој Бањи, за коју је био надлежан суд у Трстенику.

ИЗВОРИ

Историјски архив Краљево, фонд Гимназија Краљево
Историјски архив Краљево, фонд Пољопривредна школа Краљево
Историјски архив Краљево, фонд Општински суд Краљево
Историјски архив Краљево, фонд Фабрика вагона Краљево
http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm

ЛИТЕРАТУРА

Ајдић 1994: Љубиша Ајдић. „Крв руске емиграције у масовном стрељању у Краљеву – октобра 1941. године“. *Руска емиграција у српској култури XX века: зборник радова*. Том 1. Београд: Филолошки факултет, Катедра за славистику и Центар за научни рад, 130–141.

Божовић 1985: Бранислав Божовић. *Урезани у незаборав*, Горњи Милановац: Дечје новине.

Виријевић 2006: Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*. Краљево: Народни музеј Краљево: Историјски архив Краљево.

Виријевић 2011: Владан Виријевић. „Странци у Краљеву“, *Наша прошлост* бр.6. Краљево: Народни музеј Краљево: Историјски архив Краљево, 85-92.

Говедарица: Добривоје Говедарица. *КУД „Абрашевић“ Краљево – грађа за монографију*. Краљево, рукопис настао 1976.

Димић 1997: Љубодраг Димић. *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-III, Београд.

Јовановић 1996: Мирослав Јовановић. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд: Стубови културе.

Јовановић, Михајловић 1983: Миломир Јовановић, Богомир Михајловић, *100 година Пољопривредне школе у Краљеву 1882-1982*, Краљево: Образовни центар „Краљевачки октобар“ ООУР „Драгослав Богавац“.

Јоветић 1978: Раде Јоветић. *Револуција на камену*. Краљево: „Сутјеска“ Центар за културу и пропаганду.

Лукић Цветић 2014: Марина Лукић Цветић. „Црква Светог Саве у Жичи“. *Наша прошлост*, бр.14, Краљево: Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, 103–124.

Крејаковић 2005: Силвија Крејаковић. „Катастар среза Жичког“. *Наша прошлост* бр. 6. Краљево: Народни музеј Краљево и Историјски архив Краљево, 210–218.

Крејаковић 2013: Силвија Крејаковић. *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву 1941. године*, Београд: Музеј жртава геноцида.

Никић 2008: Љубомир Никић, Гордана Жујовић, Гордана Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије, Издања Библиотеке, Српска академија наука и уметности*; 24, Београд.

Радовановић 2015: Бранко Радовановић. „Допринос Руске Цркве академском образовању Срба у другој половини 19. и првој половини 20. века“, *Годишњак* 14. Београд: Православни богословски факултет Унивезитета у Београду.

Савић 2007: Мирјана Савић. „Позоришни живот у Краљеву 1897-1944“. *Наша прошлост*, бр. 8, Краљево: Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, 45–64.

Сенић 2000: Милорад Сенић, Велизар Недовић, Љубодраг П. Ристић, Вера Филиповић, *Гимназија у Краљеву 1909-1999*, Краљево.

Тимофејев 2010: Алексеј Тимофејев. *Руси и Други светски рат у Југославији*, Књига бр. 66, Београд: Институт за новију историју Србије.

Тодоровић 2000: Десимир Тодоровић. *Грдица код Краљева*. Краљево.

Црнојевић 2005: Милица Црнојевић. „Враћање дуга“. *Гласник НБС* 1/2005, Београд: Народна библиотека Србије, 549–556.

„Службене новине“ Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 01.11.1928: бр. 254, стр. 1289.

Alexander V. BEREZHNOV

CONTRIBUTION OF RUSSIAN EMIGRATION TO THE DEVELOPMENT OF
KRALJEVO 1921 - 1950

S u m m a r y

After the termination of the October Revolution, and the WWI, there was a massive exodus of Russian population at the area of Balkans, and some thousands of them came at the area of that Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians, where they were accepted by local population, and were given assistance by state bodies. The members of fraternal people of the Orthodox religion, expecting the come back to the native country, by the time, managed to settle down in new milieu by finding job in war destructed, and impoverished country thanks to their education, and professionalism.

Due to the lack of saved documents, first of all Plane factory, thus Military-technical Institute including administrative bodies as well, it is hard to take into account the participation of Russian emigrants in the city of Kraljevo life, and their full contribution in the development of the same. Nevertheless, it may be concluded that Russian emigrants, each in his own way, left deep track in the development of social, economic, and cultural life of the city of Kraljevo.

Key words: Russian emigration, Kraljevo, development of economy, development of education, Russian clergy, WWII.

Слађана Б. МИТРОВИЋ^{*}
Српски научни центар, Београд

Марија В. ЖИВКОВИЋ^{**}
Српски научни центар, Београд

Оливера М. ДУМИЋ^{***}
Српски научни центар, Београд

ЈАСТРЕБОВЉЕВА ЕТНОЛОШКА И ФОЛКЛОРНА ИСТРАЖИВАЊА СИРИНИЋКЕ И СРЕДАЧКЕ ЖУПЕ

Апстракт: Јастребовљева историјска истраживања прошлости Косова и посебно Метохије дала су и прве прецизне и потпуне етнографске и фолклорне податке за Средачку и Сиринићку жупу. Традиционална култура ових простора одликује се специфичном изражајношћу у уметничком везењу и ткању делова одеће, у народној поезији и прози, те епском и лирском певању, као и специфичностима народних игара. Јастребов је брижљиво и детаљно пратио и бележио све обичаје годишњег и животног циклуса. Његово интересовање за лирску и епску народну поезију на Космету од изузетног је значаја, стога ћемо посебну пажњу посветити анализи обредних песама у оквиру свадбених обичаја.

Кључне речи: Иван Степанович Јастребов, етнографска и фолкорна грађа, Сиринићка и Средачка жупа, обредне песме.

У записима на путовањима по пределима Старе Србије И. С. Јастребова налазимо најранију етнолошку, фолклорну и антрополошко-географску грађу о селима и становништву Шарпланинских жупа из 70-их година 19. века. У својој књизи *Стара Србија* (Јастребов: 1995) Јастребов наводи детаљне податке о насељима и становништву Средачке и Сиринићке жупе. Почевши од Јастребова са грађом из последњих деценија 19. века, па преко Ј. Цвијића, С. Тројановића, М. Влаховића, касније М. Менковића и Ј. Бјеладиновића, Средачка жупа

^{*} дипломирани етнолог и антрополог, sladjimitrovic@gmail.com

^{**} мастер професор српског језика и књижевности

^{***} Оријенталиста-турколог

се у погледу народног живота и обичаја најчешће разматра заједно и упоредо са Сиринићком жупом.

У значајном делу студије Стара Србија о Призрену и околним местима која су улазила у састав призренског округа, Јастребов је уградио пре свега дотадашња достигнућа у истраживањима српских и страних научника који су се бавили историјским, етнографским, географским и сличним проблемима простора о којим је писао. Он је помно пратио научне и стручне радове српских и руских научника и путописаца, а такође немачких и француских историчара и етнографа који су се односили на ово подручје. Таква обавештеност и стечена знања су му, разуме се, била од користи приликом прикупљања грађе са терена.

Јастребовљева грађа садржи детаљне описе села Шарпланинских жупа, наводе се историјски споменици – манастири, цркве, гробља, џамије. Јастребов посебно истиче пронађене натписе и записе, ишчитава их у оригиналу или их транскрибује, а понекад и преводи или по потреби интерпретира њихову садржину. На тај начин отргао их је од заборава и од опасности да пропадну и остану незабележени и необјављени. То исто урадио је с народним песмама и другим умотворинама. Посебно су му омиљена предања, легенде и усмена казивања мештана.

Јастребов нас доследно упознаје са топографијом свих села, означавајући њихове границе, географски распоред, демографску структуру (број кућа, укупан број становништва и посебно према вероисповести и националном опредељењу, њихово порекло, досељавање, пресељавање). Истиче знаменитости и особености појединих села, историјске споменике, верно описује народне обичаје и обреде у време великих верских празника, као и песме и игре карактеристичне за поједине крајеве призренског округа.

Остаци средњовековне српске архитектуре и сликарства, који су били доста добро очувани, али у жалосном стању, подстакли су га да их сачува од заборава. Нарочито су га занимали споменици старог српског црквеног градитељства: манастири и цркве, њихова историја, натписи и записи на црквама, каменим плочама и старим црквеним књигама, а пре свега оно што је било до тада неоткривено и непознато науци, а од значаја за историју српског народа.

Значајна етнокултурна и културно-историјска обележја сваког предела и његових насеља огледају се у сакралним објектима. За Средачку жупу карактеристична је очуваност цркава у српским и српско-муслиманским селима, које су претежно настале у XVI веку по-

сле обнове Пећке Патријаршије (1557) и првој половини XVII века. Уосталом, Јастребов је у својим путним записима из Средачке жупе поменуо већину средачких сеоских цркава затечених у функцији црквених обреда и народног саборовања, с колективним сеоским обредно-обичајним радњама приликом црквених слава и крстоноша. Такође, набројао је и дамије муслиманског становништва у оно време.

Јастребов је описао главне календарске празнике односно годишње обичаје у Средачкој жупи, напомињући да је, боравећи годинама у Старој Србији, био је сведок у извођењу многих обичаја, али да му је као Русу најупечатљивије деловало празновање крсног имена, славе, управо као карактеристичног празника српског становништва широм његовог распрострањања, празника који је њихова етничка одредница, знак идентитета (Јастребов 1886).

Етнографску изворну грађу коју је забележио Јастребов изложимо по сродности предмета и појава из живота и обичаја Сретчана, дакле о њиховој традиционалној материјалној, социјалној и духовној култури, које су, у суштини, у реалном животу неодвојиве у међусобној условљености и прожимању.

ОБИЧАЈИ ГОДИШЊЕГ ЦИКЛУСА

Јастребов описује обред око ватре који је карактеристичан у Средачкој жупи, а обавља се за време св. Игњатија који обавља снажан мушкарац звани „полазач“, на огњишту, како би обезбедио срећу и благостање у новој години (распаљује се ватра свежом граном и цара уз изговарање формула за берићет итд.) (Јастребов 1886: 26–27). Средачки мушкарци уочи Богојављења (Јастребов 1886: 90) одлазе у поље и целу ноћ чекају да се небо отвори како би у том трену замирили жељу притом се молећи Господу за услишење. Богојављење се у Средској зове Водица. У Средској се на св. Јована (Јастребов 1886: 96) из свих села Средачке жупе окупља народ. Тог дана спрема се јело за госте. Док мушкарци обедују, код Цркве св. Николе жене и девојке певају песме и играју коло. У време Ускрса народ у Средској (Јастребов 1886: 126–128) се такође окупља. Другог дана Ускрса окупљају се крстоноше код цркве. Они образују ритуалну поворку са свештеником, заустављајући се на одређеним локацијама. Мушкарци поседају кад се зауставе и уз вино нешто поједу. Невесте прилазе и деле им по два црвена ускршња јајета, а остале жене и девојке певају и играју кола. Такође момци бацају камен са рамена и скачу у вис, јер верују, да

је добро за успех плода и рода (Јастребов 1886: 129). Млади момци, граде једну врсту „живе куле“ (Јастребов 1886: 130), пошто се цела обредна поворка врати код цркве. Јастребов је детаљно описано како се жива кула гради. Момци се групишу у *три ката* – у *трећем кату* на врху је један момак је који држи чашу вина. Он држи здравицу најпре изговориши: „Христос васкрс“, док му остали одговарају: „Вистину васкрсе“. Здравница исказује добру жељу свима, од државних и сеоских старешина, тако и свом хришћанском народу и да уз помоћ Господа земља буде плодна тамо где је прошао *часни крст*. Наздравља се за напредак дома, за стоку итд.

Тако исто и сви они који уврачају зло другима, жели се да немају деце и да им стока не буде плодна. Жива кула се кружно и споро креће док се наздравља добрим жељама. Тако исто за време клетви, како би се онима који зло чине оно и вратило. Народ који стоји около, после исказаних здравица и клетви, општим одобравањем пропраћа речју „Амин“.

Описујући ђурђевданске обичаје, Јастребов посебно истиче забрану узимања јагњећег меса пре Ђурђевдана. Село је у прошлости кажњавало чланове који би ту забрану прекршили. Муслиманске жене се држе истих обичаја за време Ђурђевдана: врбовим гранчицама украшавају собна и кућна врата, а такође и „ради здравља“ беру траве које кувају како би се у тој води купале. Младим женама су нарочито важне трава „мило мужница“ и „навалица“. Да би их мужеве волели оне се мужевима ушивају у одело (Јастребов 1886: 150–151). Јастребов такође опширно описује ђурђевданске обичаје око оваца (Јастребов 1886: 152). И у Сиринићкој и у Средачкој жупи, уочи Видовдана, су се целу ноћ певале песме (Јастребов 1886: 178–179). Јастребов као пример обичаја који се изгубио у целини наводи једну од тих песама. Веома су ретки записи народних песама, приповедака и предања овог краја. Јастребов је објавио осам епских песама које су се могле чути у селима Сириниће и Средачке и жупе (Јастребов 1886: 269–299). Ту се претежно убрајају песме о Марку Краљевићу, али постоји и песма „Арнаутин Нуво“ која садржи познати мотив испаштању болестима због почињених грешних дела (Радовановић 1995: 225–255, 558–582).

ОБРЕДНЕ ПЕСМЕ

Обредно-обичајна пракса у традиционалној култури Срба имала је веома важну улогу како у свакодневном животу, тако и приликом важних догађаја, односно приликом обреда иницијације. Обред

иницијације означава прелазак из једног облика статуса у други. Обредно-обичајна пракса се најбоље огледа кроз коледа, краљице и лаза-рице, свадбу итд., јер представници ових обредних поворки учествују у истима када напуне одређене године, односно када се дође до одређеног степена зрелости, јер ове опходне поворке представљају управо симбол зрелости. Осим симбола зрелости, обредно-обичајне песме указују како на „годишње промене у природи, тако и на промену социјалног статуса појединца“ (Латковић 1967: 152).

Када приликом учешћа у опходним поворкама покажу своју зрелост, учесници истих могу да ступе у брак. Брак у традиционалној култури поима промену друштвеног статуса појединца из момка/девојке у мужа/жену. Приликом ступања у брак неопходно је извести све обреде који се за њега везују, а ми ћемо у овом раду говорити само о једном сегменту обредно-обичајне праксе приликом ступања у брак, а на основу бележења Јастребова и песама које се у његовој књизи налазе, које су везане за Средачку и Сиринићку жупу.

Саму обредно-обичајну праксу која се веже за чин свадбе симболише сложеност и слојевитост поступака које је неопходно извршити да би свадба била успешна. Сваки сегмент обредно-обичајне праксе неопходно је задовољити пре, током и након обреда свадбе, а „сваки обред од момената просидбе и свадбе праћен је нарочитим песмама, подешеваним према датом тренутку“ (Латковић 1967: 162). У потоњим редовима овог рада анализираћемо поједине свадбене песме које је Јастребов забележио и истаћи ћемо њихову симболику.

Када девер изводи младу у кухињу и када долази до опхода око огњишта, млада три пута опходи око огњишта, нагнуте главе над огњиштем, са циљем да буде добра и умешна домаћица. Том приликом свекар седи у углу, чекајући младу да би јој даривао повез. Тај повез се стављао на главу свим женама у Подгори, Сиринићкој, Средској жупи и Дибру. Свекар тада новом члану породице, невести, дарује нови, сребрни накит за главу или уши, или пак, прстен. Када млада одлази у опход око огњишта девојке и жене певају пригодну песму (Јастребов 1886: 392):

Полако, лако снашице!
 По свои кита девери.
 Наши су двори каљани
 Папуче су ти коване
 Па можеш лако да паднеш.
 Улезе сунце у кућу,
 Огреја кућу свекрову.
 Са собом срећу донела,

Кроз кућу срећу делила,
Свекру хитро послушала,
Свекрви не порицала.

Наведена песма приказује начин опхођена према новом члану породице. Уводни стихови указују на начин на који би требало млада да улази у кућу, „полако, али лако“, што нам показује да начин на који невеста улази у кућу треба да буде њен начин живота, да све што ради треба да ради полако, али са лакоћом. Такође јој се указује и на опрезност, јер треба да пази да „у каљавим дворима не падне“, односно невеста ту своју лакоћу треба да сачува и у неким не тако лепим или пријатним тренуцима. Након добродошлице и савета, услеђује благослов, „говорна формула која се упућује блиској особи са жељом за сваком врстом добробити“ (Поповић 2007: 96). У снахи свекар види светлост поредећи је са Сунцем, јер, вероватно, појава, односно лепота снахе зрачи. Неретко се лепота снахе хиперболише. Слично поређење снахе са Сунцем приметно је и у балади „Женидба Милића барјактара“:

Ја каква је цура Љепосава!
Кроз мараме засијало лице,
Сватовима очи засјениле
Од господског лица и ођела;
Сви сватови ником поникоше,
И у црну земљу погледаше,
Ја од чуда лијепе ђевојке.“ (Карацић 1987: 366)

Лепота девојке се у усменој традицији најчешће поредила са Сунцем, јер је Сунце извор живота и чистоте, невиности. Породица у коју снаха долази и очекује да она увек блиста, да буде вредна и задовољна. Снаха осим лепоте, вредноће и младости, симболише и плодност, односно од ње се очекује и да продужи лозу породице у коју се удала. На сличан начин се невеста доводи у везу са Сунцем и у Вуковом запису песме из приморских крајева под бројем 96:

Што се сјаје преко Будве града?
Ал' је сунце, али јасан мјесец?
Нит' је сунце, нит' је јасан мјесец,
Него снаха међу ђеверима;
Пољевша је ружа од вијоле,
Како наша снаха од ђевера. (Карацић 198: 71)

Користећи се словенском антитезом народни певач је описао лепоту снахе међу деверима и истакао како снахина лепота ужива ди-

вљење међу сватовима, стога снахина лепота представља апсолут, јер осим што је лепа нужно је и добра, вредна, радна, посвећена породици.

Осим што сија, греје, невеста својим доласком у мужевљевицу породицу доноси срећу, а уз срећу благостање и берићет. Доласком у нову породицу, средину, невеста нужно мора и да се прилагоди условима живота те породице, што најчешће и чини. Невеста је та која треба да буде извор среће у кући, јер се за кућу везује женски принцип, јер жена је та која брине о кући и породици. Послушност и слога који се на крају песме коју је Иван Јастребов забележио помињу, сматрају се основом односа у породици. Кључ успеха породице су добри и здрави односи које негују њени чланови, а нарочито су важни добри односи између снахе и свекрве, јер уколико се снаха према члановима своје породице опходи са поштовањем, из тога проиходи љубав, богатство и мир, стога је важно да снаха свекра „хитро послуша“, те да свекрви „не пориче“, јер свекрва симболише „једног од главних ритуалних помоћника, учећи снаху вредноћи, послушности, смерности и покорности, што су њене очекиване особине и у животној стварности“ (Карановић 2010: 200).

Примарно је поштовање према старијем, односно према ауторитету, јер је у патријархално доба постојала хијерархија у породици која се нужно поштовала. Непоштовање ауторитета сматрало се неопростивим грехом из ког је произилазила казна због непоштовања и непослушности. Невеста, односно жена, у традиционалној култури симболише нешто што би се у античкој Грчкој подразумевало под појмом калокагатије, а термин калокагатија означава „старогрчки идеал јединства етичких и физичких квалитета“ (Поповић 2007: 325). Од опхођења невесте према породици зависи њена будућност, али и однос укућана према њој.

Након добродошлице коју породица упути снахи, девер је одводи у собу. К њој долазе све жене из села на виђење. Свака од њих се поздравља са невестом, те затим певају:

Роњте се, роњте вишњице,
 Ка' мојој мајки сузице.
 Роњте се, роњте вишњице
 Ка' моме татку сузице.
 Роњте се, роњте вишњице,
 Ка' мојој браћи сузице.
 Роњте се, роњте вишњице,
 Ка' мојим сестрам сузице...“ (Јастребов 1886: 392-393)

Певају се и песме које се тичу младиног одласка из родитељског дома у којима су истовремено присутне и радост и туга. Радост је присутна због чињенице да дете напушта родитељски дом и одлази у дом мужевљеве породице, јер жена свој социјални статус добија удајом и рођењем детета. Са друге стране, присутна је туга, јер родитељску кућу један члан породице напушта. Кроз метафору изражену „вишњицама“, односно сузама породица изражава емоције поводом кћеркине, тј. сестрине удаје. Удајом, на неки начин, невеста раскида везе са родитељским домом, те породица у коју долази постаје за њу најважнија. Девер у новом дому за невесту симболише замену за брата, између којих је присутно неизмерно поштовање и уважавање. Изузетан однос између снахе и девера приметан је у епској песми „Диоба Јакшића“, јер Анђелија не намерава да науди деверу, сматрајући тај чин највећим грехом, те ће се постарати да супруга са братом помири. Поред песама које исказују тугу због кћеркине удаје, певају се и песме веселог карактера:

Што је лепша синошња ведрина!
 Још је лепша садашња ђелина!
 Лице сјаје као врућо сунце!
 Али грло као месечина!
 По скутове ситне звезде трепте. (Јастребов 1886: 393)

Овом песмом се исказује лепота коју жена добија удајом, те се прави јасна разлика између девојачке лепоте и лепоте којом зрачи удата жена. Атрибути жене приказани су у првом плану, поново се појављује веза жене са сунцем и овим поређењима се истиче здравље које млада снаха поседује. Наиме, снаха се поново опева као симбол плодности и симбол велике моћи. У овој песми се могу сагледати два принципа: мушки и женски, светло и ноћ, овоземаљски и оноземаљски свет. Жена је приказана и као „врућо сунце“, те јој је „грло као месечина“, односно жена симболише медијатора како унутар односа у породици, тако и унутар односа у природи, јер је њој додељена способност рађања.

Анализом песама које је Иван Степанович Јастребов забележио у својој књизи *Обичаји и песме турских Срба* само смо указали на појединости које се тичу обредно-обичајне праксе, а која је везана за Средачку и Сиринићку жупу. Показали смо у неколико анализираних сватовских песама шта је, у ствари, циљ обредо-обичајних песама. Централна личност је невеста, а уз њу и породица коју напушта, те породица у коју долази. Физички изглед невесте осликава њен карактер и склоности.

Савети који јој се деле при свадбеном обреду показују каква би врста односа унутар породице требало да буде. Посебно је важна, истиче се, та промена социјалног статуса особе женског пола из девојке у супругу. Жена у лирским песмама, нарочито обредно-обичајним доминира и на њој почива сваки детаљ обредно-обичајне праксе.

Становници Средачке и Сиринићке жупе су се, како се може закључити према изложеној етнографско-фолклорној грађи, свакако одликовали богатим и особитим фолклорним изразом у народном певању и казивању. Међутим, ретки су објављени записи њихових народних песама, приповедака и предања. Јастребовљев допринос у брижљивом сакупљању и бележењу ове грађе је од непроцењиве вредности и захваљујући њему ова богата традиционална култура сачувана је од заборавља.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Латковић 1967: Видо Латковић. *Народна књижевност I*. Београд: Научна књига.

Караџић 1987: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме I*. Београд: Просвета: Полит.

Караџић 1987: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме III*. Београд: Просвета: Полит.

Карановић 2010: Зоја Карановић. *Небеска невеста*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Јастребов 1886: Иван Степанович Јастребов. *Обичаји и песме турских Срба*. Петербург: Типографија В.С.Балашова.

Јастребов 1995: Иван Степанович Јастребов. *Стара Србија*. Приштина: НИП Нови свет.

Поповић 2007: Тања Поповић (ур.). *Речник књижевних термина*, Београд: Логос Арт.

Антонијевић-Радовановић 1995: Драгослав Антонијевић-Милован Радовановић (ур.). *Шарпланинске жупе, Гора, Опoље и Средска*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.

Sladana B. MITROVIĆ

Marija V. ŽIVKOVIĆ

Olivera M. DUMIĆ

JASTREBOV'S ETHNOLOGICAL AND FOLKLORE RESEARCH OF ŽUPAS OF
SIRINIĆ AND SREDSKA

S u m m a r y

Jastrebov's historical researches of the past of Kosovo, and especially Metohija, gave the first precise and complete ethnographic and folklore data for Župas of Sredska and Sirinić. The traditional culture of these areas is distinguished by specific expressiveness in the artistic embroidery and weaving of garments, in folk poetry and prose, epic and lyrical songs, as well as the specifics of folk dance. Jastrebov carefully and thoroughly followed and recorded all the customs of the annual and life cycle. His interest in lyric and epic folk poetry in Kosovo and Metohija is of great importance, therefore we will pay special attention to the analysis of ritual songs within wedding customs.

Key words: Ivan Stepanović Jastrebov, ethnographic and folklore data, Župas of Sredska and Sirinić, ritual songs